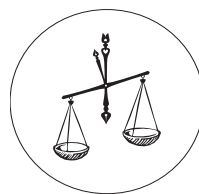

TARTALOM

- 3 Tevelý Arató György: Bizantinizmus
(Szerkesztői fölhívás a Hitel 2021. februári tematikus lapszáma elé)
- 7 Mózsi Ferenc: A tét az emberi nem emberhez méltó jövője
- 11 Falusi Márton: Platón állama és a mi bizantinizmusunk
(Hét mozaikdarab)
- 26 Kovács István: Az orosz diplomácia és a lengyel–litván állam első felosztása
- 38 Salamon Konrád: Bizánci hagyomány – szélsőbaloldaliság – tömegdemokrácia
- 44 Perényi Károly: Birodalomsírató
(A magyar bizantinológia drámája)
- 72 Horváth Gergely Krisztián: A rendiség tovább élő öröksége a szocializmus évtizedeiben
- 88 Szövényi Zsolt: „Aki megért / s megértet / egy népet / megértet”
- 97 Szijártó István: „Egyesség nélkül Hunnia semmi”
- 105 Bakos István: A bizantinizmus tünetei reflexióink tükrében
- 118 Köő Artúr: Színleléssel, alkudozással és „pénzen vásárolt” Nagy-Románia?
(A versailles-i román diplomáciai sikerek fanarióta gyökerei. Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise)
- 125 Gazdag László: Herczeg Ferenc: Bizánc – mire gondolt a költő? És a közönség...?
(A Bizánc keletkezés- és fogadtatástörténete)
- 139 Szilágyi Gábor: Egy „csacsi intellektuel” a szélsőségek századából
(Gondolatok Federico Sánchez önéletrajzát olvasva)
- 146 Hunyadkúrti Soma: Fantomok nyomában
(Paár Ádám: A populisták (h)ősei. Az észak-amerikai populista mozgalom (1891–1908) rövid története, valamint eszmei rokon mozgalmak Magyarországon)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyaga Bánhegyesy Antal *Orthodoxia* című fotográfiai sorozatából nyújt válogatást (<http://www.banhegyesy.com/>).

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor]; **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor, Tevelý Arató György; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. A Hitel folyóirat és Könyvkiadás szakmai program megvalósítását 2020. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofigetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. Előfizetési díj: egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238–9908. **E-mail:** Tevelý Arató György (esszé, tanulmány), arato@hitelfolyoirat.hu; Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Bizantinizmus

Szerkesztői főlhívás a *Hitel* 2021. februári tematikus lapszáma elé

A hatalomnak természete szerint való, hogy közelében virágzik a hízélgés, megalázkodás, szolgálalkúség és csúszás-mászás pragmatizmusa. Az értelmiség szereti éles tolla hegyére tűzni ezt a jelenséget, az értelmiséget pedig még többen vádolják azzal, hogy miközben pálcát tör a jelenség fölött, egyéni karrierutak érdekében maga jár élen ennek a magatartásmintának a képviselésében – különösen olyan társadalmakban, amelyek piaci és történeti okok miatt erőteljes állami és politikai függésben élnek. A hatalom környezetére jellemző mértéktelen hódolat stílusa Bizánchoz kötődik, értelmező szótárainkban bizantinizmusnak nevezik ezt a jelenséget. Bár a második Róma jelzője ez a szó, legalább két évszázada az európai közéletéről szóló gondolkodás szakszavává is vált. Intrikát, megbízhatatlanságot, állhatatlanságot és rossz hajlamú erőt jelöl, amely a hatalom minden áron való megtartására irányul, s ennek érdekében nem sajnál becsületet, szövetséget, emberi életeket és elveket. Rendszerek működési módozatára éppúgy vonatkozik, mint a hatalom közegében működő egyének lehetséges stílusára. A bizantinus magatartás egyetlen célja és kiváltó oka is egyben: a változékony és objektív biztosítékok nélküli, önmagából eredő és önmagát igazoló despotizmus; ettől függ, s ezt tartja fenn. Egy birodalom jelenségéhez kötődik ez a szó, de általános etikai és esztétikai vonatkozásai vannak: a konkrét múltbeli államszervezet sajátosságaiból levonható elméleti tanulságokhoz épp úgy kötődik, mint ahhoz a történelmi hatásrendszerhez, amely a bizánci birodalom öröksége körül kialakult, és máig hat.

Miért Bizánc, milyen szellemi örökségről van itt szó, amely erkölcsi mércévé emelkedett gondolkodásunkban? A világ térképén birodalmak és gyeptűországaik váltogatják egymást ősidők óta, a nagy népmozgások napjainkig tartó – láthatólag szakadatlan – történetében. Egy ürgelyuknyi terepet sem találni már a földgömbön, amely ne egy-egy világméretű vagy legalább kontinentális szuperhatalom magterülete vagy adózó pereme volna. Erély és siker megállni „a népek tengerében” az állandóság esélyével: Bizáncnak ez sikerült tizenegy

évszázadon át! De bukása mégsem hagyott úrt maga után: egy másik despotizmus ült a helyébe, a szokásait jelentős részben átvevő oszmánoké. Bizánc szellemét a mongol ostor alól kiszabaduló orosz fejedelmek is magukénak követelték, Moszkva harmadik Rómaként ma is igényt tart az orthodox világ fölötti befolyásra és mindarra, amit még hozzá tartozónak tekint – Lengyelország, a Baltikum, Ukrajna és Fehéroroszország példáján láthatjuk, hogy nem kevesebb birodalmi ambícióval, mint az iszlám kalifájának számító szultánok tették, vagy maga Dzsingisz kán.

Ennek a világszervező elvnek jellegében és léteiben egyetlen civilizációs képződmény áll ellen másfélezer éve: Európa. A világviszonylatban kis felségterületű és csekély létszámú nemzetek félszigetéről szeretjük azt gondolni, hogy csak legutóbbi 250 évében is többet és maradandóbbat adott civilizációs mintában a világnak, mint nála területileg s lélekszámban nagyobb képződmények egész történetük során. Mégis a birodalmaktól a közelmúltig sem volt biztonságban, s kísérni fogják történetét a jövőben is: előretörnek, majd visszahúzódnak ideiglenesen, mint 1989 mostanság ünnepelt félmúltjában történt. Kétségtelenül igaz: az öreg kontinens történetét e szerint a pulzálás szerint is meg lehetne írni. Egy birodalom visszahúzódnása ugyanis valójában csak ideiglenes reflex lehet: a jelenség létértelméhez kötődik növekedése. A birodalom valójában nem engedheti meg magának a retirálást: létérdeke az expanzió, a gazdasági és a fegyveres siker. Élő törvényszerűség az ókor közel-keleti despotáitól a hackerekkel vívott információs háborúk koráig: a kereskedelem jár elől, nyomában a fegyverek, a konszolidációt pedig szimbolikus ideológiák, sajátos vallási és valláspótló jelenségek tetőzik be, amelyek nyomán új tudat alakul ki a meghódított területen. A túlzott hatalomkoncentrációval jellemezhető, hódító államszerveződéseknek éppen a szimbolikahasználata az, ami a birodalmak jelenségére történelmileg a legjellemzőbb, s amiről a visszahúzódnásuk idején sem mondhatnak le.

Németh László találóan írta, hogy a Konstantin császár idején keletre behúzó-dó Róma, Bizánccá válván bebalzsamozta a római hagyományt. Bizánc legfontosabb jellemzője szerinte az, hogy a konzerválás légkörében minden megváltozott Rómához képest – a jelképeken kívül. Az identitás középpontjába a plurális múlt helyett a hatalom logikája került. Egyetlen tényező maradt a politika porondján: a császár, aki a társadalom civilizációs és szellemi-lelki szükségleteit biztosította, versenytárs híján egyszeriben atyja és bírāja lett egész világának. Hiába a régít másoló új kapitólium, új fórum, új szenátus és konzulok – a jelképek nem szervesültek politikai és társadalmi valóságba, élő hagyományuk megszakadt, rendszerük csupán utánzat maradt. Régi külsőségek kerültek új alapokra, s a római világ fennmaradásának motorja nem a történelemből kisarjadó élő hagyomány és közszellem, hanem a korlátlan központi hatalom. És éppen ez teszi Bizáncot örökérvényű hasonlítóvá a római hagyományt valló Európa szempontjából: a hatalom egyetlen valódi birtokosának jellege azonos minden despotikus államszerveződésnél. A szervesség helyébe

az erő kultusza lép, amely magához igazítja a hagyományt, s így persze – amíg kihívója nem akad – maga is hagyománnyá válik, megistenül. Törvényszerű, hogy szerveződésének logikája a megkövülés, a bebalzsamozódás lesz, társadalmi értelemben kasztosodni kezd, szerkezeti eresztékei megmerevednek, funkcionális és vagyoni csoportjai az átjárhatatlanságig szakadoznak szét. De összeköti őket a hatalomtól való függés, amely lassan létük egyetlen biztosítékává is válik.

A hódítás, a gazdasági, katonai és/vagy szimbolikus expanzió kényszerében élő politikai berendezkedés kegyetlen csapdahelyzetet eredményez: ha maga nem bír növekedést produkálni, elbukik, s minél kevésbé akar elbukni, annál görcsösebben kell növekednie. Nem ismeri a pluralitást, a váltógazdaságot, a reneszánsz módszerét, vagyis a hagyományok folytonos újraértelmezésének készségét. Itt a reneszánsz, az újjászületés is csak politikai forradalom lehet.

Európa peremterületein, mint amilyen a szovjet despotizmus alól 30 éve felszabadult Közép-Európa is, a keleti birodalmi modell sajátos modus vivendije mindmáig kísért. Egész nemzetállamok genezise kötődik a bizánci hagyományhoz – gondoljunk csak a balkáni országok egyikének-másikának változékony identitására, különösen a két román nemzetállamra vagy a csehek és szlovákok történetének a pánszlávizmus Moszkvából gerjesztett birodalmi lázálmaival átjárt vonatkozásaira és ezek országépítő hatására. De nézzünk messzebbre az időben, s mérjük meg a szovjet előtti muszlim-balkáni despotizmus, az Oszmán Birodalom politikai táj- és kultúraformáló hatását hajdani határain innen és túl: említsünk bár csupán csak két szót a 20. [!] század magyar sorsirodalmából, a „hódoltsági mentalitást” és az „ahogy lehet” életérzését...

Ahol a siker a túlélés kényszeréhez kötődik, Bizánc delejes hatása a személy méltóságának alapkérdései közé hatol. Mi marad az értelmiségnek egy olyan világban, amelynek dinamikáját a központosított erő hullámai adják? Ahol a siker annyit tesz: újabb és újabb terepeket törni be a hatalom alá? A bölcsesség morális kényszerhelyzetbe kerül: megcsúfolva rendeltetését, elvállalja egy olyan szerepjáték feladatait, amelyben fékezni, túlélni, megideologizálni lehet a rendszer által adott életfeltételeket és cselekvési lehetőségeket? Vagy a misztikumba vonul, a távrolról figyelés önfelszámolásába és gyanakvó magányába menekül, önmaga szüntetvén meg hivatása közegét? Egyáltalán: miből lesz és hogyan rekrutálódik egy ilyen vagy ehhez hasonló rendszerben az, aminek értelmiségi feladatai vannak? Mi szüksége lehet a győzelem és kizárólagosság tudatában élő mindenkori hatalmi jelennek a kritika által kínálható pluralizmusra és viszonylagos távlatokra, ha a hatalom az élet legfőbb szervezőerőinek kisajátítását minden politikai győzelmével önmaga is igazolni tudja? Az utóbbi harminc, hetven, ezer év közép- és kelet-európai történetének tanulságaival tudunk-e ma is érvényesen szólni azokról a jellemformáló és -deformáló viszonyokról, amelyekbe emberek tömegei kerültek egy-egy önkényuralmi helyzet állandósult levegőjében itthon vagy határainkon túl? Felismerjük-e mentális örökségünket: a saját bizantinizmusunkat és hozzá kötődő mumusainkat? Fel tudjuk-e még

idézni azokat az etikai képleteket, amelyek nyomán nemzedékek kerültek itt és a szomszédban a szólás vagy szótlanság kényszerpályáira, s nemzetek idegedtek el saját hagyományaiktól és stílusuktól? Érzékeljük, érzékeltethetjük-e még hitellel, milyenek és hogyan hatnak egymásra azok a személyközi viszonyok, amelyek a mi Bizáncunk világában bennünket vagy pályatársainkat körbevettek, elválasztottak, figyeltek, s hogy milyen árnyalataik vannak, hogyan működnek esztétikai és etikai képleteik, emberi sorsokat jellemeken keresztül alakító mechanizmusai? Újraértelmezhető-e egy régi etikai-esztétikai fogalom öröksége mai belső erkölcsi és külső világpolitikai kihívásaink tükrében? Tudunk-e még vitatkozni Csoóri Sándor döbbent fölismerésével 1993-ból, miszerint a nemzeti értelmiség a hatalommal való mérkőzés évtizedei alatt elvesztette a néppel való kapcsolatát? És van-e mit mondanunk ennek a mérkőzésnek a természetéről, ha Bizánc visszatér?

*

2020. decemberben elindítottuk a *Hitel* Haza és haladás című történelmi rovatát. Kölcsény Ferenc szavaival arra utalunk a rovat címében, hogy irodalom és történelem összetartozását a reformkori hagyomány szerint ma is meghatározónak tartjuk a magyar nemzeti önazonosság szempontjából. Első összeállításunkban a magyar őstörténetkutatás kérdéseiről volt szó – természetesen a teljesség igénye nélkül, de azzal a szándékkal, hogy megmutassuk: az értelmiség történetileg távolinak látszó problémák és speciális szakismereteket igénylő tudományterületek esetében sem mondhat le a közérthetőségnek és a nemzeti identitás formálásának az igényéről, különben az ideológiák, a napi politikai érdekek és a műveletlenség kiszorítják a nemzeti közösség látóteréből a megújulásra és reális önértelmezésre való készséget, és a haza fogalma elszakad saját szerves gyökereitől.

A rovat mostani összeállítása a *Hitel* februári tematikus lapszámainak hagyományába illeszkedik. 2004. december 5-e – a határon túli magyarok kettős állampolgárságáról szóló népszavazás sokkja – után indította el Csoóri Sándor azt a sorozatot, amelyben minden évfolyam második lapszámát valamilyen kijelölt, közérdekű, gyakran nemzetpolitikai jelentőségű témára válaszul születő írásokkal tölti meg a szerkesztőség. A bizantinizmusra vonatkozó ideai témafölvetésre tizenhárom szerző – író, történész, irodalomtörténész, közszolga – felelt. Számos nézőpont lehetőségeivel ütköztetheti a maga szuverén véleményét a figyelmes Olvasó, egyvalami azonban közös az írásokban: valamennyi esszé, tanulmány és kritika kapcsolatban áll azzal a problémával, hogy az írni, olvasni tudó embernek a hatalom kontrollálásában megnyilvánuló közösségi felelőssége szükségszerűen közös nevezőre hozza az emberi méltóság védelmének és a nemzetben való gondolkodásnak az erkölcsi igényét. Minden hatalom legtermészetesebb korlátja a kultúraalapú közösségi és egyéni önmeghatározás.

A tét az emberi nem emberhez méltó jövője

Fontos szem előtt tartanunk, hogy a bizantinizmus már létezett Bizánc fölemelkedése előtt, létezett Bizánc bukása után, hogy létezik korunkban, és minden bizonnyal létezni fog az emberi idők végezetéig. Ennek oka pedig nem másban, mint az *emberi természetben* keresendő.

Kijelenthetjük-e, hogy akár ha a legtávolabbi jövőben is, de az emberiség minden tagja egyenlő lesz tehetségben, bátorságban, önmérsékletben, a közjó szolgálatában, hitben, az Egészben a Rész és a Részben az Egész meglátásának képességében? Egyenlő lesz-e a Jó és a Rossz azonnali fölismerésének képességében és abban a szándékban, hogy a hétköznapi halandó számára a Törvény annak az Igazságnak a hétköznapi jelenléte legyen, mely napnál világosabb, egyértelműbb s egyaránt óvja az egyes embert és a közösséget? Vajon mindenkinek érdeke lehet-e bármikor is, hogy olyan, közmegegyezően nyugvó törvényt kínáljon a politikában más és más okból részt venni nem tudóknak is, hogy ők is megteremthessék a feltételeit annak, hogy egyéni és közösségi méltóságukat fölépíthessék, majd megőrizhessék, s hogy méltányosan részesülhessenek a közösség egésze által megtermelt javakból?

Minden nemes gondolat az emberi természetből következik, ahogy minden gyarlóságunk is. Ha tanulmányozzuk az ősközösségi együttélést, mindennek előtt azt kell figyelni, hogy az egyéni képességek, adottságok milyen szerepet játszhatnak egy sikeres közösség létrejöttében.

A kezdetek kezdetén a természetes kiválasztódás magától értetődött. A munkamegosztásban a szellemi fogyatékos nem formálhatott igényt a varázslói tisztre, a testi fogyatékos nem lehetett sem a legjobb vadász, sem a legjobb harcos, a törzsfőnökben együtt kellett jelen lennie észnek, erőnek s némi bölcsességnek. Ha a köztiszteletnek örvendő törzsfőnök minden szempontból alkalmatlan utódot nemzett, az nem örökölhette meg apja posztját; ez mindenki számára evidencia volt. A legjobb vadászt, a legjobb szerszámkészítőt, harcost, varázslót senki nem nevezte ki; tehetségük, kétségbevonhatatlan és bizonyított

alkalmasságuk jogán lettek azok, akik lettek. Tudásuk, tehetségük volt a természetes forrása tekintélyüknek, hatalmuknak, amelyet közvetlenül és szinte kritikátlanul gyakorolhattak. Ezekben a korai időkben a legmegfelelőbb embert találjuk a legmegfelelőbb helyen – legalábbis ami a biológiai faji igényeket illeti. Az Ösztön: a lét- és fajfenntartási ösztön, az életösztön helyosztó szerepe magától értetődő és így vitathatatlan volt. Ezekben az időkben a személyi tekintélyt nem a rang adta; a tekintély adta a rangot.

Ebben a közegben a kontraszelekció – a jól működő közösség, a hivatásának megfelelni kívánó állam legnagyobb ellensége! – nem jelenhetett meg a közösségi élet színterén, hiszen e közösség, közösségek szinte minden tagja ráláthatott a legfontosabb közös érdekre – rend, jólét, biztonság –, s így könnyebben tudomásul vette az őt is érintő szűkösebb esztendőket. Később, ahogy e spontán közösségek szélesedtek, s már generációk sora válhatta egymást ugyanazon a – többnyire növekvő – területen, a társadalom tovább tagolódott. Bővült a foglalkozások, mesterségek köre s már nem mindenki vett részt közvetlenül a létfontosságú javak megtermelésében, előállításában. A Törvényt, a törvényeket írásba foglalták. A sokaságban az egyén előtt kezdett elhomályosulni a hosszú távra tekintő közös érdek, a jólét és biztonság megőrzése az azt veszélyeztető belső vagy külső erőkkel szemben. A mesterségek számának növekedésével, az egyazon területen dolgozók előbb spontán, majd egyre szervezettebb keretek közt létrejövő összetartásával a társadalomban már részérdekek ütköznek, s az Államnak egyre erősebb kezű vezetőre van szüksége, hogy elkerülje az anarchiát vagy az idegenek előtti hódolást. A hatalom és az ideológia – hit, vallás – intézményesült, és ezekben az intézményekben már egyaránt találunk választott és kinevezett vezetőket. Ez utóbbiak kiválasztásakor már egyre inkább háttérbe szorul az alkalmasság kritériuma, s helyébe a megbízhatóság, hűség, engedelmesség, a kinevező iránti lojalitás igénye lép, függetlenül attól, hogy az így fölépülő új hierarchia csúcsára felelősségének tudatában levő tehetséges, a közjót szolgálni kívánó vagy éppen alkalmatlan, a „mi mindnyájan” érdekében cselekvő helyett a „csak én” rabságában vergődő, magamagát istenítő személy ül-e.

A természetes kiválasztódás fokozatos ellehetetlenülésével megizmosodik – ezzel kezdődik a bizantinizmus – a kontraszelekció gyakorlata, hiszen az alkalmatlan, ám ravasz uralkodónak nem érdeke nála tehetségesebb, netán becsületesebb embert a hatalom közelébe engedni. Ez a mentalitás kitűnő terepül szolgál az elvtelen karrierizmusnak, „lézengő rittereknek” ugyanúgy, mint a csinovnyikoknak.

Az ebben a hatalmi hierarchiában magukat jól érző tehetségtelen emberek – köztük gazemberek is – cinkostársnak használják az etikettet, amelynek erődítményéből kioktathatják, megalázhathatják – akár máglyára is vettethetik – az etikára vagy a rációra hivatkozó, mezítlábas gondolatokkal érkezőket. Az etikett betartása, betartatása már fontosabb, mint maga az etika. A magát túlbiztosító hierarchia, amelyben már nemcsak a jószándékú, tehetséges, népük egészét szolgálni kívánó emberek lehetnek az első számú vezetők, de az alkalmatlan

utódok és kontraszelekcióval hatalomba ültetett figurák is, nos e megkövült közepszerűség ellenében születnek meg azok a gondolkodók, írástudók, művészek, akiknek majd a szabadság jelenti a legnagyobb értéket, s akik mint tiszta vizű ősforráshoz nyúlnak vissza az ókori görög kultúrához, demokráciához. Érthető vonzódásuk, még akkor is, ha nem ritkán elkerüli figyelmüket az a történet, amelyben Szókratészt demokraták demokratikus keretek között küldik a halálba.

Értjük, szeretjük és tiszteljük a reneszánsz nagy művészeit. Értjük indulatukat mindenféle világi és egyházi kánonnal szemben. Értjük a történetben őket követő gondolkodókat, írókat, bölcseleket, a felvilágosodás emberét, aki a reneszánsz művész művészi, egyéni szabadsága után már az állam polgárának szabadságát vizsgálja és kívánja, és ellene van az érdem nélkül kapott vagy megörökölt kiváltságoknak, s kimondva-kimondatlan a természetes kiválasztódást, s így a saját jogon való, az egyéni érdem alapján való gyarapodás, előrejutás lehetőségét hiányolja.

Értjük a „szobrot emelni az Észnek!” indulatát, és elfogadjuk mindaddig, amíg nem kíván kizárólagos elsőbbséget, s főként nem tör azok üldözésére, fizikai megsemmisítésére, akiknek hite nem tart igényt racionális magyarázatokra, s akik e hitet a legtermészetesebb módon élik meg békességben, szeretetben. A protestantizmus és a felvilágosodás, a hitviták szenvedélye és nyíltsága, a filozófia szenvedélyes és nyílt vitája államról, demokráciáról, anyagról és az azon túlról fölgyorsította a társadalmi változásokat, és nyílt kiállásra, mélyebb gondolkodásra, igényesebb érvelésre készítette a más és más oldalon állókat, miközben a fanatikusok felelőtlensége, a doktrinerség, a realitásoktól és az embertől magától elszakadó ideológia megbocsáthatatlan bűnök forrása lett, és mérhetetlen szenvedést hozott az emberiségre. A 20. században ezt nyögte birodalmak polgárainak sokasága.

Ismerjük az elhíresült mondást, amelynek lényege, hogy a demokrácia veszélyes dolog, de jobbat még nem találtak ki. Az Európa-szülte nyugati világ, amelynek alapjait a görög gondolat, a római jog- és intézményrendszer, valamint a keresztény hit- és vallás fektette le, korábban nem ismert helyzetben találja magát. Az államok polgárainak, választóinak, vezetőinek azt kell tapasztalniuk, hogy a nemzeti, állami kompetenciákon kívül eső hatalmas erők – elektronikus sajtó, tőke – mind nagyobb mértékben képesek meghatározni még szuverén államok bel- és külpolitikáját úgy, hogy az érintett államok választópolgárai közül őket senki meg nem választotta, feladattal meg nem bízta. Ezeknek az erőknek célja a természetes – nemzeti – közösségek felszámolása annak érdekében, hogy a maguk ügyeiben egykoron jártas, felelősségtudattal rendelkező állampolgárok uniformizált fogyasztókká váljanak, feledve észt, hitet, múltat, őseket, családot, gyermeket. Ezek az erők csak konzumtársadalmakat kívánnak, más társadalmat hosszú távon nem is igen tudnának működtetni. Az embert próbáló küzdelem a közösségükért tenni akaró, a felelősséget helyben tartani kívánó lokális erők és a felelősséggel senkinek tartozni nem

akaró globalista erők között folyik. A tét az emberi nem emberhez méltó jövője. Olyan időket élünk, amikor a bonyolulttól az egyszerűhöz kell közelítenünk. Olyan időket élünk, amikor fülsüketítő, a természetes tájékozódási képességet elbizonytalanító nemzetközi médiazajban kell visszatárlálnunk magunkhoz, őseinkhez, a józan eszünkhöz. Nagyhatalmú, anyagiakban nem szűkölködő, gondolataikat szellemesen és elegánsan elővezető, nem ritkán cinikus emberek sokasága dolgozik azért, hogy jobban higgyünk nekik, mint a saját szemünknek. Úgy szónokolnak a szabadságról, mintha 56 barikádjain tennék kockára az életüket, holott még csak az egzisztenciájuk sem forog veszélyben. Úgy szólnak a szabadságról, hogy a „felelősség” szó még véletlenül sem hagyja el a szájukat. Petőfi szobra alól aggódnak a nemzetért, amelynek immunrendszerét – a társadalomban – már sikerült kikezdeniük. Semmi közük Petőfihez, de még csak Csezmicei Jánoshoz sem! Felelősség a vállukat nem terheli és nem is fogja mindaddig, amíg Bethlen, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth, Deák népe megmarad magyarnak, és a jót jónak, a rosszat pedig rossznak kívánja látni, nevezni.

Ez a nemzet tudja azt, hogy Csezmicei János – lévén latinul verselő kitűnő költő – komoly hírnevet szerzett magának és némi megbecsülést hazájának. Mégis az „igazságos Mátyás” oldalán áll, ha ítélik a magyar király elleni összeesküvés ügyében, amely összeesküvésnek Csezmicei Janus Pannonius és nagybátyja, Vitéz János volt a fő szervezője, akik az összeesküvés sikere érdekében külföldről is kértek támogatást, holott mindketten élvezték a király kitüntető barátságát, irányukban mutatkozó bőkezűségét. Ők és már feledésbe merült főurak annak a királynak kívánták vesztét, aki a magyar államot ismét Európa élvonalába emelte, és jólétet, biztonságot teremtve megőrizte az ország szuverenitását. Történészek mondják, sokaknak nem tetszett, hogy Mátyás tartós békét kötött a törökkel. Ez a béke tette lehetővé a fölemelkedést, a sokaság és a nemzet gyarapodását.

A király becsülte Janust – püspökké tette –, tisztelte művészetét, ám amikor döntenie kellett, akkor az állam, Magyarország érdekét, javát nézte. Felelős királyhoz méltón cselekedett.

Platón állama és a mi bizantinizmusunk

Hét mozaikdarab

1.

Ha teheted, menj innen, menj, amerre látsz, mert Nyugaton minden előny, ami itt hátrány.

Ki ne hallott, hallatott volna efféle mondatot, akár az atyai józanságon, akár borközi hangulatán szűrve át keserű szavait? Ki ne gondolta volna már komolyan életében legalább egyszer, és ugyan ki gondolta volna igazán komolyan? Nem győzzük sorolni a száműzötteket, emigránsokat és bokrugrókat, akik mégis komolyra fordították a szót. Rákóczit, Mikes Kelemt, Kossuthot, Jászit, Bartókot, Márait, Kovács Imrét, Szabó Zoltánt, Cs. Szabót, Borbándi Gyulát, Határ Győzöt – de hiszen ez már a ködös múltba vész. Nem a peregrinatio tudás-szomja hajtotta őket a szép híves patakra, mint Apáczai Csere Jánost, hanem menniük kellett; menekülniük az erőszak, az országvesztés vagy a kompromittálódás elől. Máskülönb, ha el nem is pusztulnak, az állam közjogi kerete, fojtogató légköre megnyomorította volna szellemüket.

Levélben, fanyar humorral búcsúzom a kétheti lappá visszafogott hetilap munkatársaitól mint leköszönő főszerkesztő: a nagy magyar kontraszelekció úgyis együvé sodor még bennünket. Szakmában a következetes értékelvűség megbosszulja magát, akár párkapcsolatban a szerelemelvűség. A minőséghez ragaszkodó hamar meggyengíti pozícióját, és Szindbád sosem lesz családfő. Nálunk a tisztség vagy bűnben fogan, vagy bűnbe torkollik; ritkán töltik be hazamosabb ideig becsületesen. *Ahogy lehet* – felel rá tragikusan Reményik Sándor szállóigéje. A Bethlen Gáborig visszamenő doktrínát túl kiterjesztően szokás értelmezni. Mennyit engedjen, mit adjon fel az elveiből, aki nem tágít tőlük? Kompromisszumkészség és megalkuvás. Mintha a történelem körforgásában most az 1930-as évek elejének klímája térne vissza, a különböző világnézetek szélsőségesen eltávolodnak egymástól, ezért egyre nagyobb szükségét szenvedjük, hogy az államlét értéktartalmairól folytassunk vitát. Észveszejtő mondatra

riadtam föl éjjel. Az a kijelentés igaz, aminek az ellentétéről is megbizonyosodhatunk. Az igaz kijelentés után eredek.

Posztmodern irodalmunk hirdette, hogy a mű vonuljon ki a valóságból, és rejtőzzön el a szövegekben. Posztdemokráciánk azzal kampányol, hogy tudományosan bizonyított, milyennek kell lennie a valóságnak, ezért a választó rá se hederítsen.

Miféle valóság?

Röntgensugár alá fektetik jobb felső végtagomat. Felvétel. Az asszisztens szemem villan az üvegfal mögött: ebből próbálom kiókumlálni, mit sejtet a monitor.

Platón a szofistát, az államférfit és a filozófust szeretné elhatárolni egymástól, egyúttal a létezőt és a nem létezőt (*A szofista*). „Tehát akkor a létező maga, ahány egyéb dolog csak van, ugyanannyi szempontból nem létezik, mert nem lévén az, amik azok, csak egy szempontból: önmaga szempontjából létezik, a számtalan többi szempontból viszont nem létezik.” A szofista – szemben a filozófussal és az államférfival – „az ellentmondás művésze, a látszatutánczás színlelő fajtájából, aki nem az isteni, hanem az emberi képmásalkotás látszatra dolgozó neméből a szavakkal való szemfényvesztés osztályrészét sajátította ki magának”. Bezzeg a filozófus és az államférfi „szemét állandóan a lelkében levő alkotmányra fogja függeszteni”, jöllehet a tökéletes állam az ideák világában székel: „az mellékes, hogy van-e valahol, vagy lesz-e: mindenesetre csak ennek az államnak az ügyeit intézheti, másét semmi esetre sem” (*Az állam*). Az európai kultúra hajnalán, mire a művészet elkezdett foglalkozni a valósággal, az meg is szűnt. A mítoszok őrizték. Minden más illúzió, sziluett a barlang falán.

Mire kultúránk végén a művészet kiábrándult a valóságból, az totálissá vált. Árad a képernyőből, és mi menekülnénk, amerre látunk, de nem látunk ki belőle. Bezárt a járvány a négy fal közé, naponta új rendelkezésekhez alkalmazkodom, mégis a világegyetem szédítő terei, a halál sóhajtásai környékeznek meg.

2.

A szabályok általánosak és tetszetősek. Hétkor kelek, nyolckor gyalog indulok gyógytornázni a Fiumei úti baleseti sebészetre, szeptemberben rövidgatyát, november végén bélelt nadrágot, maszkot, sálát, sapkát, kesztyűt is viselek, eleinte két piros lámpa tartóztatott föl, végül csupán egy, mert önkéntelenül is kitapostam az ideális íveket, a bejáratnál lázat mér a katona, kézfertőtlenítés, lekóválygok az alagsorba, másfél méterre egymástól várakozunk a kezelőlapra, hogy a kijelölt ajtórésen a levelesládába dobjuk, törülközőt teríték a betegágyra, hengerezés, bordásfal, fel a lépcsőn, az utolsó rántott csirkemájas szendvicset melegíti meg a büfés, hazasétálok, van fél órám a vásárlási időszámvom kezdetéig, püfölöm a laptopot, telefonálok, este hattól nyolcig a Ligeten átvágva nyakamba veszem a várost, az elsötétítés után kifulladásig olvashatok. Könnyebbség, hogy semmi sem billent ki az ingerszegénységből. Nehézség, hogy a penzum

javát magamnak szabom ki. Vajon mi a nagyobb kihívás? Elfogadnom, hogy a mások által hozott szabályok az érdekemet szolgálják, vagy – autonóm módon – a szabályalkotás saját kontómra, egyéni felelősségemre?

Öntörvényű, különc ember benyomását keltem a szomszéd házat cserepező ács szemében, ki- és bebúvik, jár-kei a tetőn, gyanakodva méreget, leskelődik. Leengedem a redőnyt, gurtinija ujjaimat horzsolja. Platón az államot Homérosz csalóka látszatvilágától, az „erény árnyképeinek” utánzásától kívánta elszakítani, hogy a filozófusok, vagyis az államférfiak ideáival vesse össze. Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás állammetafizikai ugyanígy üldözték el a valóságot a természetjogba, Isten Országába, az isteni, az örök és a természeti törvényekbe. Sokan egészen a vesztfáliai békekötésig nem is hívják államnak a középkori, kora újkori királyságokat. A mai, hétköznapi foglmaink szerinti valóság a modern állammal egyszerre született meg; a polgárjogi kódexek előírásai a törvényi és a történeti tényállásokat ugyanolyan precizitással akarták rögzíteni, mint a realista nagyregények az emberi psziché és a társas viszonyok mozgásfolyamatait. Platón – vagy talán inkább főhőse, Szókratész – elvonta Homérosz normaalkotó hatáskörét; sem ő, sem a tragédiaköltők nem tiltakozhattak, Stendhal és Balzac viszont versengtek a Code Napóleonnal. De korábban az angol polgári forradalomban kiharcolt alkotmányosságot sem csak Locke elmélete alapozta meg a képviselői kormányzásról, hanem Milton is az *Elveszett paradicsom*-ban, amelynek egyik jelentésrétege az Atya és a Sátán, a monarcha és a jogosan lázadó republikánus konfliktusát ábrázolja. A demokratikus jogállamok eszmei alapja, az emberi méltóság védelme a liberalizmus közvetítésével a racionális felvilágosodás, a középkori kereszténység és a klasszikus antikvitás természetjogából, az istenképeség és a látszatok látszatának tévhitét cáfoló bölcs ember ethoszából származik. Tehát Szókratész és Jézus, a szentek és az öntudatos polgár szekuláris mítosza történetileg folytonos. Öltre mehetnek a filozófusok, hogy az állam vagy a jog, az állam vagy a nemzet keletkezett-e előbb, és melyikük legitimálja a másikat; a Biblia példabeszédeihez és az alkotmányos jogelvekhez, később az írásbeliség irdatlan kultúrájához, még később a történelem és a szépirodalom, a művészettörténet és a műalkotások új foglmainak értelmi rendszereihez ugyanazzal a hermeneutikai eljárással fért hozzá a politikai közösség.

Platón utópiája, az államról rajzolt meghökkentően tüzetes képe tovább él a jogállamok metafizikájában; csak éppen az ideák az emberi jogok alakját öltik fel. A modern demokráciák a filozófus, az államférfi és a szofista háromszatú valóságfelfogása helyére a polgár és a művész ontológiai kettősét iktatták, ami az állam- és kormányformák helyességénél sokkal mértékadóbb ismérv. E két életformát persze előfeltételezik az államhatalmi ágak elválasztása, a jogegyenlőség, az általános választójog, a szólás- és véleménynyilvánítás szabadsága és a többi formális alapelv, ám a valódi államcél, a nyugati demokratikus közösségek politikai küldetésének teljesítése attól függött, hogy a személyiség két oldala, a szabálykövető, hagyománytisztelő polgári és az öntörvényű, hagyományteremtő művészi attitűd, a kétféle valóság ne zárja ki egymást. A polgári

minőség ugyanis a művészi minőség nélkül nyárspolgárrá, a művészi a polgári nélkül széplélekke alacsonyítja le a szubjektumot. A nyárspolgár pusztá alattvaló, gépiesen, vakbuzgón engedelmeskedik a külső szabályoknak, a széplélek öntudata – ahogy Hegel meghatározza: „önmagában való abszolút bizonyossága” –, belső szabályai nem igényelik mások elfogadását. Erre a modellre kiváló példa Schillernek „a szép látszat államáról” értekező művészetfilozófiája (*Levelek az ember esztétikai neveléséről*); miképpen ezt ültetik át a gyakorlatba *A nürnbergi mesterdalnokok* című Wagner-opera művészpolgárai/polgárművészei, akiknek életvitele a mesterségbeli tudást és a szubverziót, a céhes korlátoltságot és az alkotó felszabadultságot, a törvényt és a képzelőerőt kiegyensúlyozottan hangolja össze.

Erre az innovatív, mégis tradicionális kultúrára vágytak a Nyugatra távozók, és erre vágyom én is; akár írok, akár lapot szerkesztek. És kudarcra vagyunk kárhozthatva. A haza veszélyezteti a polgári és művészi humanizmust, mert visszahúz, hátráltat, féken tart, elfojt, elhanyagol. Nélküle mégis senkik lennénk. A haladás veszélyezteti... mit is veszélyeztet? Mióta is vesszük tudomásul, hogy bizonyos nyugati vívmányok, jogi és társadalmi intézmények – gyűjtőnéven: szabályok – átvétele a magyarság homogenizálódását, a népek tengerében való feloldódását szorgalmazza és vetíti előre? Idegen értékekkel mindig idegen érdekek maszkírozzák magukat? A népi mozgalom autochton, harmadik útja járhatatlannak bizonyult. Igaz, harminc éve a rendszerváltoztatók is legfeljebb gondolatban szembekötősdit játszva gázoltak hepehupáin. Kölcsey, Erdélyi János, Ady, Jászi, Szabó Dezső és sokan a terepfelverők közül ugyanazzal bajlódtak, amivel mi.

Ne legyünk részrehajlók – nem azért, mintha tartoznánk ezzel bárkinek is, pusztán igényességből. A modernizáció úttörői szívesebben akasztanak tengelyt az anyaföldön, semmint az idegenekkel összezőrdüljenek. A xenománia megint csak veszélyezteti a humanizmust. Betegesen undorodunk attól, ami a miénk, vagy kényszeresen felelnék meg annak, amivel hitegetnek. Végletes identitásrepertoárjainkat nem mérsékeltek, sőt napjainkban megint egyre inkább kileng az inga. Vajon mi az, ami valóban a miénk? *Egész világ nem a mi birtokunk*. De miért ne lehetne miénk az európai kultúra? Hasonló a hasonlóhoz vonzódik: egyik nemzeti magaskultúra a másikhoz. Föllapozom Schillert. „Az erők félelmetes birodalma és a törvények szent birodalma között az esztétikai alakítóosztón észrevétlenül épít egy harmadikat: a játék és a látszat vidám birodalmát, ahol leveszi az emberről minden viszony bilincset, és fizikailag is, morálisan is eloldja őt mindattól, aminek kényszer a neve.” Milyen régóta bénít bennünket a rossz beidegződés, hogy a filozófia – amely se több, se kevesebb, mint a rendszeres gondolkodás – idegen a magyarságtól, az elméleti kíváncsiság csak túlintellektualizálja a tenni akarást. Föl sem tűnik, hogy emiatt becsüljük alá magunkat, emiatt nem érezzük költészetünket gondolatnak, prózáunkat eléggé kísérletezőnek, és emiatt esünk gyakran túlzásba, hajlunk a gondolati görcsösségre, az erőltetett experimentalizmusra.

Akik itt maradtak, arra kényszerültek, hogy megkettőzzék otthonukat, *honjukat* leljék a *házában*. Jóízlésre tegyenek szert ellenszegülve a zsarnokságnak vagy a tohonyaságnak. Arra kényszerültek – lett légyenek akár államférfiak, akár írók, akár tudósok –, hogy a művészi életforma sajátosságait érvényesítsék ott is, ahol normális esetben a polgári életformának kellene dominálnia. A mai napig minden művésziünk politikai és minden politikusiunk művész, de nem a szó pragmatikus, elkoptatott jelentésében, ahogy például a 20. század első harmadával számot vetve Thomas Mann a „szellempolitikust” használta (*Egy apolitikus ember elméltetései*). A művészi valóság a politikában az állam túlműködését, a politikai valóság a művészetben az állam alulműködését okozza. Platón, aki a közösség szempontjából a zenét és a matematikát többre tartotta a költészetnél, odáig nem merészkedett, hogy Homéroszt költőként becsmérelje. Kulturális kánonunk szereplőit a politikai megbízhatóság mércéjével értékeli át újra és újra, politikusaink pedig hivatásuknak érzik, hogy az életvilág totalitásával foglalkozzanak, így végső soron mindenütt tobzódik a hozzá nem értés.

Nem véletlen, hogy az olyan korszakos művészeink, mint Vörösmarty, Arany János, Ady vagy Bartók új kollektivitáskeresőt fogalmaztak meg, egyúttal – művészek lévén – meg is kérdőjelezték azt. Tessék, újfent az igaz, aminek az ellenkezője is igaz! Aki nem kételkedik, nem is hisz. Nem szeretheti magát, aki nem vonzódik máshoz, aki nem törekszik szenvedélyesen az önképzésre, arra, hogy megváltozzon. Hazáját sem szeretheti, csupán birtokolhatja, aki nem vágyik el innen. A feudális ember extenzíven kizsigereli földjét, a polgár intenzíven műveli. Művészeink ismertek rá a magyarságra, de tudósaink és politikusaink nem alkothattak belőle rendszert, államot, átfogó társadalmi programot. Weöres Sándor és Makovecz Imre micsoda életműveket emeltek az antropológia ingoványos talaján, de világnézetük az irodalomban, az építészetben rekedt, és ott is magányos hegyorom! Ezért éli meg a magyar művész végső soron bukásként a fontosságot, és ezért nem részesülhet méltó dicséretben soha. Kudarcai, ellentmondásossága, világnézeti disszonanciája együtt jár klassziséval, formátumával, de a „magyar élet antinómiáit” (Németh László) nem oldhatja fel; etikailag nem polgárosodhat.

Mindannyiszor, amikor csak a vita contemplatívát a vita activára cserélték, művészeink jelenléte elhalványult; jövevényként kezdtek mozogni a nyilvánosság színpadán. Történelmünk során a politikai élőlényként, *zoon politikon*ként föllépő alkotó embertípus képviselői a jogi és szociológiai értelemben vett államközösség kultúrája helyett megannyi egyéni ellenkulturális stratégiát dolgoztak ki, amelyekből sohasem vált fősodratú nemzeti kultúra. Az ismert okok miatt az állam sohasem lehetett a nemzeti kultúra valódi értékeinek biztosítója, ezek az értékek viszont éppen belőle, a biztosíték sajnó hiányérzetéből fakadtak. Sem a *Bánk bán*, sem a *Concerto* valósága nem pótolhatta a nyugati államfejlődés valóságát, de a törvények helyett is tanúskodtak a magyar létezés tragikumáról,

haza és haladás kibékíthetetlen paradigmáiról, a földrajzi távlattól és a morális testtartástól megroppant lélek vívódásairól. Állami mivoltunk szégyenteljessége történetileg számos materiális okkal magyarázható. Az önálló államiság hosszú időre megszűnt, folyton rabigát vettünk vállainkra. Vagy ide sorolhatjuk az etnikai narratívát, a „nemzetiségi mumust”, mely a felemásan polgárosuló magyar nemesség és a hozzá felemásan asszimilálódó idegen ajkú polgárság torlódását, illetőleg a polgári társadalomból kiszorított paraszti rétegek elmaradottságát tartja perdöntőnek.

A származás, folyton a származás. Nincs két ember, akik ne bizalmatlanoknának, amiért egyikük innen jön, másikuk odavalósi. Beszélgetés sem indulhatott sokáig anélkül, hogy a felek lekádereztek volna egymást. De mi a helyzet a 21. században? Származásnélküliségünk még feszélyezőbb. Minél nagyobb a mozgásterünk, hogy önmagunk lehessünk, annál kisebb részei vagyunk önmagunknak. Szüleink szociális és kulturális státusa nem kevésbé determináló tényező, mint régen, ám a stafírun g és a hagyaté k nyomorúságosabb. A kiemelkedés, a kitörés perspektívája, a társadalmi mobilitás a semmibe ágazik. Nem lehetünk sem különbek, sem gyarlóbbak felmenőinknél; csupán pénztelenebbek vagy módosabbak. Mi tagadás, gyerekkoromban az irodalom – amellet t, hogy a csalódásokat feldolgozhatóvá tette – presztízst is jelentett. Meggazdagodással nem kecsegtetett, csak tekintéllyel, ami viszont minden képzeletet felülmúlt. Nézzünk csak körül, mivé züllött a magyar irodalom! Hamarabb szedi meg magát belőle a tehetségtelen, mint hogy a tehetségest – díjtalanul bár – erkölcsileg jutalmaz zák. Elég a minőségelvet említenem, hogy gőgös írónak, alkalmatlan főszerkesztőnek kiáltsanak ki. Ezoterikus tanok, téves hivatkozások, fogalmazási malőrök viszik el a pálmát. Az írói csoportok egymást túllícitálva gyalázkodnak, melyikük mond nagyobbat, s felel meg inkább az ideák fényét többé vissza nem verő politikai látszatnak. A művész a politikus, a politikus a művész kegyét keresi, s mindkettő a közönségét, a közönséges emberét, aki saját áporodott közegében, digitális fényképalbumának rendezgetésével tetszeleg. A valóság platóni képviselete kötelező maszkviselet az ideák kötelező távolságtartása nélkül.

4.

Odakötöztek a székhez, akárcsak Platón barlanglakóját. Elektródák bizsergetik tricepszet az izomlazító frekvenciatarományban; karomnak vissza kellene nyernie a teljes funkciót. Anatómiai tablók. Elsuhanó köpenyek. Könyökmankó rézsútosan előre, az érintett alsó végtagot előzi a másik. Cigarettaival kalimpáló nővértunikák válltól lefelé az udvaron. Kalüpszó nimfák tüsténkednek körülöttem, a fizioterapeutám sarkában a magnetoterapeutám; nem engednek tovább, amíg föl nem épülök. Látótérszűkület. Senki sem láthat az orránál tovább, sorsa mégsem elviselhető anélkül, hogy az egés zre következtetne. Akinek

közvetlen környezetét megfertőzte a vírus, retteg tőle, akinek rokonait, barátait eddig megkímélte, alig hisz a pandémiában. Mi közvetítheti a valóságot? Egyedül az állam: hinnünk kell neki. Idelenn, az alagsori rendelőben teljes az egyenlőség, tekintet nélkül arra, ki mivel foglalkozik, mennyit keres. A hierarchianélküliség édeni vagy pokoli deklarációja mégis kitermeli a felületes rátartiságot. Méltóságos és kegyelmes urak rétegei helyett kifürkészhetetlen kasztok tagolják a betegek társadalmát. Felkészítő tanfolyam a túlvilágra.

Elhiszem, hogy tudom, mi folyik egy járványkórházban, csak mert itt töltöm a délelőttiakat, és elhiszem, hogy egy ország vall polgárának, csak mert kiadja könyveimet. Az ország? A kormányzat? A szakma? Irodalmi tudatunk nélkül az államhatár fölismerhetetlen irkafirka, az államtest ákombákom volna. Semmi sem választana el bennünket Európától, és semmi sem kapcsolna össze bennünket vele. Hihetnénk, hogy dróton rángatnak az istenek vagy a marslakók. Ki hajkurássza velünk a szuverenitás délibábját? Mire utolérjük, szertefoszlik. Az állam jogilag és morálisan megalapozott – nem pusztán hatalmi konglomerátum –, sőt ez az állam lényegi alapvonása. Morális kötőerő van ugyan a kozmopolita igazságosság szintjén is, ám a kanti kozmopolita jog nem eliminálhatja az állam szuverenitását. Ugyanakkor a jogállam nem rendészeti és bürokratikus eszme, hanem az európai kultúra legősibb rétege. Angolok, franciák, németek nemzeti kultúráiból párolták le az évszázadok. Jogállam nem az, amelyben a jog szabályai uralkodnak az emberek helyett, hiszen jogot a zsarnok is alkot, hanem az, amelyben kiszámítható eljárásokra és döntési kompetenciákra támaszkodhatunk, nem pedig a kijáró emberek befolyására. A posztmodern állam, a posztdemokrácia azért töri föl fokozatosan a politikai közösség morális fundamentumát – s mond le arról, hogy a szociálisan hátrányos helyzetűeket felzárkóztassa, vagy a kulturális nihilizmus terjedését gátolja –, mert azzal kalkulál, hogy polgárainak boldogulását, versenyképességét ily módon segíti elő, ily módon alkalmazkodik a nemzetközi piac farkastörvényeihez. Emiatt viszont a hagyományos állam a nomád nemzetközi államalakulatoknak, a multinacionális vállalatok önkényének szolgáltatja ki népét. Ez is paradoxon. A jó kormányzás nemzetköziesedik, hogy a globális világrendben a polgárok autonómiáját biztosítsa, minekutána megszünteti működését, hogy végül ne legyen, ami a polgárok autonómiáját elismerje. Ám egy másik kérdés is égeti szájpadlásunkat. Hol húzódnak a személyi szuverenitás határai, amikor digitális alakmásainkba beleolvadunk? Individuális szinten sem könnyű a digitális anarchia és az elszigetelődés személyiségroncsoló hatását egyaránt kiküszöbölnünk.

Fölcsubodok az alagsorban.

Miért Közép-Európa a kontinens elátkozott vidéke? Vessünk egy pillantást a térképészeti röntgenfelvételre: fémek, drótok, remekül illeszkedő, kényelmes ortopédiai implantátumok. Ha nem is kényelmes, de megszokható. A magyar államiság sajátossága szerkezeti torzulásaiban gyökeredzik. Mivel azonban legfőbb értéke az, hogy sajátos – különállásának jogalapja utánozhatatlan egyénisége –, nem számolhatók föl ezek a torzulások. Nyugatra vágyódásunk és

Kelethez kötöttségünk – előbbi az ideáltipikus közösségi forma, utóbbi a bizantinizmus letéteményese – eszmetörténeti paradoxon: a modernizáció jegyében el szeretnénk szakadni Kelettől, ám teljes elszakadásunkkal ugyanúgy kockára tennénk függetlenségünket, állami szuverenitásunkat, mint a Nyugattól való leszakadásunkkal.

A magyar politikai állam érdeme, hogy fenntartja a polgári társadalom kultúráját, őrzi a nemzeti identitás kulturális emlékezetét, amely viszont – merőben hálátlanul – minduntalan a politikai állam sérültségéről és balgaságáról tudósít. Hiába mosolyogjuk meg a szellemtörténetet és a nemzetkarakterológiát, ha Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*ban annyi megfontolandót vet papírra. Hiába fogadkozom, hogy ezt a témát a 20. században felejem. Bármilyen is fogok, ide lyukadok ki. A középkori zarándok, a stilizátor francia, a telepes angol, az örök humanista olasz, a soha meg nem elégedő, megszállott német vándor – és a hozzájuk képest hitványabb, finitista magyar bujdosó kísértetei nem nyugszanak. A tipizálás magyarázóerő nélkül is a fejlődés lehetősége ellen érvel. Olyat írni, olyan lapot szerkeszteni, amelyik kiutat mutat.

Életünk eseményei szervesen összefüggnek, ezért nemcsak absztrahálva *estem pofára*. Jobb könyökízületem szilikonprotézise a transzhumán egzisztenciát előlegezi meg. Nem vezethetek, egy hónapig be sem indítottam az autóm: krahácsol, mert bedöglött és letapadt a motorolaj, mint felső légutakban a nyák. A márkaszerviz munkafeltevője felém fordítja a monitort: bensőséges fotók a rozsdásodó lengéscsillapítókról, a cserélendő kipufogócsőről, stabilizátor szilentről, fékbetétről, féktárcsáról. Ezzel a gyámoltalan mozdulattal hajoltam közel a sebész íróasztalához is, csak övele az újracsavarozott jobb karomban vájkáltunk. Mechanikus lények szerelőcsarnokban és kórteremben. Diszkréten odacsúsztatják a visszautasíthatatlan árajánlatot, milyen alkatrészeket rendeljünk meg, hogy kötelességeinknek gördülékenyen eleget tegyünk. Nem, az emberi tényező, a kreativitás, az intuíció úgyis keresztülhúzza a hideg számításokat! Így szoktunk felcsattanni. Keresztülhúzzák? Vajon meddig? A nemzetek utáni kor egyúttal az államok utáni kor is, amely a klasszikus politizálásnak és a polgári társadalomnak a történelem és a művészet kategóriáival együtt vet véget. Nincsenek többé politikai értékek, csak termékek, a nyelvpolitikai küzdőtéren csattanós maszlaggal táplálkoznak. A történelmi eseményeket át-esztétizálja a médiakultúra, hogy a kanapén elfogyaszthassuk és fölkerődzhes-sük őket.

Föl sem fogtuk ezt a korszakfordulót, máris egy újabb küszöbén állunk. A biológiai test utáni technohumanizmusában. Nem ahhoz tartottuk magunkat, amit Heidegger a *Levél a humanizmusról* lapjain követelt, hanem ahhoz, amit megjövendölt. A tudomány felkészült génállományunk módosítására, hogy az örök egészség és fiatalság ígéretével huzalozza át az agytekervényeket. Ezután végképp nem államalakulatok ítélkeznek jövőnkéről, hanem globális techóriások, és nem anyanyelvünkön közlik, miként határoznak róla, hanem a számítógépek programnyelvén. A jogról – akár tetszik, akár nem – egyszerre

hántják le állami, államközi és államok feletti rétegeit, mint a hagymahéjat, hogy a valóságot a kettes számrendszer parancsuralmának vessék alá. Hamarosan visszasírjuk a nemzetközi ítélőszékek és a szupranacionális szervezetek topikus természetjogi argumentációját, mert a *ius cosmopoliticum* még az államok kantiánus szellemiségű együttműködéséből következik. Mi még a modern polgári demokráciát sem hoztuk létre, de már az antropocént meghaladó technokrata civilizáció hatalomátvételét kell ellenőrzésünk alá vonni.

Byung-Chul Han szerint az immunitás társadalmát a neuronális paradigma váltja fel; a fenyegetés immár nem kívülről érkezik, hanem belülről: önkizsákmányolásunk abba az illúzióba ringat, hogy bármire képesek vagyunk, ha tördünk a testünkkel, a testedzés kultuszát ápoljuk (*A kiégés társadalma*). Nem csak tűrjük, de egyenesen várjuk, hogy az ideghálózatok az elektromos hálózatokhoz csatlakozzanak, és kikapcsolják hagyományos tudatunkat. A házi karantén és a mindennapi gyógykezelés futurologiáját tanulom. Hogyan fogják hívni az új embertípust korunk Nietzsche-i, az infobarbárok? Don Delillo új regénye, a *Nulla K* könyörtelenül szembesít a tervszerű halál és feltámasztás utópiájával. „De van-e kapcsolat a régebbi hitekhez és vallásgyakorláshoz? Olyan radikális technológia vagyunk-e, amely egyszerűen megújítja és kiterjeszti az örök élet egymás sarkát taposó hagyományait?” A beszélő nevelőánya elmegy meghalni, hogy gyógyíthatatlan betegségét legyőzendő szerveit egyenként hibernálják, később pedig újra összeállítsák belőlük az embert. Nem ezt a hátborzongató aktust hajtják-e végre társadalmi léptékben a nagy járványügyi intézkedések?

5.

Megágyaztam a gyógytornász munkaállomáson, összeszorított foggal viselem a nyújtás és hajlítás tortúráját. Nem telik sok időbe, és robotok fogják végezni a rehabilitációt, de az én intelligenciám, akárcsak mindenki másé, már most is mesterségesen vezérelhető. A bicepszem makacsul ellentart, pedig a rádiusz fájadalommentesen sosem jön helyre. Meddig vívható az európai kultúra utóvédharca? Ki védi a normalitást? Az európai felsőbbrendűség-tudat és a magyar Európa-ellenesség jelszavai csapnak össze, amikor évezredes ismeretek esnek az új gondolkodás martalékául. A politika világviszonylatban sem az, aminek Machiavellitől Rawls-ig elképzelték. A művészetet és a művészettörténetet sokszor elparentálták, mégis él és virul mindkettő, még ha a szavak jelentése változik is. Nem így a politika: a közjó, a közérdek és a közösségi identitás dekonstrukciója felélte az ilyen nevű tudásforma végső tartalékait. Mentsük, ami menthető. Hazaiak híján külföldi mintákat igen, de külföldi olvasókat nem kölcsönözhettem az értelmiségi hetilapnak. Konklúzióm lesújtó. A jobb- és baloldali propaganda elzsongította a zömében egyébként is műveletlen közönséget, ezért az ugyancsak eltompuló Nyugaton még érvényes írásmód nálunk

esélytelen. A korábban soha nem tapasztalt szellemi nincstelenségben pedig nem közelíthetünk ahhoz, amitől minden más állam is egyre messzebb kerül. Nincs összetett mondat, összetett gondolkodás az állam nélkül – csak a fogyasztásra kondicionáló reklámszlogen –, de már az állam sincsen az elmélyülés oldalán.

Lassacsckán tizenöt év kutatómunkáját a gyakorlatban igazoltam azzal, hogy az irányadónak tekintett szellemiség, a magyar eszmetörténet régi álma, a politikai-kultúrpolitikai nyilvánosság porondján sohasem arathat győzelmet. Mégsem szerencsétlenség, ami történt. Nem azért, mert a mi bizantinizmusunk lényege, hogy az egyén számára a szenvtelen autoreflexió – vagyis az elsajátított bizantinizmus lényegének belátása – az utolsó tisztességes cselekvési forma, noha ez kétségtelen tény. Bizantinizmusunk azonban anélkül alakul át az ideológiák és a meritokrácia utáni ochlokráciává – melyet a digitális anarchia kommunikációs válsága hat át –, hogy azok az ideológiák és az a bizonyos meritokrácia bármikor is kibontakozhatott volna. Prohászka is a fájó pontra tapintott. „Az oligarchia tehát a magyarságban nem egyszeri történeti jelenség, hanem inkább természetes életstílus, lélekforma, s legáltalánosabban talán úgy fejezhető ki, hogy az egyén minden körülmények közt úrnak érzi magát, abban a tudatban él, hogy vannak alantállók, akiknek törvényt szabhat s akikkel rendelkezik, s ezt a kiváltságos úri voltát éreztetni akarja és tudja.” Másutt konstatálja, hogy „a magyar sohasem képes valóságos szükségleteinek megfelelően cselekedni”, függetlenségvágyunk, jogi formalizmusunk, ábrándjaink, szellemi bujdosásunk rombolja érdekelismerő képességünket.

Nagy karriert fut be az államformák platóni körforgása. Véget nem ér, ha nem az arisztokrácia, a legkiválóbbak uralkodnak; a timokrácia a hatalom és a tulajdon egybeeséseként meghatározott oligarchiává alakul, mely ellen a tömeg fellázad, és a közösség a demokrácia, az anarchia, végül a zsarnokság grádicsain hanyatlik alá. Nem tudjuk, hogy a jogállamot – Platón arisztokratikus államformájának, valamint a szekularizált valláserkölc legkiérleltebb modern elméleti konstrukcióját – bárhol megvalósították-e már maradéktalanul, vagy Európa úgy járt vele, mint Platónnal Szicília: tervei a kivitelezés során visszasságokat okoztak. Nem tudjuk, bár többen híresztelnek magukról effélet. Bizonyos azonban, hogy öröklött bizantinizmusunk főként ezt irigyelte a Nyugattól. Az 1989-es rendszerváltoztatás után nem sokkal azonban a gazdasági versenyképesség, a magas életszínvonal lett az elérendő államcél. Jóhiszeműen hozzátehetjük, hogy nemcsak mi, de a politeiát, az ideális államformát, az észszerű kormányzást a középosztály túlsúlyára alapozó arisztoteliánus gondolkodás is megfordította a platonikust. Tehát az antikvitás sem jutott dülőre, hogy az anyagi biztonság előbbrevaló-e a szellemi szabadságnál.

Prohászka szellemtörténészként az értelmi valóságot vizsgálta, nem a materiálisat; a keresztény metafizika kulcsfogalmát alkalmazva állapítja meg: „kikiszakadunk a misztikus corpusból”, vagyis közösséggé szerveződésünk természetjogilag károsodott. A belső ösztönből cselekedni kész, jellemét fejlesztő

Wilhelm Meister vagy Parsifal helyett a csodaváró Csongor és a sodródó Toldi fejezik ki a magyarság alkatát, mentalitását. Ismét a műalkotások valósága, elvégre Goethe, Wagner, Vörösmarty és Arany János egy különleges korszellem, a romantika hatása alatt – pontosabban klasszicizmus és romantika határán – tettek hitet a művészi realitás mindenhatósága mellett. Államfejlődésünk kivételes állapota a reformkor, amikor az irodalmi valóság detronizálta a közjogit. Platóntól Hegelig csak az itáliai reneszánsz vette magának a bátorságot, hogy „az állam mint számítással keletkezett, mint tudatos teremtmény, mint művészi alkotás” (Jacob Burckhardt: *A reneszánsz Itáliában*) konstituálódjon; máskor ez elő nem fordulhatott volna.

Hegel sem a művészetben kutatta az abszolút Szellemet. Pontosabban úgy vélte, hogy mindennek megvan a maga csillagórája, s a művészeté leáldozott. Ki nem zárta, noha fenntartással kezelte, hogy egyszer újra fölemelkedik. *Esz-tétikája* mintegy ebből indul ki: „Számunkra a művészet már nem a legmagasabb rendű mód, ahogyan az igazság létezését szerez magának. [...] Platón elég keményen szembeszállt Homérosz és Hésziodosz isteneivel. A műveltség fejlődése során általában minden népnél elkövetkezik egy korszak, amikor a művészet túlmutat önmagán.” A Nyugatra az avantgárd törte rá ismét a kaput azzal a követeléssel, hogy a művészetet a szellem „legmagasabbrendű szükségletének” könyveljék el. Megkockáztatom, hogy az avantgárd a magyar irodalomtörténetet nem azért nem forgatta föl fenekestül, mint a többi nemzetét, mert az írók történelmi felelősségérzete gátat vetett a zabolátlan kísérletezőkedvnek, hanem ellenkezőleg, a magyar bizantinizmus sohasem engedte az irodalomnak szöveg univerzumába való visszahúzóódását, ezért végig az jellemezte, amit Hans Belting így foglal össze: „a művészek és a politikai gondolkodók elképzelései szerint a jövő az, ahová az avantgárd előresiet, hogy a többiek majd követhessék” (*A művészettörténet vége*). Prohászka Lajos az 1930-as évek elején a modernség szabadságtörténetének magyar fejezetében a műalkotásoknak osztotta a főszerepet, miként a *Mi a magyar?* antológia szerzőgárdájának túlnyomó többsége is, akiket Szekfű Gyula azután kért föl, hogy *A vándor és a bujdosó* diagnózisán felpaprikázkodott. Prohászka Schiller álláspontjára helyezkedik. „A kultúra mindenesetre a sors jegyében hat, de a szabadság jegyében keletkezik. Valamely tudományos rendszer vagy erkölcsi kódex, műalkotás vagy államforma mindenkor a szabadságból születik, de mihelyt kész: sorsává válik az illető népközösségnek. S éppúgy a meglevő kultúra összes dialektikus ellentéteinek megoldása sem a sors, hanem a szabadság jegyében történik.”

Szabadság vagy sors? Mi választjuk, kik lehetnénk, vagy kiróják ránk, kik legyünk? Bizantinizmusunk felveti az önelvűség lehetőségét. Saját utunkon hátha nem távolodunk a Nyugattól, hanem másképpen érünk el ugyanoda, avagy máshová érünk, addig feltöretlen vidékre. Ennek tüneményes megnyilvánulása a turanizmus sok-sok bizarr, a tényektől elrugaszkodott kuriósuma, kevés nagy eredménye. Mindenesetre az utóbbiak közé tartoztak Medgyessy Ferenc szobrai, Medgyaszay István és Toroczkai Vigand Ede épületei vagy

Körösfoi-Kriesch Aladár és a gödöllői művésztelep oeuvre-je. Ennél azonban meghatározóbbak, akik az ősi, az archaikusban találtak rá a sajátosan magyarra, s a népművészet romantikus eszméjét a paraszti kultúra sajátot és egyetemes szintetizáló dallam-, motívum- és formakincsével helyezték új távlatokba. Minél sajátosabb valami, annál egyetemesebb, és fordítva. Nem csupán szenvedéstörténetünk, hanem őstörténetünk is egyedülálló értékeket teremtett; a vidéki népekre pedig nemcsak mint a második jobbágyság kárvallottjaira, hanem mint a modernitásnak hamisítatlanul eredeti stíluseszközöket kínáló adatközlőire is tekinthettünk.

Csak hogy a művészetfilozófiai – irodalom- és zenetörténeti –, illetőleg antropológiai fogalmakkal gondosan dokumentált kulturális jelenség az állami berendezkedés mibenlétéből is levezethető: az állami integritását és szuverenitását újra és újra elvesztő népnek a művészet által kellett újra és újra nemzeté válnia. *Nota bene* a magyar történelem személyes megrázkódtatások sorozataként és társaslélektani traumaként is feldolgozandó egyik legnagyobb korszakváltása Trianon névvel sajátos kultúrát alakított ki, s ezáltal a veszteségtudat zavarai, fogyatékoságaiból szellemi tőkét kovácsolt. Nemcsak a kisebbségi identitás morális és esztétikai értékeket, a regionalizmus és az egyetemesség eszméjét szinoptikusan kezelő programjai – az erdélyi *transzszilvanizmus*, a vajdasági *couleur locale* (Szenteleky Kornél), a felvidéki *vox humana* (Fábry Zoltán) – tárgyalhatók e címszó alatt, hanem egyúttal az „anyaország” magatartásmódjai is, amelyek között olyan szélsőségesen eltérő jelenségek tartoznak számon, mint például a Horthy-rendszer revizionizmusa és a kádári tabusítás vagy akár a *schizma-pör* (1928) és a folklórmozgalom 1970-es évektől szárba szökkenő reneszánsza. Mindig a művészi valóság volt a mértékadó – még ha rebelliót szított is.

Hegel Világszellem nem nyugodhatott meg a filozofikus stádiumban, a művészet felé regrediált. Mindazok, akiket – módfelett félrevezetően – az 1990-es években „liberálisnak” keresztelt el a magyar közbeszéd, s a magyarságban csak a rossz bizantinizmust hajlandók megpillantani, Platón, Hegel és más bölcselők – kiváltképpen Danto, Rorty és Derrida – szándékos félreértésével, poétikusan ostromozták hazájukat. Érvkészletük javát Platón *Prótagorasz*-ból is méríthették. Ízelítőül neki adjuk át a szót: „félretéve a költőket, a saját magunk erejéből kellene beszélgetnünk, hogy megmérhessük önmagunkat és az igazságot”. Mi a legfőbb baj állítólag a költői hagyománnyal, a politikaművészettel? Nem beszélgetést kezdeményez, hanem monologizál. Kioktat, akár csak a zsarnokok. A posztmodern poétikai eszközök azért erőltetik egészen a modorosságig a „filozofikus gondolatiságot”, hogy Platón dialogikus nyelvén csatlakozzunk a Nyugathoz. Ami azonban kimaradt, többé nem pótolható, és ez a „poétikus” igyekezet önáltatás is, mert különne mű dolgokat kever össze. A kulturális kánon és a jogállam demokratizmusát ráadásul hamar kikezdte a tömegkultúra, a tömegdemokrácia és a jogszabályi infláció. Hiányzott az értéktudatosító, stabil hagyomány, és hiányzik ma is.

A posztmodern ochlokrácia nem a csőcselék uralmát jelenti, mint Arisztotelész-nél, hanem a mesterséges intelligenciáét. Ez úgy készíti elő hatalomra kerülését, hogy előbb az embert gépesíti, hajszoja végkimerülésbe.

A bizantinizmus ízig-vérig posztmodern jelenség. Iustinianus bizánci császár parancsára összegyűjtötték a római jog szabályait a 6. században. A *Codex Iustinianus*, amely ezután a *Corpus iuris civilis* ősforrása (ez ugyan némileg leegyszerűsítő, mert ősforrásnak inkább a *Codex Theodosianus* tekinthetjük), a hatalmas jogi kultúra kodifikációja révén hosszú időre megmerevített valamit, ami korábban folytonosan alakult. Arnold Gehlen kifejezésével élve a kultúra „kristallizálódott” ezáltal, jéggé dermedt. Érdemes Iustinianus jogtudósainak tevékenységét összehasonlítani a brit William Blackstone-éval, aki a 18. században foglalta össze a common law joganyagát, és nemcsak az amerikai alkotmányozásra tett elementáris hatást, de az esetről esetre formálódó, élő jogi kultúra felfogása a konzervatív államfejlődés prototípusa is: tradíció és innováció arányos elegye. A római jog valójában modernebb volt, mint a Bizánci Birodalom, ahol eredményeit felhalmozták, s a Római Birodalom helyreállítása iránt táplált vágyat jelölte. Egy másik politikai közösségnek, egy későbbi korban kellett újra felfedeznie ahhoz, hogy hatni tudjon, és ne furcsa akcentusáért vagy régisége miatt tiszteljék. Blackstone *Kommentárok* című munkája viszont olyan kulturális gyakorlatot szabályozott, amely Amerikában is szervesült, és alapját képezte az Egyesült Államok mai napig tartó alkotmányos szabadságtörténetének. Bizánc mintegy bekeretezte a kultúrát, aranyfüsttel bevonta és ikonként kifüggesztette, Nagy-Britannia jogtárakba, eljárásokba illesztette. Előbbi az imádat tárgyát előállítva a gyönyörködtetést, utóbbi a vitatkozókat érvekkel ellátva a használhatóságot szolgálta. A kinyilatkoztatás, illetőleg a kételkedés kultúrája.

Miben áll az a hagyomány, amely nem kövül meg, nem hat idegenül? A hagyomány, amelybe a közösség magától értetődően „beleszületik”? Azért nincs magyar konzervatív gondolkodás, mert nincs olyan hagyományunk, amelyhez konzervatív módon kapcsolódhatnánk. Heroikus munkát vállaló történelmi alakjaink sem forraszthatták össze a megszakadt magyar tradíciót; hiába mondhatjuk büszkén, hogy nekünk ugyan nem volt Edmund Burke-ünk, de volt Széchenyink. Megfogadtuk-e a népi írók legfőbb intelmét: elvész a nemzet, ha nem saját kultúrájában él? Amikor a szent mániákus, Jókai Mór regényeivel magyarosította a német ajkú polgárságot, vagy Szabó Zoltán szót emelt a „műmatyóberendezések” ellen, még sokkal inkább a saját kultúránkban éltünk, mint ma, amikor az olcsó külföldi ponyvát is magyarul vesszük kézbe, és a paraszttáncok lépéseit falvakra lebontva dokumentáltuk.

A nem kevés bölcsességről árulkodó amerikai paleokonzervatív, Russel Kirk írta, hogy az amerikai kultúrát eredendően a brit kultúra négy pillére tartja: az angol nyelv és irodalma, a joguralom (a kontinentális jogban: jogállamiság), a képviseleti kormányzás és az erkölcsi meggyőződések corpora (*Amerika brit*

kultúrája). A valódi konzervativizmus saját logikáján belül enged teret a modernizációnak, a változó körülményekhez történő alkalmazkodásnak, a társadalom- és kultúrkritikának. Bizánc, az ügyes kompilátor, a műgyűjtő, a régiségkereskedő nem kamatoztatta kincseit, hanem múzeumba zárta. A magyar konzervativizmus védjegyeként sokáig Werbőczy *Tripartitum*át mutathattuk föl, amelyet korszerűtlensége méltán tett nevetségessé, joggal avatott szimbólummá Ady és a polgári radikálisok retorikájában. Mit mutathattunk föl azután? Tormay Cécile *A régi házát* vagy Herczeg Ferencről a *Pogányokat*? Kirk kvadri-viumának egyetlen eleme vitt középponti szerepet a magyarság életében, az anyanyelvi irodalom. Egyetlenként pedig mindenért – jóért, rosszért egyaránt – az irodalmi hagyományt magasztaltuk és kárhoztattuk. Erre vezethető vissza, hogy kortárs irodalomtörténet-írásunk a magyar stílustörténetet a Nyugathoz képest állandó fáziskésésben levőnek rekonstruálja.

Scruton vitriolos, túlzásra hajlamos könyve, a divatos újbaldali filozófusokkal leszámoló *Futóbolondok, csalogók, agitátorok* megnevezetlenség is Kirk konzervatív alapvetését állítja követendő példának, az elérendő kulturális identitásnak Dworkinnal, Foucault-val, Habermas-szal és másokkal szemben. Hobsbawm bírálatakor például ekként fogalmaz. „Aki a társadalmat osztályszempontból nézi, arra programoz minket, hogy ellenségeskedést lássunk mindenfajta intézmény mögött, amit az emberek éppen az ellenségeskedés kordában tartására hoztak létre. A nemzet, a jog, a hit, a hagyomány, a szuverenitás eszméi azokat a dolgokat jelölik, amelyek egyesítenek bennünket.” Mi, magyarok sosem lehettünk konzervatívok, mert sem a nemzet, sem a jog, sem a hit, sem a szuverenitás nem adtak szilárd támpontot. A nemzeti liberalizmus kivételes esztétörténeti időszakát legjobbjaink is sikertelenül kívánták fölleveníteni a 20. században. Torzszülött konzervativizmusunk és torzszülött liberalizmusunk csorbáit a mindegyre radikális népi és urbánus modernizációs ajánlatok csakis baloldaltól igyekezhetek kiköszörölni. Ennek történetét a szakirodalom és a szépirodalom egyaránt bőségesen feldolgozta. Azt azonban most látjuk világosan, hogy a posztdemokrácia és a technohumanizmus beköszöntő korszakában nincs többé esélyünk a kiegyensúlyozott nemzeteszme és az önelvű állami berendezkedés megteremtésére. Keserves ez a tapasztalat.

Különös egybeesés, hogy az önálló író államért is harcoló költő, William Butler Yeats verseiben Bizánc az időtlen szellemi nagyszerűség, a műremek kultúrájának a szimbóluma. Nem Amerika, hanem Konstantinápoly partjainál köt ki. A *Hajózás Bizáncba* utolsó strófája teszi mindezt nyilvánvalóvá. „Lelkem többé, levetvén testemet, / Semmi természeti formát nem ölt; / De milyet görög aranyművesek / Keze zománc-aranyból remekelt, / Ébren tartván álmos császár-szemet, / Vagy dall, hogyha egy aranyágra ült, / Bizánc urainak s úrnőinek / Arról, mi volt, mi van, s mi még lehet.” Ez az utolsó mentsvárunk? Hogy mozdulatlanul bezárkózzunk az ikonikus múltba, magunkra aggassuk a régi kincseket, mint a posztmodernnek és mint a bizánciak?

A soromra várok, hogy betoljanak a műtőbe. Két napja, ötödmagammal élek a föld alatti előkészítő helyiségben. Elvették a telefonomat, a ruháimat, a tisztálkodószereket. Elbódított a szakadatlanul csöpögő infúzió és fájdalomcsillapító, betegtársaim eszelős jajveszékelése éjjel-nappal. Ha kiürül a tasak a fölém lógatott rúdon, azonnal cserélik; tisztul a vesém, s a töltekezésre nem kell gondot fordítanom. Minden vagyonom a futáskor, balesetem idején is viselt egy szál, elnyűtt gumírozású alsónadrág. Voltaképpen szégyellem: derekamra csavarom a lepedőt – takarót, párnát nem kaptam –, amikor kivonszolódom ürítkezni.

Zsong a fejem, és szabad vagyok. Félig álom, félig a másvilág. Megkönnyebülök, levetem a málhát. Magatehetetlenül oldódom el testemtől; el tudom képzelni, hogy lelkem újat választ a Platónnál aprólékosan taglalt szertartás szerint. Kívülről és felülről vizsgálhatom, ki hogyan cselekszik, mire a Dormicumot adagolják. Becsempészték nekem egy könyvet, Marilynne Robinson regényét, a *Háztartást*. Még abba kapaszkodhatnék, felemelő olvasmány, de semmi kedvem, hogy megosszam a figyelmemet. Ez a hely nem kórterem, nem fegyelmező intézmény vagy templom. A lehető legmesterségesebb, a gyógyítás csúcstechnológiáját alkalmazó üzem, ahol mégis utoljára érezhető a fenséges emberi természet.

Megyek, amerre látok, mert odaát minden előny, ami itt hátrány.

Az orosz diplomácia és a lengyel–litván állam első felosztása

„Bármily változások is érték Oroszországot, az orosz diplomácia a történelem folyamán mindig céltudatos volt, mindig eredményesen működött.”

(Wacław Felczak lengyel történész)

A 18. század első két évtizedében vívott harmadik északi háború idején a lengyel–litván állam felbomlását tapasztalva az önmagát porosz királlyá koronázó I. Frigyes 1709-ben azt javasolta Nagy Péter cárnak, hogy a Nemesi Köztársaságot osszák fel egymás között, mire az orosz cár azt válaszolta: „Es ist nicht praktikabel!” (Ez lehetetlen.) Nagy Péter tudta, hogy egy ilyen vállalkozással maga ellen fordítaná Európa nagyhatalmait. Beérte azzal, hogy a svéd háborúból győztesen kikerülő, nagyhatalommá emelkedő Oroszország meghatározó befolyással bírt a területileg Európa második legnagyobb államának számító Nemesi Köztársaság sorsának alakulására. Számára az volt fontos, hogy a lengyel–litván államban uralkodó anarchiát fenntartsa. Emiatt vállalt kötelezettséget arra, hogy a nemesi arany szabadság pillérét jelentő szabad királyválasztást és az országgyűlést egyhangú döntéshozatalra kényszerítő liberum veto jogát biztosítja. A liberum veto jogával élve ugyanis bármelyik követ félbeszakíthatta a szejmet, s az addig hozott döntéseket is érvényteleníthette. Ráadásul a szejm ülésein idegen hatalmak követei is felszólalhattak, befolyásolhatták a döntéshozókat, tudva azt is, hogy kiket kell megvásárolni. A 18 században alig volt szejm a Nemesi Köztársaságban, amelyet ne szakítottak volna meg, ne lehetetlenítettek volna el. Ennek kivédésére az országgyűlés időnként konföderált szejmmé alakult át, ahol a döntést szótöbbséggel lehetett meghozni.

Az ország gyengeségét, törékenységét mi sem mutatta jobban, mint hogy a 733 000 négyzetkilométert számláló Nemesi Köztársaság 15–20 000 fős állandó hadsereget tartott fenn, miközben szomszédai, a Porosz Királyság, a Habsburg Birodalom és Oroszország külön-külön is több száz ezer fős hadsereggel rendelkeztek. A lengyel–litván állam létében fenyegető helyzetét természetesen látták az ország döntéshozó politikusai, de szinte mindegyikük a szabad királyválasztás és a liberum veto érvényben hagyásával tervezte a reformokat bevezetni.

KOVÁCS ISTVÁN (1945) költő, író, műfordító, történész, polonista.

A nemesség mániákusan félt a királyi hatalom megerősödésétől, amelyben az elkerülhetetlen zsarnokságot látta. Az orosz támogatással 1733-ban lengyel trónra emelt szász választófejedelem, III. Ágost nem törekedett a királyi hatalom megerősítésére. Uralkodásának idején az első kivételével minden szejm eredménytelenül zárult, s volt olyan, amelyen még a háznagyot sem tudták megválasztani. Ezt az uralkodó nem vette rossz néven, mert így szabadon hódolhatott vadászszenvedélyének. Volt, hogy ő fizetett le követet azért, hogy éljen a liberum veto jogával. Mihelyt egy követ bejelentette, hogy „nie pozwalam” (nem engedem), máris indult a Grodno közelében fekvő, vadakban gazdag Białowieźai rengetegbe, ahol háromezer hajtó várta, hogy puskacsőve elé terelje a bölényeket, medvéket, dámszarvasokat. Majd rögtön Drezdának fordította a kocsija rúdját. Ennek ellenére népszerű volt a Nemesi Köztársaságban. Az uralkodása alatt született közmondás – „A szász király alatt, egyél, igyál, és engedd meg a nadrágszíjadat!” – közeliégedettséget kiváltó jólétre utal.

Az ország legbefolyásosabb érdekszövetsége a „Familia”-párt volt, amely a Poniatowski és a Czartoryski család 1720-as években szövődött rokoni kapcsolatán alapult. Legtehetségesebb tagja az 1732-ben született Stanisław August Poniatowski volt, akinek az apja, Józef azzal szerzett európai hírnevet és tekintélyt magának, hogy a poltavai vereség után is végig kitartott XII. Károly mellett. A svéd királyról írott munkájában (*XII. Károly svéd király története nyolc könyvben*) Voltaire „észak Nagy Sándora” után Józef Poniatowskiról szólt a legnagyobb elismeréssel. A „Familia”-párt egy időn át Oroszország pártfogására számított. A Nemesi Köztársaság átalakítását a régi hagyományok megőrzésével szorgalmazó „republikánus párt” – a Branickiak, Potockiak, Radziwiłłok – a poroszok támogatásában bizakodtak. A Poniatowskiai és Czartoriskiai kapcsolata az 1760-as évek második felében meglazult, éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna az egységre.

Az angol követ titkára, a Szász Választófejedelemség követe és az orosz nagyherceg

A gyermek Poniatowski a még egységes „Familia”-párt politikailag legtevékenyebb időszakában eszmélkedett. A Teatinus-rend varsói iskolájába járt, amely korszak legmodernebb tanintézetének számított Lengyelországban. Iskolán túli nevelői a felvilágosodás szabadgondolkodó, deista képviselői voltak. Logikára és matematikára apja barátja, gróf Herman Keyserling, a varsói orosz követ oktatta, hadtudományra Thoux de Salvetre ezredes, a lengyelországi szabadkőművesség egyik megalapítója. A francián kívül a német, angol és olasz nyelvet is elsajátította. „Sohase hagyták, hogy gyermek legyek, mintha az évből kidobták volna az áprilist” – panaszkodott visszaemlékezve gyermekkorára. Miután 1748-ban már tett egy kisebb európai körutat, 1753-ban jóval több időt szentelt a Nyugat megismerésének. Meghatározó volt számára, hogy Párizsban

bejutott Marie-Thérèse Geoffrin asszony irodalmi szalonjába, ahová a francia értelmiség krémje bejáratos volt Marmonteltól Voltaire-ig, Montesquieu-tól Diderot-ig, Grimmig. Igaz, Montesquieu csalódást okozott az ifjú arisztokratának azzal, hogy inkább humorizált, mintsem elmélyült beszélgetést folytatott volna *A törvények szelleméről*. Londonban bemutatták II. György királynak, tanúja volt a wenstmisteri körzetben lezajlott parlamenti választásnak, meglátogatta a Lordok házát, s közömbös nézője volt egy kakasviadalnak, annál lelkesebb Shakespeare egyik darabjának, a *Julius Caesarnak*. Jobb kísérője nem lehetett volna az irodalmi babérokra is pályázó, kesernyés humorú, sir Charles Hanbury Williams-nél, a volt drezdai angol követnél, aki 1748-ban hosszabb időt töltött Lengyelországban, s megismerkedett a különböző lengyel pártok képviselőivel, de támogatásával leginkább a „Familiát” tüntette ki. Befolyásával azt is el szeretne volna érni, hogy a berlini és a pétervári udvar támogassa a Nemzeti Köztársaságban régóta esedékes reformok megvalósítását.

Sir Williams, miután az angol-orosz szövetség szorosabbra fűzése céljából 1755 elején kinevezték nagykövetnek Pétervárra, a titkári poszt betöltésére meghívta Poniatowskit, aki iránt a barátnál forróbb érzelmek lobbantak fel benne. Szaniszló Ágost eleget tett a felkérésnek anélkül, hogy sejtette volna: döntése nem csak a saját életére lesz végzetes hatással.

Oroszországban 1741-től fogva Erzsébet cárnő uralkodott, akinek nem volt közvetlen utódja, ezért nővérének, Jekatyerinának a fiát, a minden tekintetben különc hírében álló unokaöccsét, Piotr Fjodorovicsot, a Németországból Pétervárra hozott hollsteini herceget jelölte ki trónörökösének. Feleséget is ő választott Péter nagyhercegnek Zofia Anhalt-Zerbst személyében, aki a pravoszláv hitre történt áttérése során nagyhercegnőként a Jekatyerina Alekszejevna nevet kapta. Ellentétben jegyesével, őt kivételes értelmi képessége tette ismertté, de kiválasztásában állítólag az is szerepet játszhatott, hogy Erzsébet cárnő szerelmes volt Katalin édesanyjának a bátyjába, Georg Ludwig von Schleswig-Holstein-Gottorf tábornokba, akit 1745-ben a Szent András-renddel tüntetett ki.

Katalin nagyhercegnő Péterrel kötött házassága nem bizonyult boldognak, s ezért a feleségével mit sem törődő, szeretőket tartó, elképesztően bizarr szokásoknak hódoló férj hibáztatható. Katalin visszaemlékezése szerint férje nyolc vadászebet tartott a hálósobában, s a kutyák elviselhetetlen bűzt árasztottak. Egy alkalommal az asztalán egy felakasztott patkányt talált, amire Péter nagyherceg azt a magyarázatot adta, hogy a hadbíróság halálra ítélte, mert megetté a marcipánvár marcipán katonaoírét. Katalin rákényszerült, hogy a könyveken kívül szeretőkben találjon vigaszra. Ez utóbbi – Péternek felesége iránti közönye ellenére is – nem kis kockázatvállalást jelentett.

A követségi titkár, Szaniszló Ágost és a Katalin nagyhercegnő között kialakult kapcsolat, amely 1755 karácsony táján az intimitás csillagmagasát is elérte, természetesen botránnyal fenyegetett, s ennek elkerülése végett Poniatowski kénytelen-kelletlen hazatért Varsóba. A Katalinhoz fűződő szerelmi kapcsolat megszakadását elviselhetetlennek tartva azonban kijárta, hogy az uralkodó,

III. Ágost 1756 végén kinevezte Szászország rendkívüli és meghatalmazott pétérvári követévé. (Ahhoz, hogy a Nemesei Köztársaság diplomáciai képviselője legyen, a szemj hozzájárulása lett volna szükséges, amely azonban a liberum veto miatt már bő két évtizede határozatképtelen volt.) Poniatowski 1757. január 11-én megtartotta nagy tetszést arató bemutatkozó beszédét Erzsébet cárnő előtt. Ezt követően Oroszország csatlakozott a Poroszország elleni francia-osztrák-szász szövetséghez.

Poniatowski kapcsolata Katalinnal 1758 nyarán lelepleződött, de Péter nagyherceg szeretőjének, Jelizaveta Voroncovának közbenjárására nagyvonalúan és békésen napirendre tért a kapcsolat fölött. Mindazonáltal Poniatowskinak 1758. augusztus 18-án el kellett hagynia Pétervárt.

Stanisław August Poniatowski királyá választása

1762. január 5-én meghalt Erzsébet cárnő. A trónt III. Péter foglalta el, aki azonnal békét, majd szövetséget kötött az általa bálványozott II. (Nagy) Frigyesel, gárdáját porosz mundurba öltöztette, és visszaadva az oroszok által elfoglalt porosz területeket, Dánia megtámadására készült. Ez a hetéves háborúban beállt fordulat az orosz hadseregben nagy elégedetlenséget váltott ki. A Katalin támogatásával fellázadt tisztek trónra lépése után fél évvel, július 9-én letartóztatták III. Péter cárt, és ropsai birtokán szeretőjével és kedvenc hangszerével együtt házi őrizetben tartották. Július 17-én itt gyilkolta meg Katalin szeretőjének fivére, Alekszej Orlov anélkül, hogy erre a cárnőtől utasítást kapott volna. Mindazonáltal Katalin vágya így teljesült leggyorsabban: elfoglalhatta a trónt, noha 1754-ben született Pál nevű fia miatt elvileg csak régensként kormányozhatta volna az országot. A valóságban harmincnégy éven át II. (Nagy) Katalin uralkodott.

1762. augusztus 2-ai dátummal Stanisław Poniatowski a következő tartalmú levelet kapta Katalintól: „Haladéktalanul Lengyelországba küldöm Keyserling grófot, hogy a most uralkodó halála után téged tegyen meg királynak; s az esetben, ha ez a személyedben nem sikerülne, legyen az [Czartoryski] Adam herceg.” Ugyanakkor azt is pártfogoltja tudomására hozta, hogy felejtse el a múltat.

1763. október 5-én meghalt III. Ágost. Az utódlás kérdését egyszerre bonyolította és megkönnyítette, hogy fia, a lengyel főurak egy része által támogatott Szászországi Frigyes Keresztély választófejedelem apja halála után két és fél hónappal szintén távozott az élők sorából. A választás virtuális és valóságos terén csak „nemzeti” királyjelöltek és -önjelöltek maradtak. Katalin gondosan előkészítette a Nemesei Köztársaság új uralkodójának megválasztását. Az utódlás folyamatának ellenőrzésére és az idős, betegeskedő Keyserling támogatására az orosz belügyminiszter, Nyikolaj Ivanovics Panyin unokaöccsét, Nyikolaj Vasziljevics Repnyin tábornokot küldte rendkívüli követként és teljhatalmú

miniszterként Varsóba, akiről azt tartották, hogy „kemény, brutális bugris”, de időnként meglepően „lovagias és szótartó”.

Az 1763. december 23-án tartott konferencián – Keyserling és Repnyin jelenlétében – eldőlt az utódlás kérdése. Miután kiderült, hogy a Keyserling által támogatott August Czartoryski és fia sem tart igényt a koronára, Stanisław August személye került előtérbe, aki a jelöltséget készséggel elvállalta. Hogy miért, arra monográfusa, a Magyarországon elsősorban Napóleonnól írt könyveiről ismert Adam Zamoyski a következő magyarázattal szolgál: „Leghőbb vágya mindig az volt, hogy Lengyelország újjászülessen. Most, amikor karnyújtásnyira volt ettől, a célja eléréséhez vezető útról semmi sem tudta letéríteni. [...] Szaniszló arra a meggyőződésre jutott, [...] hogy a Nemesei Köztársaság decentralizált szerkezete nem felel meg az állam területi nagyságának. Anglia példája, ahol ugyanúgy kultiválták a szabadságot, mint Lengyelországban, állandóan kísértette Szaniszlót. Véleménye szerint Lengyelországnak a megreformálásnál többre volt szüksége – az állam olyatén átalakítására, amelynek révén képes lehet arra, hogy gazdaságilag fejlődjön, és katonailag képes legyen megvédeni magát.” Vagyis Szaniszló Ágost erősen központosított királyi hatalomban gondolkodott. Tragédiája az volt, hogy biztos megválasztását csak az orosz hadsereg jelenlétében lehetett keresztülvinni. Keyserling ezt kertelés nélkül hozta Poniatowski tudomására: „Ha ide be nem vonulnak az orosz csapatok, ön nem lesz király.” Ez figyelmeztetés volt, nem fenyegetés. Az oroszok behívása viszont Szaniszlót azok szemében is kompromittálta, akik egyébként nem idegenkedtek államátalakító terveitől.

Miután az orosz hadsereg első egységei 1764. márciusban bevonultak a Nemesei Köztársaságba, április 11-én II. Katalin és II. Frigyes véd- és dacszövetséget kötöttek egymással, amelyben vállalták, ha valamelyiküket támadás érné, 10 000 gyalogossal és 1000 lovassal sietnek egymás segítségére. A titkos záradék azonban arra vonatkozott, hogy mindketten garantálják a lengyel-litván állam belső rendjének érinthetetlenségét.

1764. május 7-én került sor a királyjelölő szejmre. A fővárost tekintélyes orosz haderő vette körül, s a Czartoryski és a Poniatowski családnak is több ezer fős katonaság állt a rendelkezésére. Ez távozásra kényszerítette az ellenzék legbefolyásosabb vezetőit. A konföderációvá átalakult szejm augusztus 27-én Stanisław Augustot választotta meg Lengyelország királyává és Litvánia nagyfejedelmévé. Katalin cárnő egymillió rubelt fektetett be a megválasztásába, s a kincstár hirtelen kiürülése miatt egy ideig nem tudták a hadsereg tisztjeinek a fizetését folyósítani.

Szaniszló Ágost tisztában volt vele, kinek köszönhette a koronát. Megnyugtatóására szolgált, hogy a generális konföderációvá átalakult szejm régóta esedékes döntéseket hozott. Azzal, hogy az adó és a katonaság ügyében bevezették a többségi szavazást, rést ütöttek a liberum vetón. Fontos döntés volt az is, hogy a szejmbe delegáltakat felmentették a területi részgyűlésnek tett esküjük megtartása alól, nem lehetett 300 főnél nagyobb magánhadsereget tartani,

meggyorsították a bírósági ítéletek végrehajtását, és egységes hossz mértéket és súly mértéket vezettek be. Azzal, hogy a sokféle adót egyetlen általános adóval kiváltották, már 1765/66-ban megsokszorozták a kincstár jövedelmét. Az új uralkodó nagyszabású építkezésekbe kezdett: Európa legkiválóbb mérnökeit vonta be az új paloták tervezésébe és a varsói királyi vár átalakításába. A kiépítendő hadsereg tartópilléreként 1765. márciusban felállította a tisztképző Lovagiskolát, s a kultúra fontos bástyájaként még ugyanebben az évben megalapította a Nemzeti Színházat.

A radomi konföderáció és következményei

Szaniszló Ágost azt remélte, hogy a reformok egyre tágítható útján tud továbbhaladni, s a sikerek nyomán fokozatosan megszabadulhat a ránehezedő politikai terhektől. Feje fölött azonban Demoklész kardjaként függött a Katalin cárnőnek tett ígérete, miszerint egyenjogúsítja másvallású, azaz a pravoszláv, protestáns és örmény katolikus alattvalóit, akik a Nemesi Köztársaságban nem vállalhattak közhivatalokat, és nem juthattak be se a területi részgyűlésekbe, se a szejmbe, valamint nem lehettek tagjai a szenátusnak sem. Szaniszló Ágost tudta, hogy e törvénnyel a nemesség zömét maga ellen fordítja, ezért húzta az időt.

Helyzetét megnehezítette, hogy az 1766. november 4-én tartott szejműlésen – a nyomatékosság kedvéért – maga Repnyin olvasta fel Katalinnak a máshitűekre vonatkozó követeléseit. Ugyanakkor követek révén mind a cárnő, mind II. Frigyes megnyugtatta a szejmet, hogy ellene vannak a liberum veto bármilyen jellegű korlátozásának. Ez találkozott a reform- és királyellenes ellenzék törekvésével, amely azonban a máshitűek egyenjogúsításáról hallani se akart. Az orosz rubelek csillogásával szemfényvesztett vagy a fenyegetésekkel sarokba szorított küldöttek azonban mégis megszavazták az egyenjogúsítási törvényt, de a krakkói püspök, Kajetan Sołtyk javaslatára a szejm a bizonytalan jövőbe tolt el annak végrehajtását. A közvélemény Szaniszló Ágostnak tulajdonította a máshitűek egyenjogúsítását, miközben a „republikánus” ellenzék arról igyekezett meggyőzni Repnyint, hogy a királyjelölő konföderáción bevezetett reformok idézték elő az országos felfordulást. Repnyin támogatásával a liberum vetót korlátozó törvényt visszavonták, amit Szaniszló Ágost kudarcként, addigi politikai életműve összeomlásaként élt meg.

Ugyanazon a napon, 1767. március 20-án Toruńban az evangélikusok, Śluckban pedig a kálvinisták és az ortodoxok hoztak létre konföderációt – orosz csapatok „statisztálásával”. A kezdeményező Repnyin azonban tisztában volt azzal, hogy akarátát csak egy olyan konföderáció támogatásával viheti keresztül, amelyben a katolikusok uralkodnak. Ő, a közvéleménnyel ellentétben, tudta azt, hogy valójában Szaniszló Ágostot és az orosz csapatok kivonását makacsul követelő Czartoryskiakat kell sakkban tartania, s ehhez szüksége van az egy táborba tömörített „republikánus” ellenzék támogatására. Arról is

meggyőződött, hogy az addig a Szász Választófejedelemségben, Ausztriában, Franciaországban támaszt remélő „hazafias” nemesekből kell orosz pártot szervezni. Javaslataira az ellenzéki főurak az orosz csapatok oltalma alatt 1767. június 23-án Radomban konföderációt alakítottak.

A radomi konföderáció a Nemesi Köztársaság kormánysszerveként működött, s a külpolitikába is beleártva magát fogadta a tatár kán követét, és követeket küldött Katalin cárnőhöz – levegőnek tekintve Szaniszló Ágost pétervári rezidensét. Repnyin azt remélte, hogy az 1764-es királyjelölő konföderáción bevezetett reformok visszavonásának és Szaniszló Ágost detronizálásának ígéretével elérheti a másvallásúak egyenjogúsításának gyakorlati keresztülvitelét. Arra még csak nem is utalt, hogy a „republikánusok” – legfőbb politikai programpontjuk megvalósításaként – a szász dinasztia valamelyik tagját ültethetik a lengyel trónra. Katalin cárnő ugyanis kiállt Szaniszló Ágost mellett, miközben bizalmát a radomi konföderációtól se vonta meg, amely Repnyin javaslatára (vagy inkább: utasítására) október 5-ére Varsóban összehívta az országgyűlést. A szejmben azonban váratlan ellenállásra talált. A krakkói püspök, Kajetan Sołtyk nemcsak Szaniszló Ágosttal, hanem Repnyinnel is szembefordult, mivel hevesen bírálta az orosz csapatok lengyelországi jelenlétét és az orosz függőség mind reálisabb veszélyét. Bírálataból kijutott a radomi konföderációnak is amiatt, hogy a máshitűek egyenjogúsítása ügyében meghátrált. Repnyin sejtette, hogy az őt egyébként Katalin cárnőnél bárdolatlansága miatt feljelentő Sołtyk mögött szerveződő „összeesküvők” állnak. Talán arról is tudott, hogy a merész beszéd elkészítésében az egyik legképzettebb lengyel jogász, Józef Pułaski is részt vett. Mindenesetre október 13-áról 14-ére virradó éjszaka Sołtykot, Waclaw Rzewuskit, a királyság főhetmanját és fiát, Seweryn Rzewuskit, a podóliai szejmkövetet, valamint Józef Andrzej Załuskit, a kijevei püspököt le tartóztatta, s előbb a varsói orosz követségre, majd az oroszországi Kalugába hurcoltatta.

Kiderült, Załuski püspököt tévedésből, Adam Krasiński kamienieci püspök helyett fogták el, aki, miután figyelmeztették a rá leselkedő veszélyre, kocsiját Varsóból visszafordította, és annak utazóládájában megbújva, illetve orvosnak öltözve Kamieniecbe menekült. Útközben bizalmas örmény katolikus papját, Michał Hankiewiczet Konstantinápolyba küldte, hogy a Portát Oroszországnak a Nemesi Köztársaság elleni újabb erőszakátételéről tájékoztassa. Az Oszmán Birodalom, amely hetven évvel azelőtt még a lengyel-litván állam halálos ellensége volt, apránként annak legelkötelezettebb pártfogója lett. A Porta ezúttal sem okozott csalódást a lengyeleknek: 1768 őszén hadat üzent Oroszországnak. A hosszú éveken át elhúzódó háborúból azonban Katalin cárnő került ki győztesen.

Azokat az elégedetlenkedő követeket, akiket a Varsóban foganatosított le tartóztatások kellőképpen nem ijesztettek meg, a Szejmben jelenlevő orosz tisztek kancsukájukat rázva fenyegették. A háznagy szerepében tetszelgő Repnyin maga úgy bánt a követekkel, mintha jobbágysai lettek volna, Szaniszló

Ágosttal is lépten-nyomon érzékeltette, hogy tőle függ a trónja. Fenygetéseit valóra váltotta. A letartóztatások miatt nála protestáló és vele összeszólalkozó Józef Pułaskit, aki a piotrkówi királysági törvényszék ügyvédjeként jelentős vagyonra tett szert, állítólag fenékberúgással utasította rendre – mindenesetre kipenderítette a teremből. Nem tudta, hogy ezzel vihart fog aratni.

A bari konföderáció avagy az első lengyel függetlenségi felkelés és megítélése

A megalázását elviselni képtelen, a nemesek körében egyébként nem különösebben népszerű hatvanhárom éves Józef Pułaski, aki addig csak festményen mutatkozott marcona vitéznek, ezúttal elszántnak bizonyult. Birtokai jövőjével mit sem törődve, fiait, Franciszeket és Kazimierzt a készülő harcra felesketve, híveit mozgósítva, 1768. február 29-én a podóliai kisvárosban, Barban „a szent hit és a Köztársaság függetlenségének védelmében” konföderációt hozott létre. Az elégedetlenek száma villámgyorsan gyarapodott, mivel a varsói szejm öt nappal korábban örökbarátsági szerződést írt alá Oroszországgal, amelynek értelmében a határait és belső rendjét II. Katalin cárnő által garantált Nemesi Köztársaság gyakorlatilag orosz protektorátus lett. Február 26-án a szejm a más-hitűek egyenjogúsítását biztosító kardinális törvényeket is megszavazta. A bari konföderáció így természetesen az orosz megszállást a pusztán uralkodói léteivel helybenhagyó Szaniszló Ágost uralma ellen is irányult, s a szejm, illetve a radomi konföderáció határozatait, törvényeit érvénytelennek nyilvánította.

Történészek és politikusok körében két és fél évszázada folyik arról a vita, hogy miként értékeljék a bari konföderációt. A korszakot legalaposabban ismerő és feldolgozó történész, Władysław Konopczyński az 1935-ben megjelent monumentális munkájában (*Konfederacja barska, I–II*) leszögezi: „Radom nélkül talán nem következett volna be az ország felosztása. Radom után – a bari felkeléstől függetlenül – a felosztás elkerülhetetlen volt.” A kérdést máshogy közelíti meg 1956 után a korszakkal foglalkozó Emanuel Rostworowski, aki szerint a radomi konföderációban Pétervár biztosította a Nemesi Köztársaság területi egységét. Igaz, ennek áráként a lengyel-litván állam gyakorlatilag Oroszország hűbérese lett.

A Szaniszló Ágostról angliai emigrációjában az 1950-es évek elején politikai publicistaként, semmint történészként monográfiát író, csípős nyelvéről ismert Stanisław Mackiewicz (Cat), aki mielőtt 1956-ban visszatért volna Lengyelországba, rövid ideig a londoni lengyel kormány miniszterelnöke volt, mély meggyőződéssel szögezi le, hogy a 18. században a bari konföderáció idézte elő Lengyelország vesztét. „A bari konföderáció öt szörnyű éven át gyötörte Lengyelországot, bénította meg az állam legcsekélyebb működését, beleértve a bírászkodást, a közigazgatást, a pénzügyet, az oktatást, s Lengyelországot az akarnokság sivatagjává változtatva lehetetlenné tette, hogy a nemzetközi politikai bármely

területén jelen legyen, s végül az ország első felosztására bátorította a szomszédokat” – szögezte le.

Való igaz, a konföderáció, mint egy kiolthatatlan tűzhenger, szinte az egész lengyel-litván államot végigperzselte. Az ötszáznál több kisebb-nagyobb csepetében, ütközetben, csatában legkevesebb százezer ember vett részt a négy év folyamán. Volt, aki néhány hétig, volt, aki néhány évig tartott ki az üggy mellett, amelyre felesküdt. Hogy a Nemesi Köztársaság területén szétszórta működő 20 000 fős orosz sereget legyőzzék, legalább 15 000 kiképzett lovasra és 10 000 gyalogosra lett volna szükség, amelynek fenntartása havi egymillió zlotyba került volna. Ekkora összeget a konföderáció Főparancsnoksága nem tudott előteremteni. A konfederált csapatok létszáma egyazon időben sohasem haladta meg a 20 000 főt. A kiképzetlen felkelő csapatok rendre vereséget szenvedtek a reguláris orosz csapatoktól és királyi alakulatoktól. A konföderáció szétvert csapatai vagy szétszóródtak és hazamentek, vagy újjászerveződtek, de az orosz fogságba esettek többsége Szibériában kötött ki.

Katalin cárnő 1769 nyarán leváltotta Repnyint a követi (valóságban a helytartói) posztról azzal az ürüggyel, hogy ő az oka a Lengyelországban kitört belháborúnak. Helyébe Nyikolaj Volkonszkij herceget nevezte ki, aki megengedőbb politikát folytatott Szaniszló Ágosttal szemben, s még egy Hazafias Szövetség nevű szervezet létrehozásába is beleegyezett, a béke helyreállításához azonban nem tudott hozzájárulni. Két év múlva, 1771 tavaszán Kasper von Saldern foglalta el a helyét, aki jelentéseiben kendőzetlen őszinteséggel hozta felettesei tudomására, hogy az orosz csapatok mulatozással és zabrálással töltik az idejüket ahelyett, hogy a konföderáltakkal leszámolnának. Szaniszló Ágost értécsére adta: vele és egy újraszervezendő oroszbarát párttal való együttműködésen múlik, hogy a Lengyelország felosztására törő Poroszországot vissza tudják fogni. Miután számításaiiban csalatkozott, kijelentette, hogy Lengyelország sorsa szomszédai döntésein múlik.

Az elzálogosított szepességi városok visszacsatolása

Bécs számolt a bari konföderáció Magyarországot is fenyegető veszélyével. És egyúttal ki is akarta használni. 1768. június 13-án a Haditanácsban már megbeszélés tárgya, hogy miként lehetne megakadályozni, hogy a lengyelországi zavargások átterjedjenek Magyarországra. Az Oszmán Birodalomban tomboló pestisjárvány hírére 1768. márciusban Bécsben elhatározták, hogy – mivel a lengyel-török határon nem állítottak fel vesztegzárat – a lengyel-magyar és az osztrák-sziléziai-lengyel határ mentén vonnak egészségügyi kordont. Ennek ürügyén nem csupán az 1412-ben elzálogosított szepességi helységeket sikerült ellentételezés nélkül „visszaszerezni”, hanem – mondvacsinált történelmi jogokra hivatkozva – 1771-ben több járásnyi lengyel területet is a Magyar Királysághoz csatoltak.

Divéky Adorján a szepesi városok visszaszerzéséről írt munkájában leszögezi, hogy „a bécsi udvar a szepesi városok elfoglalásával akaratlanul is elősegítette és siettette Lengyelország felosztását anélkül, hogy tettének következményeit előre látta volna. [...] Maguknak a szepesi városoknak visszacsatolása az anyaországhoz nem járt volna ily következményekkel, ha nem lett volna összekapcsolva tiszta lengyel területek megszállásával.” Vagyis Mária Terézia 1771-es területfoglalásával a Nemesi Köztársaság felosztásának gyakorlati kezdeményezője lett. „E megszállás szülte meg a további területfoglalások ötletét, végül pedig az első felosztás tervét” – jegyezte meg emlékiratában Szaniszló Ágost Kazimierz nevű bátyjának Stanislaw nevű fia, aki pár évvel később a rendkívül eredményesen működő varsói Állandó Tanács tagja lett. Az orosz belügyminiszter, Panyin sugalmazta, hogy a területszerzés módozatát illetően példát kell venni a történelmi jogalapra hivatkozó Bécsről. Ezt II. Katalin a porosz uralkodónak, Nagy Frigyesnek a tudomására is hozta, aki ettől kezdve céltudatosan törekedett régóta dédelgetett terve megvalósítására, a Nyugat- és Kelet- (vagy Fejedelmi) Poroszországot egymástól elválasztó Warmia és a Királyi Poroszország megszerzésére.

A lengyel–litván állam első felosztása

1772. március 18-án a három szomszédos ország titkos tárgyalásba kezdett a lengyel–litván állam egymás közötti részleges felosztásáról. Nagy Frigyes már tudta, hogy mely lengyel területek jutnak Poroszországhoz. A Szaniszló Ágost leveivel ostromolt Mária Terézia lelkiismereti és hitbéli okokra hivatkozva eleinte csak vonakodva vett részt az „háromhatalmi” osztozkodásban. 1772. áprilisban azonban már azzal indokolta hozzáállásának megváltozását, hogy ha az oroszok és a poroszok akkora szeletet kihasítottak maguknak a Nemesi Köztársaságból ő is igényt tart egy területdarabra... Tulajdonképpen a lengyelek érdekében, mert ha azt visszaadja nekik, az oroszok és poroszok is kénytelenek ugyanezt tenni – hangoztatta. Az idő múlásával már azon a véleményen volt – lehetséges, hogy a társuralkodó II. József hatására –, hogy ha részt vesznek a lengyel–litván állam felosztásában, minél nagyobb darabot kanyarítsanak ki belőle. Ennek szellemében még a közép-lengyelországi Lublini vajdaságra és a Chełm-vidékre is igényt tartott volna. „De megnőtt az étvágyuk” – jegyezte meg erre Nagy Frigyes, aki Oroszország ellenállása miatt nem tudta megszerezni Gdańskot, noha a Királyi Poroszország és Warmia hozzákerült, s ezzel létrejött a területi egység Kelet- és Nyugat-Poroszország között. Panyin az ellen is tiltakozott, hogy a wieliczki sóbánya és Lemberg Ausztriához kerüljön. Wieliczka jelenti a varsói udvartartás fedezetét, s Lemberg olyan a lengyeleknek, mint Moszkva az oroszoknak – indokolta fenntartását a porosz és az osztrák félnek. Végül az osztrákok és a poroszok követeléseikkel egymást túllícitálva csaknem összevesztek a „koncon”. Mértékletességet II. Katalin tanúsított,

akinek érdekében állt egy orosz befolyás alatti működőképes Lengyelország megmaradása.

A pétervári egyezményt 1772. július 25-én/augusztus 5-én írták alá „a Szent-háromság nevében”. A dokumentumban azzal indokolják az ország részleges felosztását, hogy azzal gátat szabjanak az anarchiának, és megakadályozzák a Nemesi Köztársaság teljes szétesését, ami érdeksérelmek miatt a szomszédos államok közötti háborúskodáshoz vezetne.

A felosztás részleteiről 1772. szeptember 18-áig elhúzódtak a tárgyalások. Az erről szóló nyilatkozatot II. Katalin képviselőjében a lengyelek iránt az addigi orosz diplomaták közül legnagyobb megértéssel viseltető új követ, Otto Magnus von Stackelberg báró, teljhatalmú miniszter, a Habsburg Birodalom részéről Reviczky Károly báró, varsói osztrák követ, porosz részről a hannoveri francia hugenotta családból származó Gedeon Benoît teljhatalmú miniszter írta alá és tette közzé. Reviczky Károly rátarti hivatalnok benyomását keltette, de ő volt az, aki – anélkül, hogy erre Bécsből felhatalmazást kapott volna – a felosztást rögzítő dokumentumon Mária Terézia titulusai közé beillesztette a Galícia és Lodoméria királya címet. Ezzel párhuzamosan a történelmi jogokra hivatkozva azt hangoztatta, hogy Mária Terézia csak azt veszi birtokba, ami eleve jár neki. Hogy ezt némi lelkifurdalással tette, arra Wenzel Anton von Kaunitz kancellár javaslata utalhat, aki azzal állt elő, hogy a felosztó hatalmak tegyenek együttes fogadalmat, hogy a lengyel-litván állam további felosztásától elállnak, s csapataikat kivonják a maradék Nemesi Köztársaságból. Javaslata azonban visszhangtalan maradt.

1773. április 18-én a konföderált szejm a Nemesi Köztársaság nevében határozatban mondott le azokról a területekről, amelyeket a három szomszédos hatalom magához akart csatolni. A lengyel-litván állam felosztásának ratifikálására tizenkét nappal később került sor.

A Nemesi Köztársaság első felosztása nyomán a Porosz Királyság területe 36 300 négyzetkilométerrel növekedett meg, s II. Frigyesnek 580 000 újszülött alattvalója lett. Az Orosz Birodalom 93 000 négyzetkilométerrel gyarapodott, s 1 300 000-rel több lakost számlálhatott. Ausztria 81 900 négyzetkilométert kanyarított ki a Lengyel Királyságból, és alattvalói számát 2 650 000 emberrel gyarapította.

A lengyel megbízottak 1776. február 9-én írták alá Reviczky Károllyal a Lengyel Királyság és Galícia közötti végleges határ-megállapodást. Míg a porosz és osztrák csapatokat kivonták a Nemesi Köztársaságból, az orosz hadsereg megmaradt támaszpontjain. A maradék ország valóságos ura Stackelberg nagykövet lett, akinek engedélye nélkül a király, Szaniszló Ágost semmilyen fontos döntést nem hozhatott, rendelkezést nem adhatott ki.

Bánhegyesy Antal: Orthodoxia-sorozat

Bizánci hagyomány – szélsőbaloldaliság – tömegdemokrácia

A politikai ellentétek a 19. századtól kezdve bal-, illetve jobboldalinak nevezett pártok programjaiban fogalmazódtak meg. A baloldali pártok alapértéke a radikálisizmus, a jobboldaliaké pedig a konzervativizmus volt. Később a baloldalon a legradikálisabb változtatásokat a kommunisták követelték, majd a baloldal egyik legfontosabb célkitűzését, a demokratikus szabadságjogok érvényesülését semmibe véve, diktatórikus úton valósították meg társadalomjobbítónak tartott elképzeléseiket. A szélsőbaloldali kommunistákat tehát mindenekelőtt a demokratikus értékek tagadása állította szembe a baloldali pártokkal. Hasonló volt a helyzet a szélsőjobboldaliak esetében is, akik a nemzeti eszmények és hagyományok szélsőséges képviselőivel, a demokratikus eszményeket szintén semmibe véve, diktatórikus úton akarták végrehajtani a nemzet látványos egyesítését és megújítását. A szélsőjobboldali nemzeti szocialistákat ugyancsak nagy különbség választotta el a demokratikus elveket tiszteletben tartó konzervatívoktól, nemzeti demokratáktól. A szélsőbaloldali kommunisták és a szélsőjobboldali nemzetiszocialisták tehát a demokratikus politikai berendezkedés felszámolásával, valamint „pártállami diktatúráik” megteremtésével egymáshoz hasonló politikai irányzatokká, pártokká váltak, s közelebb kerültek egymáshoz, mint amennyire eltávolodtak a velük szomszédos radikális, illetve konzervatív eszmeiségű, demokratikus pártoktól.

Sajnos a politikai palettán a pártok helyét legtöbbször egy egyenes vonalra írva képzelik el, ahol a szélsőbaltól kezdve el lehet jutni a felsorolást záró szélsőjobbba. Ebből következően akadtak jobboldali politikusok, akik nem vették észre, hogy miközben túl messzire igyekeztek a baloldaltól, egyre közelebb kerültek a szélsőbalhoz. A pártok helyzetének helyes ábrázolása ugyanis egy kör alakú ábrán valósítható meg: szélsőbal – bal – balközép – centrum – (ez a kiinduló ponttal szemben levő pont) majd: jobbközép – jobb – szélsőjobb. Ezen a kör alakú ábrán tehát egymás mellett van a szélsőbal és a szélsőjobb, ahogy a valóságban is.

SALAMON KONRÁD (1941) történész, az MTA doktora.

Németh László Bizáncról írva 1935-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy egy „elfogulatlan szocialista, aki nem fél a Bizánc szótól, ebben az államrendszerben eszméi ősére ismerhet”.¹ Hivatkozott arra, hogy a „gyárak államiak voltak”, s mindent a központi adminisztráció irányított. Bizánc hivatalnokállam volt, élén a császárral, aki ha „nem adminisztrált, elveszett”, akit nem választottak, hanem kikiáltottak, s nem bíráltak, mert ezzel a rendszert bírálták volna, de ha elégedetlenek voltak vele: megöltek. Az egész rendszer a szigorú alá- és fölérendeltségre épült.

Ha a marx–lenini szocialista elvek alapján megvalósított bolsevista rendszerre tekintünk, egyértelmű a hasonlóság: mindent államosítottak és a központból irányítottak. A vezetőket látszatválasztásokkal juttatták tisztségeikbe, s a legfőbb vezetőt, a „Párt” főtitkárát, aki néha a miniszterelnöki tisztséget is viselte, a politikai elit juttatta hatalomba. Az ő nevében folytatott politikát bírálni nem lehetett, mert az a rendszer eszmeiségének feltétlen igazába vetett hitet gyengítette volna. Ebből következően gyakran halálukig voltak hatalmon, de az ezt követő elitváltás általában erőszakkal s nem egyszer véres leszámolással valósult meg. Annál is inkább, mert a volt hatalmi csoport is hasonló módon számolt le mindazokkal, akik nem alkalmazkodtak feltétel nélkül a politikájukhoz. Mindezek után nem véletlen, hogy a bolsevista rendszer a mindent átható alá- és fölérendeltségre épült.

A bizánci szellemiség az 1054-es egyházszakadás után csak erősödött, miután a konstantinápolyi pátriárka irányításával minden Rómából és nyugatról érkező szellemi áramlatot elutasítottak. Ennek következtében sem a középkor szerzetesi reformmozgalmai, sem a humanizmus, sem a reformáció eszméi nem hatottak a keleti egyházra, amely szigorúan őrizte sajátos szellemiségét. S a változtatásokat elutasító egyház a cezaropapizmus gyakorlatában összefonódott a hasonlóan vélekedő világi, azaz cári hatalommal, ami nemcsak az orosz birodalomban, de a későbbiek során Bulgáriában, valamint a szerb és román területeken is követésre talált. (A görögök sorsa a Kelet-római Birodalomban, majd annak török meghódítása után másként alakult, egyházi vezetőjük azonban mindvégig a konstantinápolyi pátriárka maradt.)

Az 1917. novemberi bolsevik államcsíny irányítói a már Marx által is szükségesnek tartott „proletárdiktatúra” megvalósítása során támaszkodni tudtak az orosz birodalomban tovább élő bizánci, azaz pravoszláv – tehát egyedül igaznak tartott – szellemiségre, amely nagymértékben elősegítette és megkönnyítette a szocialista elképzelések diktatórikussá alakítását. A nép, a tömegek ugyanis évszázadok óta természetesnek tartották, hogy a tennivalókat, feladatokat mindig fönt határozzák meg, s ott mondják meg azt is, mi a jó, mi a rossz, mi a helyes és mi a helytelen. Azaz csak egy igazság lehet, s az mindig fönről jön. Ebben a szellemben működött a Moszkvából irányított kommunista diktatúra

1 Németh László: Töredékek a Róma utódaiból. In *A minőség forradalma*. Bp., 1992, Püski Kiadó, I, 81–82.

is, amely az állam irányítását a bizánci cezaropapizmushoz hasonló pártállami rendszerben valósította meg. A „Párt” nevében a mindenkori legfelsőbb pártvezetés határozta meg az ideológiát, s a velük összefonódott, irányításuk alatt álló államgépezet hajtotta végre az ebből következő gyakorlati feladatokat. A vazallus országok vezetőinek pedig az így működő moszkvai központhoz hasonlóan kellett a Kremlben hozott döntések nyomán „saját” döntéseiket meghozni és megvalósítani.

Mivel a pártállami vezetők épp úgy meg voltak győződve az általuk vallott kommunista elvek kizárólagos igazságáról, mint annak idején a cezaropapizmus irányítói a sajátjukéről, a kommunista elveken sem lehetett módosításokat végrehajtani, ami a rendszer reformálhatóságának, korszerűsítésének legfőbb akadálya volt.

Mindezek ellenére azt se feledjük, hogy a bizánci szellemiségben fogant szocialista gyakorlat a maga módján a lényeges kérdésekben megfelelt a marxi tanoknak, amelyek lényege: a magántulajdon felszámolása, valamint az osztályharc megvalósítása a proletariátus forradalmi diktatúrájával. A szovjetrendszer tehát nem torzította el Marx tanait, s Lenin nem tett mást, mint azokat az oroszországi körülményekhez igazította, Sztálin pedig az ő munkáját folytatta.

A marxista-leninista gyakorlat tehát több ponton hasonlított a bizánci birodalomban kialakult ideológiai-politikai gyakorlatra, amit nehezen lehetett a nyugati kereszténységhez tartozó országokban elfogadtatni. E különbség következményei a szovjet birodalom második világháború utáni terjeszkedése nyomán mutatkoztak meg látványosan. A nyugati kereszténységű, szellemiségű társadalmakban ugyanis a harmincéves vallásháborút lezáró vesztfáliai béke (1648) után mindenkinek tudomásul kellett vennie, hogy ugyanazt az Istent különböző módokon is lehet imádni. S ez a felfogás nemcsak a vallási, de a politikai pluralizmust és az önkormányzatiságot is megalapozta. S a többpártrendszert természetesnek tekintő európai szellemiségű társadalmak nehezebben viselték az egypárti szovjet gyakorlatot, mint bizánci múltú társaik. Kelet-Németország 1953-ban, Magyarország 1956-ban, Csehszlovákia 1968-ban, Lengyelország pedig 1956-ban, 1970-ben, 1981-ben lázadt fel a rákényszerített ortodox szovjet gyakorlat ellen. Ugyanakkor a volt pravoszláv országok, a Szovjetunió belüliek éppúgy, mind a rajta kívüliek: Románia, Bulgária s a Jugoszláviát vezető Szerbia nem lázadtak. A nyugati kereszténységhez tartozó horvátok és szlovénok azonban egyre nehezebben tűrték a szerb-jugoszláv berendezkedést.

A Kelet- és Nyugat-Európa közti nagy különbséget jól mutatja, hogy amíg a nyugati szociáldemokrata mozgalmak a marxi szocialista eszmét a *demokrácia*, a *parlamentarizmus* irányába fordították, a bolsevizmus viszont ezzel szöges ellentétben – építve a bizánci hagyományra – a proletárdiktatúra erőszakos megvalósításával a *totális diktatúra* megteremtését tekintette legfontosabb feladatának. Nyugaton tehát a parlamentekbe bekerülő s így reformirányzattá váló

szociáldemokrácia képessé vált arra, hogy a polgári pártokkal együttműködve vegyen részt a társadalmi-politikai viszonyokat korszerűsíteni, javítani akaró folyamatokban. Ezzel szemben a Szovjetunió által irányított, reformokra képtelen bolsevista változat a demokratikus folyamatok kibontakozásának, folytatódásának megakadályozójává vált. S hogy a nyugati, „munkásáruló” szocialistáktól megkülönböztesse magát, felvette a kommunista nevet.

A bolsevista-kommunista irányzat tehát, amely a demokráciákat, illetve a demokratikus kibontakozásokat felszámolva jutott hatalomra: egy *vörös ellenforradalmi* irányzat lett. Erre a legszemléletesebb példa a parlamentáris demokráciát helyreállítani akaró 1956-os magyar forradalom eltíprása és a forradalom által megdöntött kommunista önkényuralom visszaállítása. A vörös ellenforradalmárok ugyanis – hasonlóan a fehér ellenforradalmárokhoz – kisebb változtatásokkal a forradalmak előtti, általuk jónak tartott politikai rendszereket állították helyre. Ebből következően a vörös ellenforradalom épp úgy zsákutca, mint a fehér ellenforradalom, mert az általuk létrehozott restaurációs rendszerek képtelenek az időszerűvé váló érdemi reformokat megvalósítani, s ezzel az adott társadalmat eleve válságba, újabb forradalomba sodorják.

A történetek megértése miatt nagyon fontos, hogy az egyes pártok politikai helyzetét minél pontosabban határozzuk meg. Ezért a szélsőséges baloldali pártok esetében soha ne feledjük el a szélsőbaloldali megjelölés használatát. Annál is inkább, mert nagyon gyakori, hogy a viták hevében eleve minden baloldali pártot együtt emlegetnek a kommunistákkal, sőt egyre gyakrabban le is kommunistázzák azokat. Pedig illenék tudni, hogy a szélsőbaloldali kommunistákat alapvető különbségek, sőt ellentétek választják el a demokratikus baloldali pártoktól, így a szociáldemokratáktól, a polgári radikálisoktól, valamint a balközépben álló polgári demokratáktól. Bár többen is azt hangoztatják, hogy napjainkban már nincs is bal-, illetve jobboldal, ennek ellenére a megkülönböztetés legfontosabb ismérvei ma is érvényesek, miszerint a radikális felfogású, határozott reformokat követelő irányzatok tekinthetők baloldaliaknak, míg a konzervatív szellemiségű értékőrzők, hagyománytisztelők jobboldaliaknak. Természetesen mindkét oldalon több árnyalat található attól függően, hogy a demokrata és a liberális elveket milyen mértékben valósítják meg.

Napjaink legemberségesebb, tehát legfejlettebb társadalmi-politikai berendezkedése az euro-amerikai civilizáció, azaz a nyugati kereszténység erkölcsiségére és eszmeiségére épülő parlamentáris demokrácia. Ezzel szemben a bizánci örökséget is felhasználó bolsevista kommunizmus nagyon sok szenvedést okozva egyértelműen zsákutcának bizonyult. Mindez jól mutatja a két örökség közti különbséget s a folyamatos reformálás szükségességének igazát. Mert amelyik nyugati szellemiségű országban ez elmaradt, ott az elégedetlenség ki-robbantotta forradalmak kényszerítették ki a szükséges változtatásokat. A forradalom tehát szükséges rossz, amit az elrontott helyzet megjavítása érdekében rövid időre vállalni kell, majd minél gyorsabban visszatérni a demokratikus állapotokhoz. Ahol viszont a szélsőséges erők tartósan át tudták venni a hatalmat,

ott egy totális államot, újabb zsákutcát hoztak létre, lásd: jakobinus diktatúra, ami végül ellenforradalmi restaurációhoz vezet.

Intő példa az a folyamat, amely a polgárosodni, Nyugathoz felzárkózni akaró Oroszországban zajlott le. Az 1917-es februári polgári forradalom megdöntötte a cári rendszert, és hozzálátott a parlamentáris demokrácia megvalósításához. Az orosz polgári átalakulás kísérletét azonban a bolsevikok vezette szélsőséges csoportok – a súlyos társadalmi ellentéteket kihasználva – nyolc hónap múltán szélsőbaloldali zsákutcába fullasztották (vörös ellenforradalom), belekényszerítve az országot egy totális diktatúrába, amely a cári rendszernél is nyíltabb önkényuralmat vezetett be.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy mind a baloldali, mind a jobboldali totális diktatúrák elfogadtatását – különösen a demokráciahiányos múltú országokban – elősegítette, hogy a diktatúrák hatékonyabbnak látszottak, mint a demokráciák. Rövid távon ugyanis eredményesebbek, mert a hatalomra jutásuk előtti felelőtlen ígéreteik egy részét gyorsan teljesíteni tudják. Például a gazdagoktól elvett javakat szétosztják, s ez az erkölcsiséggel nem sokat törődő rászorulókat átmenetileg támogatóikká teszi.

Ezért is nagyon fontos a parlamentáris demokrácia cselekvőképességének a megőrzése, ami nem jelentheti a véleménysszabadság korlátozását. Itt a helyes arány megtalálása kétségtelenül nehéz, de a jó politika csak erre törekedhet, s nem fokozhatja le a más véleményűeket másodrangú állampolgárokká. Ugyanakkor az ellenzék sem válhat egy mindent tagadó szélsőséggé, mert a demokráciák csak a különböző véleményeket képviselő, művelt állampolgárok *kölcsönös együttműködési hajlandósága* alapján, a közös erkölcsi alapelveket betartva működhetnek eredményesen. Ennek feltételei viszont alig voltak meg a korábbi súlyos politikai ellentétektől szabdalt, demokráciahiányos társadalmakban, így belső ellenségeskedésük szinte lehetetlenné tette e társadalmak különböző csoportjainak demokratikus együttműködését. Ez történt Közép- és Kelet-Európa több országában.

Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy az ún. „tömegdemokráciák” bevett gyakorlatává váltak a politikai ellenfelek lejáratására indított, botrányt keltő akciók. Ez hasonló a bizantinus rendszerek politikai boszorkányüldözéséhez, s veszélyesen hatásos is. Ennek ellenére a nyugati, liberálisnak is nevezett demokráciák válsága nem jelenti ezen irányzatok idejétmúlttá válását, hanem arra figyelmeztet, hogy igazodniuk kell napjaink politikai viszonyaihoz. Mindenekelőtt le kell térniük a finomkodva tömegdemokráciának nevezett ochlokrácia, azaz csöcselékuralom tévútjáról, amely mindenkinek szinte korlátlan jogot ad, de az állampolgári kötelezettségekről szinte szót sem ejt. Vissza kell tehát térni a jogok és kötelességet egymást feltételező érvényesüléséhez, s mindenekelőtt a megromlott közbiztonság helyreállításához. Elsőként kell felszámolni azt a tűrhetetlen állapotot, miszerint a gyülekezési jognak szinte természetes velejárójává vált az utcai rendbontás és garázdálkodás. Ezt csak szigorú intézkedésekkel lehet megszüntetni, de a rendszerető állampolgárok többségére támaszkodva vállalni

kell. Mert e válságossá vált helyzetben az emberhez méltó életet leginkább biztosítani tudó demokratikus társadalmi berendezkedést csak határozott rendőri eszközökkel lehet megvédeni.

A liberális demokráciának, a „népuralomnak” ezt az eltorzulását az önkormányzatiság elvének gyakorlati megvalósításával lehetne helyes irányba fordítani. Támaszkodni kellene az Eötvös József-Szalay László-Csengery Antal-Lukács Móric által kidolgozott elképzelésekre, miszerint az egymásra épülő önkormányzatok jelentik a demokratikus közélet, a politika különböző szintjeit. Az önkormányzati társadalom alapjai a községi, városi önkormányzatok, amelyeket a helyi lakosság választ meg. Ezt követően ezek a helyi önkormányzatok választják meg a megyei önkormányzatok tagjait. Továbbá a helyi, illetve a megyei önkormányzatok mint tanácskozó testületek választják meg az adott közösségi szint ügyeit a gyakorlatban intéző tisztségviselőket. Ez azt jelentheti, hogy az így megválasztottak elsősorban a helyi ügyekkel kell, hogy foglalkozzanak, amelyekben háttérbe szorul az országos politika és a napjainkban mindent átszövő és az értelmes cselekvést gyakran akadályozó pártérdek. Az országos politika kérdéseivel pedig az az országgyűlés foglalkozna, amelynek tagjait a helyi és megyei önkormányzatok választanák. Így valósulhatna meg – Bibó Istvánt idézve –, hogy „a nép, vagyis az átlagemberek összessége... vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni”.²

Az önkormányzatiság alapjára helyezett politikai berendezkedés kiküszöbölhetné a tömegdemokrácia következtében eltorzult pártpolitizálásnak a demokrácia, azaz a népakarat megvalósulását akadályozó voltát. Egyben azt is biztosítaná, hogy a nép által megválasztott, azaz „kiválasztott” legjobbak kerüljenek be a megyegyűlésekbe és az országgyűlésbe.

2 Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. Válogatott tanulmányok, II. Bp., 1986, Magvető, 50.

Birodalomsírató

A magyar bizantinológia drámája

A történelemről alkotott vélemény nem ugyanaz, mint a történelem. Erre jobb példát nem is találhatunk a vandálokénál, akiket a késő ókor népvándorlásának vihara sodort Közép-Európából Észak-Afrikába. A vandálok – mint a 6. századi bizánci kortárs megjegyzi – nap nap után fürdőt vettek, színházba jártak, kocsiversenyeket néztek és a testi örömeknek hódoltak.¹ Ám egy napon a római szokásokat fölvetv, elkényelmesedett, túlzottan civilizált vandálok bizánci pusztítás áldozatává lettek. A győztes bizánci csapatok a vandál férfiakat Kis-Ázsia Perzsiával határos részére deportálták, míg a vandál asszonyok – ha hihetünk a történetírónak – ragaszkodtak ahhoz, hogy a győztes bizánci katonák feleségei legyenek.² Ma is megfontolandó tanulságok a történelem példatárából.

A nyugati, latin világban a *Graecia*, *Imperium Graecorum*, ritkábban *Imperium Constantinopolitanum* nevet viselte az a birodalom, amelyet a 16. századi humanista történetírás óta Bizáncként ismerünk. A bizánci történelem kezdetben: irodalomtörténet. A ránk maradt középgörög szövegek kutatásának tudománya. Másrészt a bizantinológia köztörténet, a hadi események, a diplomácia, a bizánci császárok és dinasztiaiák története. Továbbá a késő antik vallás, filozófia és a bizánci szellem históriája. Nem utolsósorban: a Bizánccal foglalkozó diskurzusok története. Az angolszász irodalom Gibbon-epigonjainak a Római Birodalom iránti mély vonzalma közmondásszerű: ugyanezen diskurzus Bizánccban az *Imperium* bukása utáni kor sötét mementóját véli felfedezni.³ Ismerve

PERÉNYI KÁROLY (1987) történész.

1 Prokopiosz: *De bellis IV.* (= *De bello Vandalico II*), 6. c.

2 Utóbbihoz: Prokopiosz: *De bellis IV.* (= *De bello Vandalico II*), 14. c.

3 Ward-Perkins, Bryan: *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford, 2006, Oxford University Press; Róma bukásának tragikumát címadásával is érzékelteti: Kulikowski, Michael: *The Tragedy of Empire. From Constantine to the Destruction of Roman Italy*. Harvard University Press, 2019; az ellenkező jelű tendenciára, mely rómaiak és barbárok együttélését valószínűsíti, Goffart, Walter: *Barbarians and Romans. The Techniques of Accommodation*. Princeton, 1980, Princeton University Press.

Winckelmann esztétikáját és Nietzsche filozófiáját, nem lehet tagadni a német értelmiségnek az ókori hellének iránti szimpátiáit.⁴ Az egykori keleti blokk országai számára Bizánc emléke elválaszthatatlan a szlávok kora középkori megtelepedésétől és állami létük kezdetétől (ugyanaz a Bizánc-preferencia jellemző a nem szláv románokra is). A 9. századi, Szvatopluk-féle Nagymorávia 19. századi felfedezői a latin rítust preferáló,⁵ emellett sztyeppei szokások szerint élő, kancatejet fogyasztó Szvatoplukot⁶ egy lapon említik a szlávok Bizánctól érkezett apostolaival, hisz a retroaktív kánon szempontjából minden ellentmondás lényegtelen. Az sem tekinthető véletlennek, hogy az 1944–1945 során szovjet kézre került országokban a sztyeppe népekre vonatkozó bizánci forrásokat tendenciózusan a szlávokkal hozzák összefüggésbe. Magyarországon, ahol az akadémiai szférában a nacionalista forráshamisításnak nincs helye, többnyire a nem kimondott, a történeti kánonba nem tartozó dolgok felejtődnek el: nem része a történeti közgondolkodásnak, hogy az Árpád-kori Magyar Királyság rendszeres támadások és betörések színhelye volt.⁷ A fenti példákon is láthatjuk: a történelmi tények interpretálása az utókor ítéletétől függ. Egyes népek, kultúrák, korszakok visszamenőleges megítélése pedig köszönőviszonyban sincs a ránk maradt történeti források tartalmával. A fentiekből kitűnik az is, hogy a történetírás mindig is szubjektív volt: a történelem asztalánál ki-ki

4 Landfester, Manfred: *Humanismus und Gesellschaft im 19. Jahrhundert*. Darmstadt, 1988.; továbbá pamfletszerűen Butler, Eliza Marian: *The Tyranny of Greece over Germany. A Study of the Influence Exercised by Greek Art and Poetry over the Great German Writers of the Eighteenth, Nineteenth and Twentieth Centuries*. Cambridge, 1935, Cambridge University Press.

5 Jól ismert, hogy VIII. János pápa 879-ben kelt levelében Metód kérésére engedélyezte Morvaország területén a szláv nyelvű liturgiát, egy fontos kitételrel: Szvatopluk számára biztosítani kell a latin nyelvű misét (*Epistolae Karolini aevi*, VII. Hrsg. Dümmler, Ernst – Perels Ernst. Hannover, 1925, 222–224).

6 Erről árulkodik Ibn Ruszta leírása is: „Akit a főnökök főnökének hívnak, közismert náluk, s S.w.y.y.t.m.l.k [Szvatopluk]–nak nevezik őt [...] Ennek a királynak lovai is vannak; más eledele azonban nincsen, mint az, amit azok kifejt tejéből készítenek.” Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*, I/1. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997, Balassi, 210.

7 Az Árpád-kori bizánci-magyar háborúkhöz: B. Szabó János – Somogyi Győző: *Elfelelt háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században*. Budapest, 1999, Zrínyi Kiadó. Több Árpád- és Anjou-kori példát hozhatunk a „meg nem történt” háborúkra: Pálóczi Horváth András: Nomád betörések Magyarországra a 10–11. században. In *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor et al. Budapest, 2012, Eötvös Kiadó, 27–37. – Rogerius váradi kanonok *Siralmas énekének* 1241 előttre vonatkozó adata szerint „Ugyanis a kunok hirtelen szoktak betörni, és az ország egy részét elpusztították, mielőtt a magyarok összegyülekeztek, azután pedig sietve visszavonultak. És néha a magyarok ugyanezt tették Kunországgal.” In *A tatárjárás emlékezete*. Szerk. Klaniczay Tibor et al. Budapest, 1987, Európa Könyvkiadó, 161. – Az 1310-es és 1320-as évekből Magyarország déli és délkeleti határai mentén szerb, bolgár, havasalföldi és tatár támadásokról értesülünk, lásd Kiss Andrea: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125 (2012), 2. sz., 483–509, 497. Hasonló, de magyar példa: Nagy Lajos néhány hadjáratának csak az évszámát ismerjük. A fentiekből következett, hogy számos olyan összecsapás, határharc, betörtés történhetett, amiről nem szól híradás.

megtalálhatja a maga mazsoláját,⁸ és teljesen figyelmen kívül hagyhatja az elképzelésével ellenkező adatokat anélkül, hogy szakértői pozíciója sérülne.

Milyen jelentése lehet napjaink embere számára a Bizáncról folytatott diskurzus? Milyen viszonyban áll egymással a történeti Bizánc és a Bizáncról alkotott kép? A magyar bizantinológia történetével foglalkozó, hangsúlyosan szubjektív írásom ebbe nyújt betekintést. Nem tekintem feladatommak a Bizánc-kutatás teljességre törekvő áttekintését – csak a Bíborbanszületett Konstantinnak tulajdonított, magyar vonatkozású adatok megtárgyalása vaskos kötetet töltene meg. Ehelyett a hazai kutatás fontosabb szereplőivel, egymással szembeni viszonyukkal, szellemi háttérükkel, továbbá a modern kutatás előzményeivel foglalkozom. Ezen túlmenően a főbb historiográfiai csomópontokat, történetészvitákat, tudománytörténeti kölcsönhatásokat szeretném megismertetni az olvasóval. Továbbá arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy kutatóink milyen retorikai eszközökkel operálnak, milyen vitamódszerekkel és történetírói stratégiákkal igyekeznek legitimálni a pozícióikat. Fontos kitérni arra is, hogy fősodorbeli kutatásban uralkodó elméletek milyen viszonyban állnak az elsődleges forrásokkal.

Expozíció

Hazánkban a késő középkorban támadt fel az érdeklődés a klasszikus, görög-római műveltség iránt, amit a Plutarkhoszt forgató Janus Pannonius vagy a magyar Livius: Bonfini történetírása példáz. A korszak vitathatatlan hőse Hunyadi Mátyás, a második Attila, egyszerre törökverő hadvezér, műpártoló király, valamint az uralkodói reprezentáció és művészetek politikai felhasználásának a mestere.⁹ Témánkba illik, hogy Mátyás 15. században birtokolt görög nyelvű Corvinái közé tartozott a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár udvari szertartásokról írott alkotását megőrző kódex is. A napjainkban Lipcsében őrzött, 18. századi német redakcióban *De ceremoniis* címmel közzétett bizánci forrásszöveg a 10. század közepső harmadában keletkezhetett. Hasonló bizánci szövegemlékre Magyarországról Mohács után nincs példa. A Habsburg–török háborúk frontvonalába került, három részre szakadt, kivérzett országban a magyarság máig nem pótolható veszteségeket szenvedett. De továbbra sem szakadtunk el a humanista tudósvilágtól, ebben a vérzivataros korban is sok nyoma van az

8 Tőlünk nyugatabbra igen erőteljesen jelentkezik azon tendencia, miszerint minden csoportnak és egy személyes kisebbségnek joga van ahhoz, hogy megalkossa a saját történetét. Ennek árnyoldalait már most látjuk, végső következményei még nem ismertek. Megjegyzendő, hogy ennek a felvetésnek hazánkban is vannak adaptációi, vö. Komoróczy Géza: Kisebbségekből álló társadalom. *Holmi*, 1 (1989), 2. sz., 149–153.

9 Más kérdés, hogy középkor és humanizmus szembeállítása értelmetlen: Mátyás hangsúlyt helyezett *Patrona Hungariae* kultuszára, a Szent Lászlóra való hivatkozás reprezentációjának része volt, ahogy udvarából nem hiányozhatott lovagi torna sem.

antikvitás iránti érdeklődésnek.¹⁰ Augustus híres politikai végrendeletét, a *Res gestae divi Augusti*¹¹ az I. Ferdinánd követségében 1555–1557 között az Oszmán Birodalomban tartózkodott Verancsics Antal és Belsius János őrizte meg az utókornak.

A 18. század a magyarországi őstörténetírás fellendülését hozza.¹² Bár szellemi áramlatokat, eszmétörténeti jelenségeket nem köthetünk dátumokhoz, a nemzeti őstörténettel kapcsolatos diskurzus megélénkülését 1746-ra kell tennünk, mikor nyomtatásban megjelent a *Gesta Hungarorum* első *editiója*. A történelem iránt érdeklődő olvasóközönség lelkesen fogadta a szkítiai őshazáról és honszerző Árpádról beszámoló munkát, különösen, hogy 1790-ben magyar nyelven is napvilágot látott Béla király névtelen jegyzőjének alkotása. 1739-ben teszi közzé a jezsuita történetíró, Kéri Borgia Ferenc *Epitome historiae Byzantinae* című munkáját,¹³ mely a Theodosius korabeli birodalommegosztástól fogva tárgyalta a Keletrómai Birodalom történetét. Ugyanő hívta fel először hazánkban a figyelmet Bíborbanszületett Konstantinnak a honfoglaló magyarságra nézve fontos adalékokat tartalmazó, *A birodalom kormányzásáról* írott államelméleti művére. A 10. században összeállított bizánci alkotás Árpád fejedelem és más magyar vezérek nevét is tartalmazza, továbbá benne található a hét magyar törzs egyetlen fennmaradt felsorolása. Nyilvánvalóvá vált, hogy Árpád nem fiktív, mondabeli szereplő, hisz a magyar nemesi nacionalizmus historiográfiai hagyományaitól független, külső forrás is igazolta a fejedelem létezését és a 9. század végi magyar honfoglalás megtörténtét. A Kéri által megismertetett bizánci kútfők a 18. század nagy történetírói, Pray György és Katona István írásaiba is bekerültek.

A 19. században számos bizánci forrásszöveget közreadnak, gondoljunk Immanuel Bekker huszonöt kötetet megélt *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* című forráskiadványára, a Jacques Paul Migne által szerkesztett *Patrologiae Cursus Completus* görög sorozatára, végül a Karl Krumbacher által 1982-ben útjára indított *Byzantinische Zeitschriftre*, a legrégebbi és legnívósabb bizantinológiai folyóiratra. Ugyanakkor, mindezek mellett a 19. század közvéleménye Bizáncot nem tartotta kutatásra érdemesnek. A kor liberális doktrínájából adódóan, amely szabadságjogok kiszélesítését és a népképviselőket tekintette a történelmi

10 A témára ld. Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bornemisza-tanulmányok. Bp., 1960, Akadémiai Kiadó; Pirnát Antal: Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe* (Recenzió). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 65 (1961), 491–496; Pirnát Antal: Bornemisza Péter. In uő: *Kiadatlan tanulmányok*. Szerk. Ács Pál. Bp., 2018, reciti, 17–54.

11 Borzsák István: *Res Gestae Divi Augusti*. *Antik tanulmányok*, 1 (1954), 4. sz., 323–332. A *Monumentum Ancyranum*ként is ismert forrás felfedezését sokan mai napig a flamand Habsburg-diplomata, Augier Busbecq érdemének tartják.

12 A korszak kutatásához általánosan Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből*. Budapest, 2018, Nap Kiadó.

13 Kéri, Borgia Franciscus: *Epitome historiae Byzantinae seu Imperatorum Orientis e complurimis graecis praesertim scriptoribus concinnata*, I–II. Tyrnaviae, 1738–1740.

fejlődés útjának,¹⁴ Bizáncnak a Nyugattól eltérő vonásait, a stagnálást és a despotizmust, állam és egyház szétválasztásának hiányát, a gazdasági növekedést megfojtó központosítást hangsúlyozta. Minderre jó példa Eötvös József megjegyzése is, aki szerint „a byzanci birodalomban [...] a legnagyobb szellemi tespedést veszünk észre, s a polgárosítás lassu kihalását [...] Erős császárság mellett, melly a közélet minden szálait egyesíté vala kezeiben, sem önálló egyház fennállása, sem a városi élet kifejlése nem lett volna lehetséges.”¹⁵ Eötvös véleménye megegyezett a bizantinizmus nyugati kritikusaiéval.¹⁶

A 19. század végén, amikor a magyarok bejövételének ezredik évfordulóját ünnepelte az ország, és a honfoglalás dátumát bizánci kútfők alapján határozták meg, hazánkban újabb érdeklődés támadt a középkori birodalom iránt. Ekkortájt a klasszika-filológus Pecz Vilmos (1854–1923) és a Bölcs Leó *Taktikájának* magyar vonatkozású részeit közlő, *A birodalom kormányzásáról* közreadását tervező, a szakmán kívül elfelejtődött Vári Rezső (1864–1940) személyében már hazánkban is akadt tudós Bizánc-kutató. A sztyeppe népek kultúraformáló szerepét hangsúlyozó, a századelő turanista mozgalmával rokon felvetésekkel operáló Pecz-tanítvány, az Eötvös Collegiumban tanult Darkó Jenő¹⁷ már egy új nemzedék képviselője, akinek a munkássága átvezet a két háború közötti kutatástörténeti korszakba.¹⁸

A magyarországi bizantinológia születése bizonyos értelemben válaszreakció volt. Válasz a nyugati hatalmak tudományépítésének a századelőn utolérhetetlen

14 A 18. század észak-amerikai és francia forradalma – akárcsak a korábbi századok Livius-recepciója – a köztársaságkori Rómára tekintett erkölcsi példaként. A német ókortudósok a megbecsülés hangján beszéltek a polisztszadalmak szülőtteinek *Freiheitjéről*. Az ókorban élt *auctor*, Tacitus után az elismerés kijárt a késő antikvitás germánjainak is. Kedvelt álláspont volt, hogy a germán törzsi gyűlések (*thing*) bizonyos korai demokráciát képviseltek. A whig történészek Angliát tartották a szabadság és parlamentarizmus szülőföldjének. Horváth Mihály 1847-ben megjelent művében a honfoglaló magyarság demokratizmusát hangsúlyozta. A sor hosszan folytatható.

15 B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Második köt. Pest, 1854, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 331, 334.

16 Például a történetíró-publicista Fallmerayer így vélekedett: „Ahol a bizantinizmus (*Byzantinismus*) az élet és az állam alapelveként érvényre jutott, akárcsak egykor a Boszporusznál, az anyagi önkényuralom és a durva erő nem egyedül a szellem erőinek egészét gyűrte le, törte meg és fojtotta el, hanem annak helyében olyan kormányzati formának ágyazott meg, amelyet a nyugati népek sohasem tűrhetnek el a civilizációról alkotott közös felfogásuk miatt.” Fallmerayer, Jacob Philipp: *Gesammelte Werke, Zweiter Band*. Hrsg. Thomas, Georg Martin. Leipzig, 1861, Verlag von Wilhelm Engelmann, 205.

17 Fontosabb írásai: *Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes*. I–II. köt. Sajtó alá rend., szerk. Darkó Jenő. Budapest, 1922–1927; uő. *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts*. Weimar, 1933; *Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára*. Budapest, 1934.

18 Például 1915-ben a „turáni népek” „művelődésbeli közösségéről” értekezett Darkó Jenő: *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból (Székfoglaló)*. Budapest, 1915, 291. (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 23.)

monumentalitására: a korban élők túlzás nélkül állíthatták, hogy „a berlini gyűjtemények a dreadnought-oknak megfelelő nagyhatalmi reprezentációs eszközök”.¹⁹ Egyben válasz a történelmi Magyarországot felosztó szomszédos kisállamok propagandájára, a területi követelések első világháborút megelőző historizálására, a trianoni békediktátumot megalapozó nyugati szakértői állásfoglalásokra, a francia, brit, sőt amerikai értelmiségiek magyarellenességére, elfogult cseh-, szerb- és románbarátságára.²⁰ Napjainkban is a reveláció erejével hat kiváló ókortudósunk, Alföldi András 1926-ból való számvetése: „az ókori tudományokat összefoglaló roppant méretű *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* most folyó köteteiben egy belgrádi professzor (Nikola Vulic) írja a pannóniai cikket”. A román kutatásra rátérve hozzáteszi: „1924-ben Bukarestben hatalmas kongresszus volt francia irányítás alatt”, melynek „célja volt, hogy Romániát a bizáncikutatás centrumává tegye, és egyúttal új folyóiratot indítson meg Byzantion címen, melynek főhivatása az eddig a világon első Byzantinische Zeitschrift teljes kiszorítása”.²¹ Alföldi írása programadó nyilatkozat: felhívás a Kárpát-medence honfoglalás előtti történetének kutatására úgy a régészet, mint a filológia eszközeivel. A magyar kutatás külföldi ismeretlenségére, tudománydiplomáciánk hiányaira figyelmeztet. Másrészt továbbgondolásra késztet: ha szomszédainknál a bizantinológia nemzeti tudomány, nálunk miért nem az?

A trianoni békediktátum után, az 1920-as években, ha sokak számára észrevétlenül is, megkezdődött a hazai bizantinológia Nyugathoz való felzárkózása. Nem tagadva a korábban alkotó tudósok meritumát, mindez legfőképp egyetlen filosz, Moravcsik Gyula (1892–1972) tehetségének és munkabírásiának köszönhető. Moravcsik témaválasztása, kutatói pozíciója a magyar tudomány nagykorúvá válását is példázza. Legkorábbi írásaiban középkori gyökerű historigráfiai hagyományaink nyomában a csodaszarvas mondájával, Attila korával és a hun-magyar kötődésekkel foglalkozott, hogy a korabeli nyelvtudomány tendenciáival összhangban²² az onogurokra²³ vonatkozó kútfők kutatására térjen; élénken

19 Alföldi András: A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete. *Budapesti Szemle* 1926, 589. sz., 344–364, 354.

20 Lásd Makkay János: Sir Arthur Evans és Trianon. *Századok*, 123 (1997), 6. sz., 1339–1354; a Trianonhoz hozzájáruló amerikai politikai és (ál)tudományos törekvésekhez újabban *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918*. Források. Szerk. Glant Tibor. Budapest, 2020, MTA BTK TTI.

21 Alföldi András: A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete, i. m. 351–352. (Az eredeti helyesírás megtartásával.)

22 Gombocz Zoltán: *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Budapest, 1908; uő.: A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv*, 17 (1921), 1–3. sz., 15–21; uő.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Századok*, 57 (1923), 7–10. sz., 335–355.

23 A bizánci történetírók 463-tól fogva visszatérően utalnak az onogurokra. Ezt a népcsoportot elsőként két 10. századi bizánci kivonatból ismert, Priskosz rétorhoz kötött szemelvény említi. Eszerint az avarok elkergették a szabírokat, míg a szabírok támadása elmozdította lakóhelyeikről a szaragurokat, ugorokat (utóbbi elírás az ogur helyett) és onogurokat. A szemel-

érdeklődött a honfoglaló magyarság iránt, kiemelten foglalkozott az Árpád-kori magyar–bizánci kapcsolatok forrásaival, míg legnagyobb művei a török nyelvű népekre vonatkozó bizánci szövegeket tárgyalták: 1942–1943-ban megjelent kiadványaival méltán vált a forráskiadás nemzetközi hírű, megbecsült mesterévé, emellett az ELTE görög filológiát oktató tanszékvezetőjeként sokak tanárává.²⁴ Itt ismerszik meg a magyar bizantinológia sajátossága, hogy erős szálakkal kapcsolódott a sztyeppetörténethez és a magyar őstörténetíráshoz. Ezt mindennél jobban kifejezte Moravcsik Gyula és Németh Gyula turkológus párhuzamosan futó, egymást kiegészítő munkássága. Életútjuk Plutarkhosz tollára való: mindketten az Eötvös Collegiumban, a kiváló nyelvész, Gombocz Zoltán szárnyai alatt nevelkedtek, és egy-egy nemzetközi hírű diszciplína megalapítóiként váltak ismertté. Egyazon évben, 1930-ban látott napvilágot Moravcsik *Az onogurok történetéhez*, illetve Németh *A honfoglaló magyarság kialakulása* című munkája. Mivel a neves turkológus nagyban épített Moravcsik Bizánccal érintkező sztyepei népekkel kapcsolatos anyaggyűjtésére, elmondható, hogy utóbbi az orientalisztikához is legalább annyira hozzájárult, mint saját szakterületéhez.

Moravcsik tanítványa, az idő előtt elhunyt Gyóni Mátyás egyéb munkái mellett az 1940-es években bizánci kútfőkre hivatkozva írt a vlahok első ezredfordulót megelőző balkáni tartózkodásáról mint a románok erdélyi őshonosságát kizáró körülményről.²⁵ Ez összhangban állott Alföldi András kutatásával, aki a nemzeti irányultságú ókortudomány képviselőjeként más kutatásai mellett Dacia provincia késő antik, római, gót és hun kori emlékműanyagával foglalkozott, rámutatva a dákoromán kontinuitáselmélet buktatóira.²⁶ A fenti kutatásokkal

vényhez lásd Priszkosz rétor. Ford. Moravcsik Gyula. In *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Összeállította: Györffy György. Budapest, 2002, Osiris, 52.

- 24 Fontosabb cikkei – Moravcsik Gyula: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 38 (1914), 280–292, 333–338; Attilas Tod in Geschichte und Sage. In *Kőrösi Csoma Archivum*, II (1926–32), 83–116; *Az onogurok történetéhez*. Budapest, 1930 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27); *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1934 (A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I. kötet, 6/b.); A magyar szent korona görög feliratai. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 59 (1935), 113–162; A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, I. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938, MTA, 171–212; *A papiruszok világából*. Budapest, 1942, Parthenon; *Byzantinoturcica*, I–II. Berlin, 1942–43, 1958², 1983³; társszerzővel: Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Ed. Moravcsik, Gyula, English translation by Jenkins, Romilly J. H.; Budapest, 1949, Dumbarton Oaks, 1967; Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953; *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Összegyűjtötte: Moravcsik Gyula. Kiad. Ritoók Zsigmond – Kapitánffy István. Budapest, 1984, 1988², Akadémiai.
- 25 Gyóni Mátyás: *A legrégibb vélemény a román nép eredetéről*. Kekaumenos művei mint a román történet forrásai. Budapest, 1944, Magyar Történettudományi Intézet, Athenaeum; uő. Skylitzès et les Vlaques. *Revue d'Histoire Comparée*, 25 (1947), 155–173.
- 26 Alföldi András: *A gót mozgalom és Dácia feladása*. (Különlenyomat.) Budapest, 1930, Egyetemi Nyomda; uő.: Erdély népei az ókorban. In *Erdély és népei*. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest, 1941, Magyarságtudományi Intézet, 5–18.

egybevágotott az ősbolgárok és a honfoglalás korabeli magyarok kultúrájának, társadalomszervezetének rokonságát képviselő régész, Fehér Géza munkássága, aki az első bolgár állam emlékei – pl. a madarai lovas – kutatása terén szerzett érdemeket, továbbá felhívta a figyelmet a pogány kánok korában állítatott középgörög nyelvű emlékfeliratok fontosságára.²⁷ Úgy a Fehér, mint a Németh-féle turkológiai iskola megállapításait kiegészítette a neves szlavista, Melich János, aki a Tisza mentén az árpádi honfoglalást megelőzően bolgár-török népességet feltételezett.²⁸ A két háború közötti bizantinológiához a sémi filológia tanszékvezető tanára, a középkori szír és arab nyelvű forrásokat rendező Kmoskó Mihály munkássága is illeszkedett; cikkeivel és forrásközlési tervével felhívta a figyelmet a bizánci és a közel-keleti források egymást kiegészítő szerepére, akárcsak a Rûm (Bizánc arab neve) történetét tárgyaló muszlim íráshagyományok.

A két háború között intenzív, voltaképp mindmáig befejezetlen diskurzus zajlott a Szent István-i állam karakteréről. A hagyományos historiográfiai érdeklődés mellett vitára hívott az integer Magyarország Trianon után jól érthető eszméje is; a kérdést újfent aktuálisá tette az országépítő király halálának 900. évfordulója. Nem kérdés, hogy Szent István országépítése határozottan karoling, ottóniánus, azaz nyugat-európai mintákat követett. Ez az a pont, ahol a diskurzus kilép a történetírás területéről: a habsburgiánus felfogású Szekfű Gyula, aki nem volt medievista, például „germán-keresztény kultúrközösségről” értekezett.²⁹ Jeles középkorászunk, Deér József a középkori magyar állam társadalmi, hatalmi szerkezetét a sztyeppei kultúrkörből származtatja.³⁰ S az sem tagadható, hogy a honfoglaló magyarságot és az Árpádok királyságát jelentős kulturális hatás érte Bizánc irányából. Köztudomású, hogy a Szent Korona alsó, görög feliratokkal ellátott része (*corona Graeca*) bizánci ötvöstartry. Az egyik, ha nem a legkorábbi magyarországi oklevél a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű kiváltságlevele. A magyar történelemről folytatott diskurzusokban viszonylag kevés figyelmet kap a Szent László korabeli, 1092. május 20-án

27 Fehér Géza: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik*. Budapest, 1931. (Archaeologia Hungarica VII.); uő.: *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara*. Szófia, 1928.

28 A bolgár-törökökre vonatkozóan: Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1925. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, I. kötet, 6. füzet, *passim*.) Melich tanulmányát az 1945 utáni évtizedekben tudatosan mellőzték.

29 Konceptiója legkorábbi kifejtéséhez lásd Szekfű, Gyula: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1918; magyarul *A magyar állam életrajza* címmel látott napvilágot a német közönség számára írt, franciákat támadó részek megkurtításával.

30 Deér József: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár, 1928, Somogy megyei Keresztény Nyomda; uő.: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Az Árpád-ház mint sztyeppei gyökerű dinasztia örökösödési problémáit megmagyarázza, hogy „egy nomád birodalom sohasem egy személy, hanem egy nemzetség birtokában áll”. Dobrovits Mihály: Az avar kérdés és az apar népnév az orthoni feliratokon. In *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd. Budapest, 2001, Balassi, 86–105, 87.

megtartott szabolcsi zsinat XXXI. capitulum, amely a magyarok (*Hungarorum*) törvényes szokásaira hivatkozva rendelkezett a bűjt megtartásáról, megkülönböztette a magyar keresztényeket a latinoktól (*Latini*) – mindez bizánci hatásra utalhat.³¹ Folytatva a politikai kapcsolatokkal: mióta II. Baszileiosz az Al-Dunáig vitte előre győztes fegyvereit,³² a déli nagyhatalom időről időre befolyást gyakorolt hazánkra; a 12. század második felében – Szent László unokája, Manuél révén – nem tűnt lehetetlennek Magyarország bizánci érdekszférába sorolása. Könnyen lehet, hogy Bizánc hatása erősebb, mint hisszük, csak nyugati orientációnk miatt nem mondjuk ki nyíltan. Mindenesetre a két háború közötti kutatás elvetette a középkori magyar állam bizánci ihletését. Igaz ugyan, hogy Szent István és Szent László vezetése alatt zsinatokat tartanak, hogy utóbbi saját hatáskörében rendel el szentté avatásokat, azonban ez eltér a bizánci császárok szerepétől, akik hitigazságok kérdésében nyilatkoznak, és teológiai vitákat vezetnek. A középkori magyar állam és Bizánc hasonlósága a keresztény világba tartozásnak és a középkori miliőnek köszönhető, nem valamifajta mélyebb, strukturális rokonságnak. Ez első királyunk idejében sem volt kérdés. Szent István *Intelmeiben* az Aeneas-sarjak példájára hivatkozott, akik ugyan Keletről erednek, de Nyugaton növekedtek naggyá.³³

31 Lásd Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953, Akadémiai Kiadó, 63–64. A kérdés legújabb áttekintéséhez: Komáromi László: *A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban*. Budapest, 2013, Pázmány Press, 121–124; Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem: Szempontok az 1092. évi szabolcsi zsinat kánonjogtörténeti vonatkozásaihoz. *Iustum Aequum Salutare*, XIII (2017), 4. sz., 189–203.

32 Időről időre vitákat kelt, hogy I. András, I. Géza, II. István, II. Géza vagy III. Béla korában mekkora volt a befolyása Bizáncnak hazánk felett. A probléma nem a hazai kutatás kérdésfeltevéséből következik. A nemzetközi irodalom is megosztott abban a kérdésben, hogy mit gondoljon a korabeli Bizánc uralkodóiról, erőforrásairól, terjeszkedéséről, diplomáciájáról, akárcsak a bizánci történelem periodizációjáról. A teljesség igénye nélkül *Byzantium in the Year 1000*. Ed. Magdalino, Paul. Leiden–Boston, 2003, Brill; Angold, Michael: Belle époque or crisis? (1025–1118). In *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492*. Ed. Shepard, Jonathan. Cambridge, 2008, 583–626. Jelen sorok írója szerint mindenesetre az Árpád-kori Magyarországot sohasem fenyegette Bizáncból komolyabb veszély. Úgy tűnhet, hogy a 11–12. századi Bizánc diplomáciájának, a többfrontos háború elkerülésének köszönhetően érhetett el átmenetinek tűnő győzelmeket. Sokatmondó, hogy a köztudottan laza törzsi föderációban élő, belső konfliktusokkal küzdő és elődeinkkel szemben az államiság szintjéig el sem jutó (!) besenyők több alkalommal is lemészárolták Bizánc legjobb csapatait. A 11. század derekán a Balkánon létrejött besenyő zárványokat csak 1122-ben sikerült a bizánciaknak végleg felszámolni. Utóbbihoz: Tóser Márton: Kétffrontos harc: Bizánc és a besenyő és szeldzsuk támadások a XI. század közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128 (2015), 1. sz., 120–145, 137.

33 „Inde enim imprimis Romanum crevit imperium, Romanique Reges sublimati fuerunt et gloriosi, quod multi nobiles et sapientes ex diversis illo confluebant partibus. Roma vero usque modo esset ancilla, nisi Aeneades fecissent illam liberam...” *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis* – Szent István: *Erkölcstanító könyvecske avagy Intelmek, I.* Textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Havas, Ladislaus. Debrecini, 2004, 34, 36.

A második világháború után beköszöntött a magyar tudomány tele. Alföldi András és Deér József emigrációjával, Hóman Bálint bebörtönzésével a korábbi korszaknak egyértelműen vége szakad. Bár Moravcsik továbbra is színvonalas írásokat jegyzett,³⁴ és éppen az ötvenes években lett tanszékezet vezető, a korszak megítélése döntően negatív. Az 1945–1989 közötti korszak egészében az ókori és középkori tematika visszaszorulása tapasztalható. Milyen következményei voltak a szovjet típusú diktatúrának?

Először is: az új rendszer megkövetelte a marxista terminológia alkalmazását. Másodszor: az egyetemes történelem szempontjait részesítette előnyben a nemzeti történelemmel szemben. A korabeli medievisztika talán legterheltebb kérdése a feudalizmus problémája. Az 1945 utáni kutatás az ezeréves bizánci történelmet is megpróbálta beleprésszani a marxista formációelméletbe – inkább kevesebb, mint több sikerrel. A létező szocializmus korának történetírása időben, térben és kultúrában távol álló jelenségekre alkalmazta ugyanazt a kifejezést: feudálisak voltak a makedón dinasztia császárai és a Komnénoszok, az Arany Horda és Moszkóvia; a 7. századi szláv törzsszövetségek a korai feudalizmus szintjét képviselték, az Árpád-kori Magyarországon és a 14. századi Bulgáriában is feudális széttagolódás zajlott, és azon sem lepődünk meg, hogy a 19. századi oszmán közigazgatás is feudálisnak minősült.³⁵ Holott már a feudalizmus kifejezés jogossága is vitatható. A hűbériség klasszikus formájában a nyugati frank, francia területeken érvényesült. Továbbá az iskolai tankönyvekben ábrázolt, a feudális társadalmat fönt levőkre és alávetettek felosztó „hűbéri piramis” nem fedti teljes mértékben a középkori miliőt. Bizánc gazdasági szerkezete, földbirtokviszonyai bizonyos mértékig feudalizmusra vallanak, de a birodalom különbözött a nyugati hűbériségtől. A következő megjegyzésünk kronológiai jellegű: bár számos érv szól amellett, hogy a 9–10. századi Nyugat-Európában is jelen volt a korai hűbériség, a nyugati történetírás korszakolása az első ezredforduló utánra teszi feudalizmus kezdetét.³⁶

34 Moravcsik Gyula: Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti forrás. *Századok*, 85 (1951), 3–4. sz., 1951, 334–353; Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *Antik Tanulmányok*, 4 (1957), 3–4. sz., 275–288.

35 Néhány marxista példa: *Világtörténet*, III. kötet. Szerk. Szidorova, N. A. et al. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó, különösen 209–219, 405–418, 742–766; Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979, Akadémiai; bolgár oldalról Koszev, Dimitar – Hrisztov, Hriszto – Angelov, Dimitar: *Bulgária története*. Budapest, 1971, Gondolat, passim; a bizánci feudalizmus modern marxista értékelése Udalcova, Zinaida V.: Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz. In *Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung. Eine Sammlung von Beiträgen zu den frühen Jahrhunderten*. Hrsg. Köpstein, Helga. Berlin, 1983, 11–56.

36 Társadalomtörténeti szempontból a 11. század nyugat-európai társadalmát különbözött a korábitól: a vérségi és baráti relációkon alapuló Karoling-kori társadalommal szemben az első ezredforduló után előtérbe kerültek az alá-fölé rendeltség különböző megnyilvánulásai (lásd Althoff, Gerd: *Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1990). Német viszonylatban az 1037. évi *Edictum de beneficiis regni Italici*, az angol történetírásban az 1066-os

Moravcsik életművét a hasonlóan jeles Kapitánffy István folytatta, akit a közvélemény *A bizánci irodalom története* (1989) című könyvéről ismer. Az 1997-ben elhunyt Kapitánffy széles körű érdeklődése a kora bizánci kútfőktől a késő középkori szerzőkig ívelt. Az ő tolmácsolásában vált hazánk nyelvén is elérhető Prokopiosz *Titkos története*.³⁷ Fontos megfigyeléseket közölt a *Graecus* népnév etnikai-vallási vonatkozásairól, a Komnénoszok idejére eső magyar-bizánci kapcsolatokról, akárcsak a Konstantinápoly elestének (1453) idejére eső oszmán-magyar tárgyalásokról,³⁸ de ő volt Moravcsik Árpád-korra vonatkozó, posztumusz forráskiadványának közreadója is. Álláspontja frissítően hatott a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császárhoz köthető, a magyar őstörténet számos alapvető információját tartalmazó *De administrando imperio*val (bevett rövidítése szerint a továbbiakban: *DAI*) kapcsolatos filológiai diskurzusra. Másfelől Kapitánffy munkássága egyértelműen jelzi, hogy az egyetemes történetírás szempontjai (ha nem negligálták is az őstörténethez kapcsolódó Bizánckutatást) fokozatosan előtérbe kerültek.

A sztyeppe népekre vonatkozó forrásgyűjtés sem szakadt meg. A szegedi egyetem filológusainak Szádeczky-Kardoss Samu vezette munkaközössége lefordította és kommentárokkal együtt megjelentette az avar kori történelem görög és latin nyelvű forrásait.³⁹ Az ezredforduló után – régi hiányosságot pótolva – magyarul is közzétették a *DAI* Moravcsik-féle kiadását.⁴⁰ Az Árpád-kori Magyar Királyság és Bizánc közötti diplomáciai kapcsolatok kutatása terén az ugyancsak szegedi medievista, Makk Ferenc végzett jelentős munkát.⁴¹ A forrásközlés terén fontos megemlíteni Baán István vallástörténész nevét, aki középgörög szövegek kutatása mellett Bizánc megszűnte utáni, újjörög nyelven írt kútfőket is közzétett.⁴² Ami a társtudományok eredményeit illeti, H. Tóth Imre nemzetközi szinten foglalkozott a Cirill-Metód-hagyománnyal és az ósláv írásbeliséggel, Vásáry István turkológus az oszmán hódítás előtti Balkán

normann hódítás számít a feudális kor hozzávetőleges kezdetének. A mai Franciaország területén a burgundok jogi kódexe, a *Lex Burgundionum* a 11. századig használatos maradt.

37 Prokopiosz: *Titkos történet*. Ford., utószó, jegyz. Kapitánffy István. Bp., 1984, Helikon.

38 Kapitánffy István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, 2003, Typotex.

39 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen de Awarengeschichte von 557 bis 806*. Társ szerző Farkas Csaba. Budapest, 1998, Balassi; továbbá Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001, Szegedi Középkorász Műhely.

40 Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával*. Budapest, 2003.

41 Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Budapest, 1989; uő.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. Makk bizánci fenyegetésre és bizánci-német „katonai szövetségre” utaló elképzelésének kritikája: Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000, MTA TTI, 66–71.

42 *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai*. Össze gyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Baán István. (A verseket Szabó Pál fordította.) Budapest, 2013, Balassi Kiadó, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

törökségi népeiről írt monográfiát, míg Takács Miklós az Észak-Balkán kora középkori régészetéről értekezett.

Sikerült-e megválaszolni Alföldi 1926-os aggodalmait? Összességében mi-ként értékelhetjük a két háború között nagykorúvá lett diszciplína napjainkig elért eredményeit? Az 1945 utáni évtizedekben az ígéretes tendenciának vége szakad. Jelen sorok írója úgy véli (ha túlzóan is), hogy a magyar bizantinológia kutatástörténete egy hiátus története – a meg nem jelent munkák története, továbbá annak története, hogy mi lehetett volna, ha a 20. század másként alakul. Az Avar Kaganátushoz köthető bizánci forrásbázis megjelentetésére csak a kilencvenes években (!) került sor – ez igen kései időpont, különösen úgy, ha figyelembe vesszük, hogy az avar kori megtelepedés képezte a magyar–szláv történészviták egyik fő tárgyát. Valamennyi, a hunokra vonatkozó latin és görög nyelvű kútfő rendszerezése és kiadása mindmáig várat magára. A dunai bolgárok történelméhez kapcsolódó bizánci források, akárcsak a 9. századi, középkori görög nyelvű bolgár köfeliratok szövegei, melyek több ponton érintik a magyar történelmet, újabb kiadványért kiáltanak. A középkori magyar históriához közvetlenül nem kötődő bizánci források terén talán még rosszabb a helyzet. Prokopiosz *Háborúkról* és *Építkezésekről* írott, nyugati nyelveken régebb óta olvasható művei hazánk nyelvén a mai napig olvashatatlanok. Ez épp-úgy igaz Bíborbanszületett Konstantin *De thematibus* és *De ceremoniis* címet kapott munkáira. Lehet és kell is vitatkozni azon, hogy miért jelent meg hazánkban ilyen kevés forráskiadvány. Kézenfekvő magyarázat, hogy az 1945 utáni évtizedek kutatása, amely a jelenkorkutatást preferálta, az ókorral és középkorral foglalkozó stúdiumokat hagyta elszorvadni. Felmerül a létező szocializmus korának forrásellenessége is. Azonban épp a pártállami idők azok, amikor a szomszédos országok kutatása elrobogott mellettünk: gondoljunk akár a felvidéki középkori magyar oklevélanyag közzétételére, akár a szocialista Csehszlovákia történetírásának nemzetközileg elismert vállalkozására, a Nagymoráviával kapcsolatos, 1966–1977 között készült *Magnae Moraviae Fontes Historici* című forrásgyűjteményre. Mindebből láthatjuk, hogy nem egyedül a bizantinológiát érintő problémáról van szó, hanem a magyarországi forráskiadás általános problémájáról.

Bonyodalom

Lehet-e a bizantinológia nemzeti tudomány? Erre ad választ Moravcsik a *Napkelet* hasábjain. 1928-ban megjelent cikkében saját szavával a magyar érdekű keletkutatás bevezetésére tesz javaslatot. Programadó írásában kifejti, hogy az orientalisztikával szoros kapcsolatot ápoló bizantinológiának a magyar őstörténet kérdéseivel kell foglalkoznia: ennek kutatását a reményei szerint felállítandó Magyar Keletkutató Intézet hangolná össze. Mivel magyarázza a bizantinológia nemzeti fordulatát? A szerző a húszas években divatos szellemtörténet irányából

veszi bírálat alá a 19. századi értelemben vett pozitivizmust. Az írott szövegekkel foglalkozó filológia – írja – azóta közelebb került a művelődéstörténethez, ahogy a régészeti, művészettörténeti szempontoknak is nagyobb keletje lett. A történelem egységként való kezelése nem járható út: ahogy olyan, nemzeti keretek között művelt diszciplínák alakultak ki, mint a turkológia vagy a sinológia, úgy a magyar szempontú kutatásnak is helye van a tudomány asztalánál. Ezt nevezi Gragger Róbert nyomán *hungarológiának*. S hogy mit jelentene a gyakorlatban a Moravcsik által preferált kultúrpolitika? Elsősorban „a szétágazó tudományos erők koncentrálását bizonyos magasabb szintézis érdekében, a nemzeti szempontnak a szaktudományokban egységes módon való érvényesítését, és végül tudományos fegyverzetünknek az európai színvonalnak megfelelő kiegészítését és tökéletesítését”. Azt is hozzáteszi: fontos szempont, hogy az őstörténetírás tudósoknak, ne pedig a „turáni puszták délibábjai” felé fordult laikusoknak a kezében legyen!⁴³

Moravcsik cikkére a neves klasszika-filológus, vallástörténész Kerényi Károly válaszolt, aki a Budapesti Philologiai Társaság közgyűlésén felszólalt a tudomány nacionalista befolyásolásával, illetve bármifajta politikai behatással szemben. A nemzeti tudományok erősítését szorgalmazó felvetéseket külső, idegen, a szakmára ráerőltetett szempontként értékeli. Ugyanitt felhívta a figyelmet a „görög-tanítás Trianonjára”. Az új diszciplínának az ókortudománytól való elszakítását indokolatlannak tartja: szerinte a bizantinológusok és újlatinisták képzése érdemben nem választható el a klasszika-filológiától. Végül – szakmai vitában szokatlan módon – a 19. századi filhellénizmus tradíciói szerint utasítja vissza Moravcsik felvetéseit: „mind e szövegeknek – bizánciaknak és újlatinoknak egyaránt – csak felszíni kiterjedésük van: hiányzik belőlük az a mélység, amely emberi élmények és tanulságok szempontjából kimenthetetlenné teszi oly tehetséges népek szellemi alkotásait, mint az antik görög és római”.⁴⁴

A Bizánc-kutató Moravcsik 1930-ban ismét tollat ragadott a fönti cél érdekében. A *Széphalomban* közölt cikkében olvasható érvei két pontban foglalhatók össze. Először is: az originális hellén műveltség és a megfáradt Bizánc szembeállítás nem járható út, mivel az ókori görög irodalom és képzőművészet már a hellenisztikus korban szelektáláson esett át. Az antik műveltség dicsérete elsősorban esztétikai recepciókon nyugszik, nem az objektív tudományosság kritériumain; a későbbi középkori történelem akkor is kutatásra érdemes, ha az adott kor ellentmondásos megítélésű. Másodszor: a magyarság történelme során nem érintkezett a görög-római világgal, így kutatásunknak a magyar história szempontjából fontos középgörög, illetve közép- és neolatin filológiára kell koncentrálnia. „Hiszünk a hazai görög-latin tanulmányok jövőjében, de hisszük

43 Moravcsik Gyula: Neonacionalizmus – nemzeti tudomány. *Napkelet*, 1928. június 1., 6. évf. 11. sz., 850–854.

44 Kerényi Károly: Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 54 (1930), 20–35, 24, 25, 27.

azt is, hogy azok művelésében mindennél erőteljesebben fog kidomborodni a speciális magyar szempont. A magyar klasszika-filológia nem zárkozhatik olyan előítéletek üvegbúrája mögé, melyeknek a mai tudományos fejlődés sodrában nincs gyökerük [...] Nemcsak a magyar tudománnyal, hanem magával a klasszika-filológiával szemben is helyrehozhatatlan vétket követnénk el, ha nem elsősorban *magyarcélú* klasszika-filológiát hirdetnénk és művelnénk. A magyar klasszikus-filológus érezze magát bizonyos tekintetben a magyar szellemi élet története kutatójának, legyen egyszersmind *hungarológus*.”⁴⁵

Kerényi és Moravcsik összetűzésében felsejlik a 20. század konfliktusa. Mindketten németes iskolázottságú, a tudomány nyugati színvonalát elérni kívánó filoszok, akik többször megtapasztalhatták a nyugati segítség hiányát. Moravcsik a második világhégés után saját bőrén tapasztalja meg a kommunista kultúrpolitika visszasságait. Ugyanez igaz Kerényire, aki 1945 után nyugati emigrációra kényszerül. Kerényi felvetésére hasonlít azoknak a ma élő liberális értelmiségieknek a gondolkodása, akik a jóindulatú, a közösség javát szolgáló központi beavatkozást is megkérdőjelezi. A végső kérdés, hogy egyetemes és nemzeti történetírás közül melyiknek létjogosultsága a nagyobb, megválaszolatlan marad.

A 20. század ugyanakkor az egyetemes történetírás inváziójának kedvez. A hellenisztikus és római tradíciókat hangsúlyozó világtörténet a kis népek történetírásának margóra szorításával jár. A történetfilozófiai írásairól kitűnt, Róma történetével és a görögökkel foglalkozó Arnold Toynbee igen korán globalista történetírást hirdet. Ugyanő 1922-ban megjelent könyvében könnyet hullat az Oszmán Birodalom, a Közel-Kelet civilizáló hatalmának megszűnte fölött.⁴⁶ A korszak irodalma is feltűnő vonzalmat táplál a birodalmak iránt. Ennek alapkoncepciója már az amerikai Lewis Henry Morgan könyvében felsejlik, aki a vadság, a barbárság és a civilizáció egymást követő állomását tekinti a történelmi fejlődés vezérfonalának.⁴⁷ Észak-amerikai és brit szerzőknél hálás témának számít a barbár nemzet versus civilizált birodalom dichotómiája. Nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedek nyugati diskurzusaiban az univerzalista, multikulturális római világ a posztmodern szupranacionalizmus és globalizmus előfutáraként kerül említésre.⁴⁸ Ugyanezt írják az Asszír Birodalomról is. A 21.

45 Moravcsik Gyula: *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*. Különlönyomat a Széphalom 1930. (IV. évf.) 7–9. számából. Szeged, 1930, Szeged Városi Nyomda, 6, 8, 10, 14. Dőlt betűs kiemelések ez eredetiben.

46 Toynbee, Arnold J.: *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilisations*. London, 1922, Constable and Company.

47 Morgan, Lewis Henry: *Ancient Society*. New York, 1877, Holt.

48 „A genetikai sokszínűség tehetette nagyvá Rómát – állapították meg antropológusok DNS-vizsgálatok alapján. Az ókori Róma városállamból vált egy 70 milliós birodalom központjává. Már alapításakor jelentős volt genetikai sokszínűsége a Közel-Keletről, Észak-Afrikából, Dél-Európából érkezett bevándorlóknak köszönhetően. [...] Egy hétezer évvel ezelőtt lezajlott bevándorlási hullám során földművesek érkeztek a mai Irán és Törökország [sic!] területéről, és elnyomták [hogyan? – P. K.] az akkoriban Olaszországban [sic!] letelepült vadászokat és

századi angolszász szakirodalom, mely a nemzetek felettséget tekinti értéknek, az ókori Asszíriára multikulturális, soknemzetiségű birodalomként tekint. Az Oxfordi Egyetem 2015-ben megjelent kiadványa AsszírIA kulturálisan és társadalmilag diverz természetéről ír. Egy másik oxfordi kiadvány az ókori AsszírIA egységesített multietnikus állammá válásáról és integráló erejéről értekezik.⁴⁹ A fenti megállapítás szemben áll a történelmi tényekkel. Az ókori asszírok által megvalósított integráció igen jól dokumentált: asszír feliratok tájékoztatnak minket a legyilkolt városokról, figyelmeztetésképp cölöpökre aggatott tetemekről, lenyúzott emberbőrrel borított városfalakról. Ez az a pont, amikor a posztmodern történetírás szatírába csap át, ön maga paródiájává lényegül: a szerzők a saját globalista eszméiket vetítik vissza az ókorba. A végeredmény egy sterilizált történelem, ahol a népeket és kultúrákat sikerrel integráló, a széthúzó partikuláris erőket felszámoló főhatalom áll a történelem jó oldalán. Van, ahol a művelt Nyugat a hellén esztétikum és a római jogrend helyett az ókori Kelet despotikus birodalmait tekinti a történelem pozitív szereplőjének.

Túlzás, hogy Moravcsik megsejtette volna a globalista történetírás veszélyét. Azonban a fenti példák alapján látható, hogy milyen hosszú távú következményekkel, kutatástörténeti lejtmenettel járhat, ha a nemzeti szempontot kivonjuk a történelemből.

Kibontakozás

Amikor I. Lipót 1690-ben betelepítette hazánkba az ipeki patriárkájuk vezette szerbeket, nem sejtette, hogy háromszáz évre hatóan determinálja a közép-európai medievisztikai irodalom kérdésfeltevéseit. Ismeretes, hogy a Habsburg

gyűjtőfogókat.” Lásd Megfejtették a Római Birodalom titkát. MTI-HVG, 2019. november 9., https://hvg.hu/tudomany/20191109_romai_birodalom_genetikai_sokszinuseg_dns_vizsgalat Az „iráni”, „törökországi” „bevándorlók” nem azonosak a mai közel-keleti népességgel, ahogy a cikk helytelenül sugallja, ezzel szemben Európa őslakosságát jelentik. Az ókori Itáliába beköltöző csoportok nagyjából szintén európaiak voltak, mint Magna Graecia görög lakossága.

- 49 „the Assyrian heartland was an increasingly multicultural, cosmopolitan environment during its imperial phase.” Radner, Karen: *Ancient Assyria. A Very Short Introduction*. Oxford, 2015, Oxford University Press, 2015, 79. A könyv fülszövege szerint „Using archaeological discoveries from across the Middle East, Karen Radner demonstrates the vast, socially diverse, multicultural nature of Ancient Assyria and the Assyrian Empire.” Továbbá: „the first millennium BCE Assyria had become entirely dominant in the Near East and had changed into an integrated multiethnic state ruled from an imperial court of grand proportions. Early on, ethnic background or kinship had been a central component of elite structure [...], but with the progressive integration of foreign and local dignitaries the Assyrian empire changed its focus to universality and ethnic pluralism centered on the patronage of the absolute ruler.” Gojko, Barjamovic: Mesopotamian Empires. In *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Eds. Bang, Peter Fibiger Scheidel, Walter. New York, 2013, Oxford University Press, 120–160, 153.

uralkodó 1690. augusztus 21-én, Bécsben kelt második rác kiváltságlevele lehetővé tette a rácok számára a szabad érsekválasztást, a görögkeleti liturgia megtartását, templomok és monostorok építését, mégpedig Görögország, Rácország, Bulgária, Dalmácia, Bosznia, Hercegovina, nemkülönben Magyarország és Horvátország teljes területén, ahol a *natio Rasciana* elhelyezkedett.⁵⁰ Ez – akár csak a magyarországi görögkeletieknek biztosított későbbi privilégiumlevelek, mint a karlócai metropólia kialakítása – politikai és jogi viták tárgya lett. Egyben történeti probléma: úgy az ellenakciót indító katolikus klérus mint a történelem iránt érdeklődő közvélemény feltette a kérdést, hogy a bizánci rítus milyen mértékben terjedhetett el a középkori Magyarország területén.

A 19. századra a felekezeti történetírás helyébe a nemzeti ellentétek léptek. Noha az aktuálpolitizáló Bizánc-recepcióról a magyar olvasó hagyományosan a harmadik Rómára, Moszkvára asszociál, nem feledkezhetünk meg a prágai szlavisták szerepéről. A pánszláv aktivisták életútjának tipikus példája a gömöri születésű, az újvidéki szerb gimnáziumban tanító, majd Prágában befutott szerző, Pavel Jozef Šafárik munkássága, aki a Cirill–Metód-hagyománnyal, szláv irodalommal és nyelvészettel foglalkozott, de nem állt tőle távol a politikai propaganda sem. Például a neves bizánci császár, Justinianus született szláv voltát hangsúlyozta.⁵¹ Itt sejlik fel először az a tendencia, amely Bizánc múltját a szlávság históriájába ágyazza.

A prágai szlavisztikai iskola nem csupán a cseh nacionalizmus létrehozásában játszott szerepet, hanem a balkáni nemzeti mozgalmak tematizálásában is. A cseh bizantinológia megalapítója, a hazánkban is elismert Konstantin Jireček jegyezte Bulgária történelmének első modern szintézisét; ugyanő az 1880-as évek első felében a szófiai Nemzeti Könyvtár igazgatója volt, egyúttal oktatásiügyi miniszter az orosz Szoboljev tábornok kormányában. A cseh tudós némi felvetése – mint a Balkán görög és neolatin nyelvet beszélő csoportjai közötti határ megvonása – ma már evidenciának számít. Más kérdés, hogy Jireček nem maradt érintetlen a kor eszméitől, például fentebb említett országtörténeti művében a kora középkori szlávság demokratikus természetét ecseteli.⁵² Jireček

50 Itt Szalay László forrásközlésére hivatkozunk. Szalay, Ladislaus von: *Das Rechtsverhältniss der Serbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone*. Leipzig und Pest, 1862, Lauffer & Stolp, 160.

51 „Justinian I. (527–565) ein geborner Slawe gewesen, ist bereits vielfältig und genügend erwiesen worden.” Schaffarik, Paul Joseph: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen, 1826, Kön. Ung. Universität, 114. Ezzel szemben Justinianus latin anyanyelvű volt (e tekintetben Bizánc uralkodói közül feltehetően az utolsó), a felmenői romanizálódott balkáni őslakosok lehettek.

52 „Das Staatswesen der Slawen war demokratisch eingerichtet.” Jireček, Contantin Jos[eph]: *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876, Verlag von F. Tempsky, 7. A „szláv demokrácia” – eredetileg a lengyel nemesi köztársaság ideológusaitól kölcsönvelt és ahistorikusan a csehekre kivetített – fikciója Palackýt és az 1918-ban elhunyt Jirečeket is túlélte. Masaryk és Beneš az első világháború alatt, továbbá a békeszerződéseket előkészítő tárgyalások során a csehek demokratizmusára hivatkozva követelt területeket és nemzetközi elismerést; ugyanebből a gondolatkörből

szlavofil történeti koncepciója igazolására bizánci szerzőket is csatasorba állít. A dunai bolgárok sztyeppe gyökereit hangsúlyozó elméletekre csattanós választ ad: a bolgár káni dinasztia 9. század elején élt tagjainak is szláv nevük volt. Úgy tartja, hogy az 814–831 között uralkodott Omurtag kán három fia: Ένραβωτῆς–Βοΐνος, akárcsak Ζβηνιτζης és Μαλ(λ)ωμηρός⁵³ egyaránt szláv nevet viselt. Jireček álláspontja irodalmi toposzá merevedett: a később élt szerzők gyakran érdemi forráskritika nélkül idézték anélkül, hogy vizsgálat tárgyává tették volna az eredeti kútfőket. Jellemző, hogy a cseh szerző gondolatai és az elméletét ismétlő 20. századi tudósok sorai között filológiai azonosság mutatható ki.⁵⁴ A fenti felvetés, a bizánci forrásokban található adatok tendenciózus pánszláv felhasználása, a történeti és nyelvészeti érvelések tetszőleges kombinálása kijelölte a 20. századi kutatás útját.

A 19. század utolsó harmadában kialakult, szlavisztikai szempontokat hangsúlyozó, Bizánc történelmét balkáni-kelet-európai kontextusban tárgyaló *Byzantinoslavicával*⁵⁵ szemben bontakozik ki Moravcsik nemzedékének *Byzan-*

fakad a „nyugatos”, „polgári”, „felvilágosult Csehszlovákia” napjainkig élő toposza. A Palacký-féle cseh demokráciafelfogás egyetlen erénye, hogy a szláv mozgalmak számára alternatívát kínált az orosz önkényuralommal szemben, de ebben ki is merül minden pozitívuma.

- 53 A tulajdonnevek írásmódjához lásd Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkoölker in den byzantinischen Quellen*. Budapest, 1943, 92, 116, 120, 159. (Magyar–görög tanulmányok 21.)

- 54 „Nach Theophylaktos, Erzbischof von Ochrida, hinterliess Omortag drei Söhne, welche Nrvota [...] oder Voin [...], Zvinica [...] und Malomir hiessen [sic!], also schon vollkommen slawische Namen trugen.” Jireček, Contantin Jos[eph]: *Geschichte der Bulgaren*, i. m. 149. A létező szocializmus korának történetírása átvette a fenti állítást: „The sons of Khan Omourtag had such names: Nrvota, (or Voin), Zvinitza, Malamir. The assimilation of Slavs and Proto-Bulgarians attained a still higher degree towards the middle of the ninth century.” Angelov, Dimitar: *Formation of the Bulgarian Nation. Its Development in the Middle Ages (9th–14th C.)* Sofia, 1978, Sofia-Press, 31. Ugyanezen adatok egy amerikai szlavista írásában: „The tide of Slavization is best epitomized by the all-Slavic names of Omortag’s sons, Svinitse, Voin, Malomir...” Halperin, Charles J.: *Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire. A Reconsideration of the Historiography. Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983), 183–200, 191. Ugyanezt állítja Róna-Tas András nyelvész másodlagos irodalomból összeszűrt munkája is: szerinte „Omurtag három fiának már szláv neve volt, vagy legalábbis volt szláv nevük is (Vojin, Zvinica, Malamir).” Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi, 189. Azonban a bolgár szakirodalomban van, aki megkérdőjelezi a fenti érvelés jogosságát, mint a Veliki Preszlavban végzett ásatásáról ismert régész, Ovcsarov. Szerinte a kán három fiának, valamint anyjuknak szláv mivoltához kétség fér: „Не са съвсем сигурни изказаните догадки, че синовете на кана – Енравота, Звиница и Маламир имат славянски имена, че тяхната майка е славянка.” (Magyarul: Nem állnak egészen biztos lábon azok a találgatások, amelyek szerint a kán fiainak – Enravota, Zvinica és Malamir – szláv a neve, és anyjuk szláv.) Овчаров, Димитър: *Омортаг кана сюбиги от Бога владетел на българите*. София, 2002, Тангра ТанНакПа, 62. – A fenti sorokat eredetiben is meghagyom, hogy rámutassak a 19. századi koncepció és a későbbi írások közötti szövegszerű egyezésekre.

- 55 A *Byzantinoslavica* című folyóiratot, mely a nagy nyugati nyelveken és oroszul közölt cikkeket, és eleve a nemzetközi tudományos világ számára készült, a Cseh Tudományos Akadémia 1929-ben indította útjára.

tinoturcicája. Mennyiben mond újat a magyar kutatás, és miben fogható meg a két irányzat különbsége?

A hazai Bizánc-kutatás elsőként a források szintjén szállt szembe a fenti tendenciákkal. Rámutatva a szlavofil irányzat kettős mércéjére: szörványadatokra hivatkozva, az elképzeléseiknek ellentmondó adatokat mellőzve vontak le mélyenszántó történeti-etnikai következtetéseket. Itt válik aktuálissá a Moravcsik által a bizánci kútfőkből összegyűjtött névanyag. Tudjuk, hogy a dunai bolgárok körében a török jellegű személynévanyag használata a 10. században sem szűnt meg. Az első bolgár cár, Simeon legfiatalabb gyermekét a nyugati kortárs Baianus néven említi,⁵⁶ amiben nem nehéz észrevenni a Baján nevet. A 7. században élt Kuvrat legidősebb fia köztudottan Batbaján volt, de a 8. századból ismert egy bolgár Baján. A 'gazdag, hatalmas' jelentésű tulajdonnévnek török és mongol etimológiája is lehetséges, de valószínűbbnek tűnik az ómongol eredet.⁵⁷ A magyar kutatás szempontjai – ha lassan és ellenállás mellett is – a nemzetközi szakirodalomba is utat találtak.⁵⁸

A magyar kutatás más megítélés alá helyezte a szláv megtelepedés Palacký, Jireček és Niederle által vallott kronológiáját. Elvetve azt a napjainkig is vallott nézetet, miszerint a szlávok az 5. század derekán, Attila korában is jelen voltak a mai Magyarország területén.⁵⁹ A legnagyobb kritika azt az elképzelést érte, miszerint a szlávok saját akaratukból, önálló hatalmi tényezőként ragadták el Bizánc balkáni területeit.⁶⁰ A hazai kutatás arra hívta fel a figyelmet, hogy előbb

56 Eszerint Simeon cár „duos filios habuit, unum nomine Baianum, alterum, qui nunc usque superest potenterque Bulgariis principatur, nomine Petrum. Baianum autem adeo foere magicam didicisse, ut ex homine subito fieri lupum quamvecumque cerneret feram.” Liudprand, *Antapodosis*, III. 29. Az idézett kútfő forrásértékéhez, miszerint az illető farkas-ember volt, kétség fér, bár a bizantinológia történetében bőven van példa hasonló alakváltozásra.

57 Moravcsik, Gombocz, Németh és saját véleményét összefoglalja Ligeti Lajos: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv*, 82 (1986), 2. sz., 129–151, 141–143.

58 „it was Gy. Moravcsik (d. 1972) who uncovered and assembled the rich material in Byzantine sources on the early Turks...”, lásd Bosworth, Clifford Edmund: *The Turks in the Early Islamic World*. Ashgate, 2007. XX. Ami a fentebb tárgyalt problémát illeti, „wie auch der bereits oben erwähnte Sohn Baianus des Bulgaren-Zaren Simeon ja nur ein einziges Mal von Liudprand genannt wird. (Moravcsik 1958, II, 83 f.)” Kunstmann, Heinrich: Bojan und Trojan. Einige dunkle Stellen des Igorliedes in neuer Sicht. *Die Welt der Slawen*, 35 (1990), 162–187, 170. A szerző itt a Byzantinoturcica második kiadására hagyatkozik.

59 Például „egyértelmű bizonyítékok” alapján az 5. század közepére tette a szlávok magyarországi, Duna-medencei, Tisza vidéki letelepedését: Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa, 500–1453*. Budapest, 1999, Bizantinológiai Intézet Alapítvány, 6. Annak ellenére, hogy ilyen bizonyítékok nincsenek. Szintén az 5. századra teszi a szlávok középeurópai beáramlását: Dolukhanov, Pavel: *The Early Slaves. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. Routledge, 2013, 159.

60 Olyan vélemény létezett, miszerint a Kárpátok hegyoldalán élő, 6. századi keleti szlávok (восточных славяни VI в., живших на карпатских склонах) katonai szövetsége támadta Bizáncot: Фроянов, Игорь Яковлевич: Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Ленинград, 1980, 14–15. Jellemző, hogy a bizánci források nem tudnak ilyen szövetségről.

a hunok, majd az avarok törték át az al-dunai bizánci határvédelmet, megkönnyítve a későbbi népvándorlásokat; maguk a szlávok pedig az Avar Kaganátus alárendelt segédnépeként kerültek a Kárpát-medencébe és Bizánc területére. További viták tárgya volt a bizánci kútfőkben szereplő hét nemzetség megítélése. Két szerző, Theophánész és Niképhorosz közös, fenn nem maradt forrásra visszamenő értesülése szerint 679 előtt az Al-Dunától északra hét nemzetség (επτα γένη) helyezkedett el. Ez a hét nemzetség Aszparuh bolgár-török népének Bizánc elleni hadjáratát segítette, miután a pontuszi térségből érkezett fejedelem meghódította és adófizetőivé tette őket. A szláv nyelvű népek történetírásában ugyanezek hét szláv törzs néven ismertek.⁶¹ Azonban – mint kiváló ókortudósunk, Harmatta János felhívta rá a figyelmet – az eredeti kútfőben nem esik szó szlávokról.⁶² A magyar tudósok máshol szlávellenesnek, turanistának vélt gondolatai fokozatosan a szláv kutatók írásaiba is utat találtak.⁶³

Ahogy fentebb tárgyaltuk, 1945 után vége szakadt ennek az ígéretes folyamatnak. A szovjet megszállás alatt álló Magyarországon nem ok nélkül vetődött fel a magyarság sztyeppei származását hangsúlyozó nemzeti őstörténet dekonstrukciója, továbbá ebben az időszakban jelennek meg azok a kiadványok, melyek historiográfiai hagyományainkkal szemben az ortodox-balkáni világ kontextusában tárgyalták a középkori magyar történelmet.⁶⁴

A két világháború közötti felvetések radikális ellentétéként hazánkban is megjelentek olyan munkák, melyek a bolgár-törökökre vonatkozó forrásadatokat tendenciózusan a bolgár-szlávokkal hozták összefüggésbe. Ennek eklatáns példája, hogy Kristó Gyula a 14. századi krónikakompozícióban megjelenő, tehát a 10. századnál jóval később adatolt Keán személynévből olyan, Gyulafehérvár központú szláv fejedelemségre következtetett, mely a 10. században mindvégig

61 „mint erős egységről emlékeznek meg a források a Duna menti földeken (Alsó-Moesia) tanyázó hét szláv törzsről. Ennek a hét törzsnek a nevét nem ismerjük, sohasem lépnek fel a történelem színpadán külön-külön. A hét moesiai törzs szilárd egysége egy kialakulóban levő szláv államot alkotott. Belső felépítésére és szervezetére vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal.” Nyikityin, Sz. A.: A bolgár nép kialakulása és a bolgár állam létrejötte. *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője*, 3 (1952), 10–12. sz., 106–131, 120.

62 Harmatta János: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 97 (2001), 1. sz., 6–7.

63 Gondoljunk az ukrán nemzetiségű, majd az Egyesült Államokban befutott, a Harvard Egyetem tanárává lett Pritsakra, aki a Fredegerius-krónikának megfelelően az ágyútöltelék (*cannon-fodder*) szóval írja le a szlávok avar háborúban betöltött szerepét. Pritsak, Omeljan: The Origin of Rus'. *Russian Review*, 36 (1977), No. 3., 249–273, 260.

64 Utóbbihoz: „a magyar feudális uralkodó osztály és a katolikus egyház támadása” megakadályozta a magyarok és a balkáni szláv népek összefogását. „Lajos király azonban a török előrenyomulásnak ezt az állomását a maga hegemoniatervei szempontjából ítélte meg – segítségnyújtás helyett ő is hódításra, hűbéri alávetésre törekedett...” Elekes Lajos – Lederer Emma – Székely György: *Magyarország története*. Az őskortól 1526-ig. Budapest, 1961, MTA TTI-Tankönykiadó, 213.

fennállott, és Szent István korát is megélte.⁶⁵ Azon túlmenően, hogy személynevekre nem építünk ilyen nagyívű feltételezéseket, elképzelése ellen szól, hogy a kayan, kagán méltoságnévből eredő személynév inkább török, mint szláv eredetű. Kristó írásában a személynevekhez hasonló hangsúlyt fektet a szláv helynevekre is. Szerinte ősi, ezeréves szláv település Székesfehérvár is, melynek nevét szlávból fordították magyarra.⁶⁶ Arra hivatkozik, miszerint „egy XVI. századi török krónikás Usztolni Belgirád alakban adja vissza Székesfehérvár nevét”.⁶⁷ Ami a magyar koronázóváros szláv népét illeti, nem beszélhetünk a honfoglalás kora óta itt élt lakosságról. Tényszerűen az oszmánok szolgálatba állt, Fehérvár 1543. évi bevételeiben részt vett szerb és bosnyák, kisebb számban vlah katonalemekről van szó, akiknek balkáni származása az egykorú zsoldosok alapján egyértelműen kimutatható.⁶⁸ Ezen a ponton válik problémássá Kristó forrásfelhasználása: késő középkori és kora újkori példák alapján következtet a honfoglalás korabeli Kárpát-medence etnikai összetételére.

Elismerve Kristó érdemeit, meg kell említeni, hogy túlzó következtetéseket von le a tulajdonnevekből, történelmi és kulturális kontextus nélkül hasznosít szelektíven idézett adatokat.⁶⁹ Harmadik királyunkról, Aba Sámuelről például úgy gondolkodik, hogy „a Magyarországon meglehetősen ritka Sámuel név héber eredetű, viselőjének zsidó vallására enged következtetni”.⁷⁰ A kérdést annyiban is hagyhatnánk, ha nem a 10. században élt volna a négy Κομητόποιοι

65 Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979, Akadémiai, 109–110; uő.: Erdély a 10. században. *Századok*, 122 (1988), 1–2. sz., 3–35.

66 Szerinte „nem a magyar Fehérvárt fordították szlávra, hanem a szláv Belgrádot magyarra. Feltevésem szerint Székesfehérvárt Belgrádnak az oda való és a környékbeli szlávok nevezték el. [...] X. század végi (Géza fejedelem alatti) vagy a XI. század eleji (Szent István uralkodása elején végbement) építkezések eredményeként létrejött vár (annak fehér színe, illetve kőből való anyaga) hozta létre szlávok ajkán a Belgrád nevet. [...] E szlávság Székesfehérvárról, illetve közvetlen környékén legalább a XII. század végéig megmaradt.” Kristó Gyula: Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996, Székesfehérvár Város Levéltára, 163–179, 172, 176.

67 Kristó Gyula: A Kárpát-medence -grad ~-grád utótagú helyneveiről. In *Névtani értesítő*, 16. Budapest, 1986, ELTE, Névkutató Munkaközösség, 31–41, 36. Aláhúzások az eredetiben.

68 Lásd Hegyi Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása. *Történelmi Szemle*, 40 (1998), 3–4. szám, 229–256, 231, 236, a konklúzióhoz 255. – Hozzátehetjük, hogy a balkáni betelepedés nem tette azonnal a várost szláv jellegűvé, például egy III. Murád korából (1574–1595) fennmaradt adóösszeírás a városban nagy számban említi magyar neveket.

69 Például a 942-es hispániai hadjáratról beszámoló, a Kárpát-medencétől 2000 km-re (!) keletkezett arab nyelvű forrás egy kiragadott szöveghelyét a kilencvenes években a magyarság életmódjával, társadalmával kapcsolatos elképzelések igazolására használta fel. Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom*. Budapest, 1996, MTA TTI, 56, 63.

70 Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994, Argumentum, 26. – Ismeretterjesztő igénnyel: „Maga a Sámuel név meglehetősen ritka Magyarországon a középkorban, s mivel héber eredetű, alkalmasint viselőjének zsidó vallására enged következtetni.” Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-házi uralkodók*. Budapest, 1988, Interpress, 63.

(tsz.; magyarul *comes*-fiak), Dávid, Mózes, Áron és Sámuel. Közülük a 997 és 1014 között regnált Sámuel az első bolgár cárság utolsó nagyobb uralkodójaként ismert. Tehát Magyarország sokáig vezető középkorásza, irányadó őstörténésze, a magyar honfoglalás és államalapítás korának specialistája teljesen negligálta Szent István kortársát: a másik Sámuel; továbbá az is felvetődhet, hogy a bizánci kútfőket felületesen, másodkézből ismerte. Mindenesetre az 1939-ben született Kristót – aki 43 évesen, 1982-ben lett a szegedi egyetem rektora, 1976-tól a Tudományos Minősítő Bizottság történettudományi szakbizottságában, 1982-ben annak plénumában tevékenykedett, és már a hetvenes években kötelező olvasmánynak számított, a szakmában mindmáig a legkiválóbb historikusok között említik – *tévedni szabad*.

Tetőpont

Az 1989 utáni politikai változások fényében nem meglepő, hogy megélnékült az őstörténetünkkel kapcsolatos diskurzus. A magyar honfoglalás ezeregyszázadik, a Szent István-i államalapítás ezredik évfordulója kiélezte, felélesztette a régebbi vitákat is.

Régi kutatástörténeti probléma, hogy a honfoglalás folyamatát egy besenyő támadással magyarázzák. Noha a magyar fejedelemség bizonyíthatóan 862-től a közép-európai politika hatalmi tényezője volt,⁷¹ kutatásunk a Kárpát-medencébe költözést jobbra a besenyőktől elszenvedett kudarccal magyarázta, kizárólagos fontosságot tulajdonítva a DAI tartalmi átfedést mutató 37., 38. és 40. caputjának, valamint Regino prümi apát keresztény toposzt is felhasználó⁷² alkotásának. Harmatta János szerint „hogy a besenyők a 895. évi eseményekben semmi szerepet nem játszottak, azt a *Fuldai Évkönyvek* is tanúsítják [...] A besenyők azonban ebben a tudósításban sem szerepelnek. Így nem meglepő, hogy egyes magyar történetkutatók szükségesnek érezték, hogy maguk is teremtsenek forrásadatot a magyarokat ért besenyő támadásra.”⁷³ Jóllehet a legtöbb

71 Lásd Hinkmar reimsi érsek tudósítását: „Dani magnam regni eius partem cede et igni vastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem populantur.” Waitz, G.: *Annales Bertiniani. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoverae et Lipsiae, 1883, 60.

72 Regino egyfelől a magyarság megnövekedett számának feszítőerejében, másrészt a besenyő támadásban lelte meg a honfoglalás okát, krónikája mégsem visz közelebb az etelközi események megértéséhez. Takács Zoltán Bálintnak egy vidéki múzeumi évkönyvben megjelent tanulmánya szerint a prümi apát előbb toposzok sorával érzékeltette a pogány magyarok kegyetlen bélyegét, majd egy tudatos írói fogással élve egy másik pogány népet: a besenyőket jelölte meg, mint a magyarok lehetséges ellensúlyát. Takács Zoltán Bálint: A magyar honfoglalás előzményeiről. *Savaria*, 27 (2002), 201–213, 202–203.

73 Harmatta János: *A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja*, i. m. 13. Hasonlóan vélekedik ifjabbik Darkó Jenő is, hangoztatva, hogy a kutatás kizárólag a DAI-ra alapozta a 895-ös bolgár-magyar összecsapás és a besenyő rajtaütés közvetlen kapcsolatát, „holott

bizánci forrás – Bölcs Leó *Taktikája*, György barát folytatója – részletesen beszámolt a Bulgária ellen vonult magyarokról, addig a magyarok és keleti szomszédai, a besenyők összeütközését nem említették. Valójában a magyarok Etelközből való kivonulását a besenyők áttelepülése később követte, ami a bizánci diplomácia értékelése szerint a 10. század derekánál nem korábban eshetett meg, ahogy az sem ok nélkül vetődött föl, hogy a 9. századi magyar és besenyő népmozgások ténye az utókor emlékezetében összemosódott. Ezért tűnik indokoltnak Harmatta megjegyzése, aki szerint „a magyar honfoglalásban a besenyőknek tulajdonított szerep [...] részletes vizsgálatot igényel”.⁷⁴

Új szempontokat hozott be a DAI kutatásába Kapitánffy István. Korábban a *consensus philologorum* úgy tartotta, hogy a 10. század derekán összeállított bizánci mű magyar vonatkozású adatai *egykorú* magyar szóbeli hagyományból valók. Kapitánffy felvetette annak lehetőségét, hogy a DAI 38. caputja jóval korábbi, 9. századi közlésekre megy vissza. Ugyanis a magyarok eredetét elbeszélő 38. caput tartalma a birodalom kormányzásáról írott mű összeállításakor jelentőségét veszítette, a 10. század derekán élt emberek számára érdektelen volt. Feltéve, ha a forrás nem akkor keletkezett, amikor elődeink a Fekete-tengertől északra, e Bizánc számára geopolitikai szempontból fontos térségben telepedtek meg.⁷⁵ Sajnos Kapitánffy 1997-ben bekövetkezett halála megakadályozta nézete részletesebb kifejtését.

A 2010-es években Szabados György középkortörténész, aki Harmatta Jánoshoz hasonlóan elveti a besenyő támadás által kiváltott honfoglalást,⁷⁶ a bizánci kútfők értelmezése kapcsán több, a fősodorbeli kutatással szemben álló elképzeléssel áll elő. Például Árpádnak a DAI-ban fellelhető *Turkia megász arkhónja* (μεγας Τουρχιας αρχων) titulását nagyfejedelemeként értelmezi, honfoglaló elődeink államszervezetével kapcsolatban a Magyar Nagyfejedelemség terminust javasolja⁷⁷ – azokkal a szerzőkkel vitázván, akik fejedelemségnek vagy törzsszövetségnek tartják a honfoglaló magyarság politikai kereteit. Szabados emellett a „törökös-nomád” irányzatnak a kutatás peremére szorult elemeivel mint a középkori hun hagyománnyal vagy az avar továbbélés kérdésével foglalkozik,

Konstantinos (c. 40) egyedülálló értesülésével szemben sem a *Fuldai Évkönyvek*, sem más, korabeli tudósítás nem beszél a bolgár-bizánci háború kapcsán a magyarokat ért besenyő támadásról.” Darkó Jenő: A IX. század időrendjéhez. In *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére*. Szerk. Németh Péter-Mező András. Nyíregyháza-Szabolcs, 1996, 179–187, 185.

74 Harmatta János: Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In *A honfoglaláskor írott forrásai*. (A honfoglalásról sok szemmel. 2.) Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Budapest, 1996, Balassi, 105–111, 109–110.

75 Kapitánffy István: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. *Antik Tanulmányok*, 43 (1999), 1–2. sz., 283–285.

76 Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Szeged, 2011, Szegedi Középkorász Műhely, 158.

77 Szabados György: Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. In *Acta Historica*, tom, 135. Szerk. Veszprémy László–Piti Ferenc. Szeged, 2013, 3–24., 6.

emellett a két háború közötti kánon rehabilitására törekszik. Ide tartozik, hogy nemrégiben felélesztette Moravcsik 1927-ből való elméletét a Muagerisz személynév és a ‘magyar’ népnév azonosításáról.⁷⁸

A honfoglalás eseményeinek lefolyásával kapcsolatban új elképzelést ismertet Szőke Béla Miklós, a Karoling-kor régésze. Úgy véli, „A magyarok [...] a 9. század utolsó éveitől feltűnő módon mindig csak a Duna völgyében zajló, helyi konfliktusokban vesznek részt – hol a bajorok, hol a morvák szövetségeseiként.” A fenti háborúkba való hatékony beavatkozást a magyarok Kárpát-medencei tartózkodása tette lehetővé: szerinte elődeink azért tudtak az Alpok előteréig előrenyomulni, mivel a Kárpátok karéján belül, a Tisza mentén terültek el a szállásaik.⁷⁹ Azontúl, hogy ez *ante hoc ergo propter hoc* érvelési hiba, hadtörténeti szempontból is emelhetünk kifogást: a hadi eseményekből nem következik a felvonulási útvonal rövidebbé vagy a célterület birtokba vétele – egyes cseh-szlovák régészek hasonló logika alapján terjesztették ki Nagymoráviát a Dunántúlra.⁸⁰ Másrészt a honfoglalók időnként 1300–2000 km-re vezetett hadjáratai⁸¹ felülmúlták közép- és nyugat-európai kortársaik logisztikáját, a sztyeppei seregek akciórádiusza nagyobb volt a letelepült népek haderejének hatótávolságánál.⁸² A szerző véleménye szerint „a magyar honfoglalóknak is korábban, az első írásos forrásadatoknak megfelelően már a 9. század második harmadának elejétől jelen kell lenniük a Tiszántúlon”,⁸³ holott egyetlen, 830-as évekre vonatkozó forrás, György barát krónikájának folytatása utal a magyarokra, pontosabban egy több népnévvel illetett *sereg* al-dunai tartózkodására.⁸⁴ Az olvasó számára különösnek tűnhet, hogy egy archeológus köztörténeti kérdésekkel foglalkozik, a honfoglalás helyéről és idejéről határoz. Továbbá Szőke Béla

78 Moravcsik Gyula: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23 (1927), 3–6. sz., 258–271.

79 Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása*. Szerk. Gergely Katalin-Ritoók Ágnes. Budapest, 2014, Magyar Nemzeti Múzeum, 108.

80 Eszerint Szvatopluk 880-as évekbeli hadjáratai nyomán Alsó-Pannonia morva fennhatóság alá került. Vajay Szabolcs hívta fel a figyelmet az elképzelés visszasságaira: egy terület megátadása nem jelenti az elfoglalását, így Lombardia sem vált a 10. századi Magyarország részévé, jóllehet a magyar csapatok évtizedekig akadálytalanul vonulhattak keresztül Észak-Itálián. Vajay Szabolcs: *Der Eintritt des ungarische Stämmebundes in die europäischen Geschichte (862–933)*. Mainz, 1968, 21, 41. jegyzet.

81 Torma Béla Gyula: A kalandozó magyarok logisztikája. In „*A hadtáp volt maga a fegyver.*” *Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről*. Szerk. Pósnán László – Veszprémy László. Budapest, 2013, Zrínyi Kiadó, 167–188, 169.

82 Középkori mongol és kora újkori krími tatár példák hozhatók fel emellett: Pintér János Zsolt: *Tatárok és magyarok (1241–1242). Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005), 3. sz. 660–696, 690–691; B. Szabó János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatainak bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László – Keller László. Budapest, 2004, Balassi, 124–138.

83 Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*, i. m. 110.

84 György barát krónikájának folytatása. Ford. Moravcsik Gyula. In *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, i. m. 102–105.

Miklósé az első olyan történeti rekonstrukció, mely a bizánci források kizárásával dönt a honfoglalás lefolyásáról, s ebben a szakma sem talál kifogást.

Ismerve az írásos forrásokban található toposzokat és értelmezési problémákat, nem indokolatlan a régészek ásóitól várni a múlt megismerését. Jogos elvárás, hogy a régészeti kutatások térképre vigyék a középkorban bizonyíthatóan lezajlott etnikai változásokat, s ha ez nem lehetséges, megbízható kronológiát állítsanak fel. Különösen így van ez a kora középkori népvándorlás korában, amikor a török népek tartósan birtokukba veszik a kelet-európai sztyeppevidéket, és a legelfogadottabb koncepció szerint délre húzódik a magyarság. Köztudomású, hogy a kiterjedt sztyeppék lovasai kapcsolatban állottak Kínával és Iránnal, ahogy a földközi-tengeri, görög-római műveltséggel is. Bár a kutatás a nomád világ befogadó jellegét hangsúlyozza, a sztyeppék lakói és a délebbre fekvő hatalmi központok viszonyrendszere kiegyensúlyozottabb volt. A kelet-európai síkságról a Duna-Tisza-közére érkezett szarmaták Marcus Aurelius korában vértess lovasságot állítottak ki a rómaiaknak. A még keletebből, Belső-Ázsiából eredeztethető avarok ismertették meg Nyugat-Európát a kengyellel és a lovagi hadviselés technikáival.⁸⁵ A sztyeppéi népeket a közvélemény leginkább harcias lovasnomádoknak képzei, s bármennyire is leegyszerűsítő a fenti fölfogás, nem áll távol a valóságtól. Itt merül fel kutatástörténeti problémaként, hogy Bizánc milyen hatást gyakorolhatott a sztyeppéi népekre. Gondoljunk elsőként Sarkel erődjére, mely a Kazár Kaganátus területén épült, bizánci mérnökök segítségével. Érdekességgént jegyzem meg, hogy a bizánci éremleletekkel 600–640 közé keltezhető kunszentmártoni avar sírban olyan, lemezekből összeillesztett mellvértet találtak, melynek Kercsben, Castel Trosinóban és Niederstotzingenben vannak párhuzamai. A feltalálás dicsősége alighanem a bizánciaké; a pontusi határszakaszon vehették át tőlük az avarok.⁸⁶ Az is látható, hogy a nomád világ Közép-Európába származott képviselői régészeti emlékekanyagukból ítélve hatalmas területekkel állottak kereskedelmi és kulturális kapcsolatban. Ebből következik, hogy számos archeológus – hasonlóan a kútfők felhasználhatóságát megkérdőjelező posztmodern kurzushoz – elvitatja a régészeti emlékekanyag etnikai sajátosságait.

Végül szólnunk kell azokról a diskurzusokról, melyek Magyarországot újfent Bizánchoz sorolják. A posztszocialista országok állapota kiapadhatatlan témát nyújt a keleti nemzetekkel foglalkozó nyugati szerzőknek. Ha az utóbbi

85 Erről írott források nem, csak régészeti leletek tájékoztatnak minket. Az avar hatás újbóli áttekintéséhez Schulze-Dörlamm, Mechthild: *Awarische Einflüsse auf Bewaffnung und Kampftechnik des Ostfränkischen Heeres in der Zeit um 600*. In *Arms and Armour as Indicators of Cultural Transfer*. Ed. Mode, M. – Tubach, J. Wiesbaden, 2006, 485–507. A kengyelek kapcsán észak-italiai, langobárd hatásokkal is számol, uo. 493.

86 A kercsi és itáliai párhuzamhoz lásd Csallány Dezső: *Avar kori páncélok a Kárpát-medencében* (2. rész). *Die panzer im Karpaten-becken aus der Awarenzeit* (2. Teil). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 15–17 (1972–1974) 5–35, 10–11; a hasonló németországi lelethez lásd Paulsen, Peter: *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen*. Stuttgart, 1967, 132–133.

évtizedek irodalmi termését nézzük, a magyar nemzettudatot az angolszász nyelvterületen a kelet-európai, a német akadémiai szférában a délkelet-európai nacionalizmusokhoz sorolják.⁸⁷ Kelet-Közép-Európa sorsának szerencsétlen alakulását nem az oszmán és szovjet hódoltság okozta történelmi eltévelyedésnek tudják be, hanem egy szerkezetében, múltjában eltérő területhez: a Balkánhoz hasonlítják térségünket, gyakran Madách civilizátorának hangnemében nyilatkozva Szent István államáról. A Nyugat a magyar értelmiség számára a „békés, multikulturális Jugoszláviát” hozza fel példaként, amit a nacionalizmus pusztító erői eléggé el nem ítéltető módon szétverték.⁸⁸

Megoldás

Moravcsik nemzedéke a Bizánc-kutatást nemzeti tudományként képzelte el. Mára azonban Magyarországot is mélyen átjárta a globalizáció világtörténeti szempontjaival és világnézeti eklektikusságával. A medievisztika és az ókortudomány területén az angolszász szerzők lepik el a könyvespolcokat. Ennek kapcsán problémaként vetődik fel, hogy módszertanilag elavult, vegyes színvonalú,⁸⁹ tudománytörténeti érdekességnek számító, esetleg kulturális kontextus híján nehezen adaptálható könyveket is megjelentettek, kizárólag azon az

87 *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Ed. Sugar, Peter F. Washington, 1995, The American University Press; Hösch, Edgar: *Kulturen und Staatsbildungen*. In *Südosteuropa*. Hrsg. Hatschikjan, Magarditsch – Troebst, Stefan. München, 1999.

88 Jól jellemzi ezt egy amerikai történész írása, Ingrao, Charles: *Understanding Ethnic Conflict in Central Europe: An [sic!] Historical Perspective*. *Nationalities Papers*, 27 (1999), 2. 291–318. Noha a tanulmány címében *Közép-Európa* szerepel, már a cikk első oldala Milošević említésével és a balkáni népi társasulással kezdődik. A szerző Jugoszláviai szétesését (egy elvileg Közép-Európával foglalkozó munkában!) az etnikai nacionalizmusnak tulajdonítja. Nem meglepő, hogy a délszláv háború a nyugati medievisztikában is helyet kap, mégpedig abban az értelmezési keretben, hogy miféle háborúkba, népi társasulásokba torkollhat a nemzeti múlt felemlegése. „Hogy megértsük Jugoszlávia időszaki eseményeit, világosan tudatában kell lennünk a középkorról alkotott eszmék és illúziók fontosságának” – jegyzi meg Ian Wood, az egyik leghíresebb brit középkorász, aki 2013-ban is időszaki eseménynek tartja Jugoszlávia problémáját. Wood, Ian: *The Modern Origins of the Early Middle Ages*. Oxford, 2013, Oxford University Press. IX–X. A délszláv „polgárháború” példázata az antinacionalista megjegyzéseivel kitűnt amerikai medievista, Patrick J. Geary írásaiban is feltűnik. Úgy tartja, „a magyarok felújítják vitáikat a románokkal keleten és a szlovákokkal északon. A szerb és a horvát egymást öli, és a nemzeti jogra [sic!] hivatkozva mindkettő öli a bosnyákokat.” Geary, Patrick J.: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, 2002, 3–4. A nyugati diskurzusokban véletlenül sem merül fel, hogy a titói Jugoszlávia tömeggyilkosságokra épült diktatúra volt, melynek a megszűnése jóval kevesebb emberéletbe került, mint a felépítése.

89 Például a brit Steven Runciman felvetései inkább a *Trónok harcába* mint történeti műbe illenek. Szerinte „Havasalföld és Erdély vezetői annyira megrémültek a törökök közeledésének hírére, hogy csatlakoztak Zsigmondhoz, habár gyűlölték a magyarokat.” Runciman, Steven: *A keresztes hadjáratok története*. Ford. Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest, 1999, Osiris, 976.

alapon, hogy nyugatiak. Hasonló gondolatunk támad, amikor a francia Louis Bréhiernek eredetileg a negyvenes években íródott, strukturalista szellemiségű Bizánc-történetét viszontlátjuk a magyar polcokon. A hazai bizantinológia sohasem volt nemzetközibb, mint napjainkban.

A két háború közötti kor tudósai a forráskiadás forradalmaként képzelték el a jövőt. Ezzel szemben a 20. század végének, 21. század elejének leglátványosabb fejleménye az írott forrásokkal foglalkozó történettudomány jelentős, talán pótolhatatlan háttérbe szorulása, a kútfők forrásértékének, felhasználhatóságának a megkérdőjelezése. Ez felfogható a történészkedő régészek, nyelvészek szerepének. Másfelől – a tudományban megszokottan – válaszreakció a korábbi tendenciákra, a források túlértékelésére, de betudható az akadémiai világban regnáló posztmodern kurzusnak is. Reális veszély, hogy a bizánci forrásokat a szomszéd népek nacionalista történetírása inkorporálja majd. Mai helyzetünk beszédes példája, hogy a Magyar Bizantinológiai Társaság egykori elnöke, jelenlegi tiszteletbeli elnöke egy régész akadémikus, aki saját területének jeles, elismert művelője, de történészként való működése más megítélés alá esik.⁹⁰

A két háború közötti magyar bizantinológia a szlavofil állásponttal szemben pozícionálta magát. Ehhez képest ellentmondásos, hogy a bizantinológiát a szlavisztika keretein belül művelő vagy ahhoz közelítő irányzatok különösebb ellenállásba nem ütköznek, ahogy a honfoglalás előtti Kárpát-medence szláv népessége teljesen legitim állásponttá vált. Két háború közötti bizantinológiánk nagy hangsúlyt fektetett a honfoglaló magyarok és az ősbolgárok kapcsolatára, tekintve, hogy külföldön használt *Hungarus* népnévünk az onogurok nevéből ered. Azonban napjainkra a bolgár-török tematika visszaszorulása, elhalványodása tapasztalható, mára szinte csak a korábbi turkológiai irodalom zárványai-ban találkozni ennek felvetésével.⁹¹

90 A 10. században élt Liudprand cremonai püspök elődeink 921–922-es hadjárata kapcsán közli az I. Berengár itáliai királlyal szövetséget kötött magyar vezérek nevét. Szerinte „Inter agendum autem contigit, Hungarios Veronam his ignorantibus advenisse, quorum duo reges Dursac et Bugat amicitissimi Berengario fuerant” (Liudprand: *Antapodosis*, II. 61. Saját fordításomban: „a magyarok Veronába [...] érkeztek, akiknek két királya, Dursac és Bugat igen jó barátságban volt Berengariusszal”). Ezzel szemben Kristó úgy tartja, hogy „A kalandozó magyarok egyik vezérét Bogátnak hívták, neve szláv eredetű.” Kristó Gyula: *Az augsburgi csata*. Budapest, 1985, Akadémiai, 66. Hasonló véleményen van Bálint Csanád régész is: „az ún. kalandozó hadjáratok [...] a honfoglalás kori társadalomnak nagyobb, majd egyre nagyobb része számára kínálták tálcán a lehetőséget, hogy »specializálódjék« a könnyű gazdagodással kecsegtető hadjáratokra. E csábítás nagyon is valós voltát mutatja szerintem Bogát esete is. Még egy nemzedék sem nőtt fel a honfoglalás óta, s ez a szláv vezér máris beállt a könnyű szerencsét próbáló magyarok sorába, ahol a 920-as években az egyik itáliai hadjárat vezetői közé nőtte ki magát.” Bálint Csanád: *Zsákutcák és csapdák, adottságok és választások a honfoglalás korában*. In *Közgyűlési előadások, 2000, május*. I. kötet. Szerk. Beck Mihály et al. Budapest, 2001, Akadémiai Nyomda, 183–192, 188–189. Az eredeti kútfőben sző sincs szláv vezérről.

91 Róna-Tas András nyelvész az onogur népnév elé került *h* betűt francia papok kitalációjának tartja. 2004. március elsején tartott, *Nép és nyelv – A magyarság kialakulása* című ismeretterjesztő előadásán így vélekedett: „A magyarok mai európai neve a szlávból került a németbe, itt

A hidegháború idején szocializálódott nemzedékek legalább abban a tudatban élhettek, hogy a demokratikus, szabadságszerető Nyugat egy nap örökre megszabadítja a világot a bizánci típusú despotizmusról. Jelen sorok írójának nincsenek ilyen illúziói. Elég példát láthattunk arra, hogy épp a tengerentúli, nyugati tudósok azok, akik a soknemzetiségű Habsburg Birodalomért lelkesednek, a multikulturális Jugoszlávia romjai fölött lamentálnak, mi több, a történelem pozitív szereplőjének tekintik a multietnikus Asszíriát. Ugyanezek a birodalmak helyettesíthetők és egymással felcserélhetők, mint azt a Pax Mongolica és Pax Sovietica példája mutatja. Itt válik retorikai toposzá a *birodalom-sírató*: a kiontott tengernyi vérnek jelentősége nincs, hisz egyedül a birodalom képes szavatolni a barbárok megtérítését. Az egyetemes császárság kéz a kézben jár a civilizációval, míg a birodalmak nélkül rosszabb hely lesz a világ.

Mit is tehetnénk? Egyedül vagyunk.

lett Ungar, majd a franciába: hongrois és onnan az angolba: Hungarian. Érdekes, hogy hogyan került a h- a magyar népnévbe. A régi latin h- a honfoglalás idején kezdett eltűnni a francia nyelvből. A derék francia papok idegen szavak esetében nem tudták, hogy kell-e, vagy sem h-t írni, s mivel a magyarok a hunok nyomában érkeztek meg, s ugyanúgy Isten ostorának tartották őket, az Ungarusból Hungarust formáltak. Az Európai Unióban közlekedő magyar autók H betűje tehát tulajdonképpen középkori francia papok találmánya.”

Róna-Tas András: Nép és nyelv: A magyarság kialakulása. In *Mindentudás Egyeteme* 4. Szerk. Hitseker Mária-Szilágyi Zsuzsa. Budapest, 2005, Kossuth Kiadó, 73–92, 84.

Mi a tanulság ebből? Hazánkban kutatók nemzedékei nőttek fel anélkül, hogy megismerhették volna *Hungarus* nevünk lehetséges előképét, a Jordanes gót történetében olvasható, 6. századból adatolt *Hunuguri* népvét. A kérdéses szöveghelyhez lásd „Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium; quos tantorum virorum formidavit audacia”, Jordanes: *Getica*, V. 37, lásd *Iordanis Romana et Getica*. Monumenta Germaniae Historica, Auctorum antiquissimorum V. 1. Rec. Mommsen, Theodorus. Berolini, 1882, 63; vö. Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930, MTA, 179–180. Tanulságos, hogy Németh Gyula 1930-ben megjelent művében még utalt a hunugurokra, ugyanennek a könyvnek 1991. évi, átszerkesztett kiadása már nem, Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Szerk. Berta Árpád. Budapest, 1991, Akadémiai, 147. A hunugur-probléma újbóli áttekintéséhez Kiss Magdolna: Hunuguri, Onoguri, Hungari. Megjegyzések az ogur népekhez Iordanes Geticája alapján. In *‘Ripam omnem quae sitit.’ Ünnepi tanulmányok prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*. Szerk. Szabó Ádám et al. Pécs-Paks, 2009, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 127–138.

Bánhegyesy Antal:
Orthodoxia-sorozat
(részlet)

A rendiség tovább élő öröksége a szocializmus évtizedeiben¹

Hétköznapi rendiségünk

A cím látszólag feloldhatatlan feszültséget tükröz: tényleg lehetséges, hogy a „múltat végképp eltörölni” jelszavával fellépő kommunizmus tovább görgette az általa legyőzött és megvetett társadalomszervezet és értékrend számos elemét? S ha valóban, ez vajon tudatos döntés eredménye, vagy a mentalitás-struktúrákban rejtve megbúvó mintázatok felszínre jutásával magyarázhatjuk mindezt? Egyáltalán milyen jelenségek sorolhatók a rendiségben gyökerező kontinuuus elemek közé?

Jobban belegondolva, a rendiségről alkotott köznap fogalmaink sok sztereotip elemet rejtenek, ráadásul negatív előjelűeket. Gyakran társítják hozzá az elmaradottságot, vagy definiálják a modernitás és a demokrácia ellentétéként. Egy olyan korszakként él legtöbbünkben, amelyet a polgári forradalmakat követően az európai nemzeti társadalmak már nemcsak maguk mögött hagytak, de amely után egy jobb, sőt fejlettebb kor következett. Jóllehet részben a posztmodern kételyre, részben a kibontakozó ökológiai válságra visszavezethetően a modernitás nimbusza mostanra megrendült, de ebből egyáltalán nem következett, hogy a rendiség érzelemtelített és negatív megítélése kedvezőbb irányba változzék. Amikor feudális vs. kapitalista, iparosodás vs. iparosodás utáni, közösségi alapú vs. individualista, harmóniaelvű vs. teljesítményelvű társadalmakról vagy éppen a rendi partikularitások világát felváltó modern tömegtársadalomról beszélünk, akkor – ideáltipikus módon – döntően a 19. században bekövetkezett, a Polányi-féle értelemben vett nagy átalakulás előtti és utáni időszak szerint osztjuk fel az akkor kezdődött jelent és a végleg letűnt múltat. Mindez lineáris időszemléletünkre vezethető vissza: eszerint a múlt stadiális tipológiával írható le, amelyben az egyes szakaszok váltják egymást.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN (1974) társadalomtörténész, az MTA BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoportjának vezető kutatója. Legutóbbi könyve: *Szovjetizálás és ellenállás a veszprémi egyházmegyében*. Dr. Kögl Lénárd pályája az 1940–1960-as években (Bp., 2018, MTA BTK).

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport keretében készült.

Braudel munkássága óta azonban nem lehet kétséges, hogy ez a politikatörténeti szemlélet által folyamatosan megerősített szemlélet sok tekintetben téves. Ugyan az idő az évek, hónapok, napok szerint kétségtelenül szakaszokra darabolható, de nem tekinthetünk el attól, hogy a múlt történeti rétegek formájában jelen van a mindenkori jelenben. Ez egyes esetekben, mint például az épített örökség vagy a határhasználat formálta táj esetében teljesen nyilvánvaló, de ugyanez nem mondható el a felekezetiileg beágyazott értékrendek földrajzi térben közvetlenül nem megjelenő mintázatairól, a viselkedési formákról, a társadalmi csoportok tartósan kitapintható eltérő mobilitási aspirációiról vagy akár társadalomtörténeti súlyú események hosszú távú következményeiről is (pl. Trianon, 56, privatizáció). Míg a pszichológiában evidencia, hogy az egyén leszármazási mikroközössége, a család által elért sikerek, elszenvedett traumák – mint sorsminták – öntudatlanul is mintaként, pályaként szolgálnak a későbbi generációk számára, addig a történész kétségtelenül nehezebb terepen mozog annak megállapítása során, hogy az eltérő korszakokban analógnak tételezett jelenségek között csak felszíni hasonlóság vagy ok-okozati összefüggés mutatkozik? Konceptiómban – amely Tóth Zoltán időszemléletében és rendiségképében gyökerezik – a rendiség „nem maga a múlt” (azaz egy korszak), hanem bizonyos történeti örökség, „társadalomszerkezeti műveltségünk egyik, a többitől jól elkülöníthető rétege”.² Ebből az is következik, hogy a rendiséget nem felváltja a polgári kor, hanem a polgári kort célszerű olyan időszaknak tekintenünk, amikor a korábban csak a pozitívan privilegizált rendekre kiterjedő előjogok fokozatosan mindenkire kiterjednek. A polgári forradalmakat követően a korábban alattvaló státusú társadalmi csoportok is megkapták az addig csak a nemeseket megillető jogokat, mint amilyen a politikai részvétel, a tulajdonbíráhatás, a független bíróság és a fegyverviselés joga.³ Ez az, amit a korabeli nyelv nagyon szépen azzal a formulával fejezett ki, hogy a népet „beemelték az alkotmány sáncai mögé”. Emellett azonban még számtalan példát hozhatunk a rendiségben gyökerező kontinuitásra. Miként a nemes csak a királynak tartozott engedelmességgel, a polgári jogállás alapjaként is az szolgál, hogy az állampolgár a törvényeknek mint a király helyére lépő legfőbb jogforrásnak tartozik engedelmességgel. A király mint legfőbb kegyúr személye helyére került az államfő, aki a törvények betartásán öröklik. Az alsóbb szinteken a nemes birtokosok általában templom- és iskolafenntartásban megnyilvánuló kegyúri, patrónusi

2 Tóth 1991, 78. Tóth Zoltán történelemszemléletére összefoglalóan lásd Horváth 2017.

3 E négy alapvető dimenzió közül a politikai részvétel joga 1848-ban személyre szabottan tovább örökítődött, majd a közel egy évszázadnyi cenzusos gyakorlat után az általános választójogban teljesedett ki. A birtoklás terén 1853, a jobbágyszabadítás végrehajtását követően – miután a 18. századi állapotokat tekintették kiindulópontnak – a kvázibíráhatás viszonyai örökítődnek tovább a polgári korra. Azaz nemcsak a jobbágyparaszti birtok, de a zselléri helyzet, illetve a nincstelenség is tovább öröklődött. A fegyverviselés joga a polgári lövészeugyletek és a vadászat mint úri hobbi révén él tovább.

felelősségével rokonítható a nagyobb cégek szociális, sőt: pasztorációs gondoskodása.

Kelet-Közép-Európában az egyén társadalmi státusa szempontjából kiemelt jelentőségű az ingatlanbirtoklás, amiben a tulajdonnal bírók vs. a tulajdon nélküliek közötti törésvonal mutatkozik. Ennek megfelelően magas a saját lakóingatlanral rendelkezők aránya: mindenki önálló lakásra, családi házra törekszik, amiben a „maga ura ember” eszménye él tovább. Úgy a nemes, mint a városi polgár és a paraszt saját házában élt, szemben a más oltalma alá szoruló cseléddel és munkással. A sor jó csokornyí példával folytatható.

A felekezeti síkokon kiépült késő újkori társadalom differenciáltsága meghatározta az adott felekezeti etnikum lehetőségeit, mobilitási csatornáit a polgári társadalomban. A kommunizmussal összefüggésben lényeges momentum, hogy a zsidóság a rendiségben az emancipációt megelőzően egyik rendhez sem tartozó csoportként volt jelen, s ez a marginalizált pozíció, másrészt az izraelita vallás messiásvárása sok tekintetben érthetővé teszi, hogy a kommunizmus – különösen a holokauszt után – mint deszakralizált evilági megváltáseszmé miért képezett körökben jelentős vonzerőt.⁴ A nemesek és nem nemesek (utóbbi értelmét hívebben kifejezi a korabeli *nemtelenek* megnevezés, azaz értéktelen ösökkkel bírók csoportja) közötti megkülönböztetés tovább él az úri középosztályban, illetve a jelenben, ahol a szellemi foglalkozásúaknak immár a diploma kölcsönöz nemeslevél erejű rangot.⁵ A foglalkozásszerkezeten átütő rendi örökségelem, hogy még az objektívnak szánt népszámlálási statisztikákban is az őstermelő van a hierarchia, vagyis a rangsor legalján, az értelmiségi hivatások pedig a legtetején.⁶ A közvéleménykutatások presztízshierarchiái mindezt empirikusan is megerősítik.⁷ Feltűnő az is, hogy jóllehet létrejött egy egységes, rendi tömbök nélküli polgári társadalom, de a civilekkel szemben úgy a katonák (*bellatores*), mint az egyházi személyek (*oratores*) a mai napig önálló testületként (s nem pusztán foglalkozásként) határozzák meg magukat, s autonómiájuk erejét bizonyítja, hogy saját ügyeikben mindkét testületnek független bírósága van. (S ha már a testületi autonómia szóba került, szintén feltűnő, hogy a BA/MA képzés bevezetésekor csak két nagytekintélyű, régi egyetemi múltú diszciplína tudott ezzel szemben eredményesen ellenállni, s megtartani a korábbi osztatlan képzést: az orvosok és a jogászok.)

A rendiségben a társadalmi mobilitás, a rendi minőségek közötti átlépés átminősítéssel jött létre. Legyen szó nemesítésről, polgárrá fogadásról, céhtagság elnyeréséről (hogy a házasságot vagy a pappá szentelést ne is említsük), ezen aktusok minden esetben esküvel megpecsételt ceremóniák, amelyek

4 Erős-Kovács-Lévai 1985; Löwy 1985.

5 Vö. Erdei 1976, 36.

6 Tóth 1987.

7 Kovách 1984, 71; Utasi 1988.

a modern világ gyakorlatában is megmaradtak. Egy sikeres választási részvétel vagy egy doktori disszertáció megvédése önmagában kevés az elért siker pozícióra váltásához: a politikusnak, a tudósnek előbb esküt kell tennie, hogy új hivatásába beiktatódjék. Ugyanez vonatkozik az orvosokra is. Nem jelentéktelen részlet: az esküvel a beiktatandó személy nemcsak a szakmaiságot vállalja, hanem az adományozó intézmény iránti hűséget is.

Az élet más területeiről is hozhatók példák. A nők fizetésben, karrierlehetőségben tetten érhető csekélyebb megbecsültsége visszavezethető a rendi társadalomban mint férfitársadalomban játszott alárendelt szerepükre, amelyet a zsidó–keresztény hagyományban az Éva paradicsomi bűnbeesésével bekövetkezett jogvesztés-történet legitimált. Az eltérő nemi szerepekkel is összefüggésben a törvényes házasságból született utódok a törvényes örökösök, a házasságon kívüli kapcsolatból származó pedig a még ma is közkeletű megnevezéssel törvénytelen gyermek. Az európai keresztény társadalmakban az apai leszármazás az elsődleges fontosságú (szemben az anyai leszármazást számon tartó zsidósággal).

A Kádár-korra vonatkozóan további társadalomtörténeti megfigyeléseket is tehetünk. A hagyományosan agrárkarakterű magyar társadalomban a más létszférákban keletkező jövedelmek sem érték el általában azt a nívót, hogy egy-egy bevételi forrás elegendő lett volna stabil egzisztenciák kialakításához, ami tömeges társadalmi gyakorlatként a több lábon állás kényszeréhez történő alkalmazkodást eredményezte (pluriaktivitás). A közelmúltig még az ipari és értelmiségi foglalkozásuk körében is jelentékeny a mellékállások és különösen a föld (háztáji) szerepe a háztartások megélhetésében. A háztájiban a lakosság kb. kétharmada volt érintett, s az ennek alapját képező kiegészítő föld mérete mindvégig 1 kataszteri hold körül alakul csakúgy, mint egykoron az uradalmi illetményföld esetében. A munkaegységrendszert meghaladva, a téeszek az eredményesség érdekében ugyanúgy a részesművelés eszközével éltek, mint az egykori nagybirtok.⁸ Az úgy önellátásra, mint a piacra termelő második gazdaság figyelembe vételével az ország gazdasága sokkal inkább agrárjellegű volt, mintha az első gazdaságot önmagában szemlélnénk. Paradoxon, hogy amellet, hogy a második gazdaság továbblépési és megtakarítási lehetőséget biztosított, az elmaradott agrárstruktúrát is konzerválta.⁹ A több fronton történő helytállás, a normává avatott önkiszákmányolás egyértelműen a paraszti, szegényparaszti stratégia hagyományos eszköztárához tartozott.

A hazai iparfejlődésen végigtekintve az is feltűnő, hogy a mindenkori kormányzati célok ellenére, az iparosítástól várt fejlődés mindig szigetszerű: ahogy egykoron a szabad királyi városok s nagyobb mezővárosok is kiemelkedtek környezetükből, és nem húzták azt magukkal, a város és vidék közötti markáns határvonal a mai napig erőteljes.

8 Juhász 1998.

9 Laki 1997.

Az előbbi példák is jelzik, hogy a velünk élő rendiség jóval összetettebb jelenségegyüttest ölel fel, mint azt elsőre gondolnánk. Az értelmezéshez a Max Weber által megtett fogalmi distinkció van segítségünkre, aki megkülönböztette egymástól a rendeket mint a történeti időben létezett, jogilag is definiált társadalmi nagycsoportokat és a rendi helyzetet. Utóbbi fő ismerve, hogy univerzálisan jelen van az emberi társadalmakban, s minden olyan esetben az eltérő rendi helyzeten alapuló megkülönböztetésről beszélhetünk, amikor egy-egy csoport vagy közösség a másokétól eltérő életvitelén (fogyasztásán) keresztül építi fel identitását. A rendi helyzet alapját az adott csoport által privilegizált vagy monopolizált életstílus (nyelvhasználat, öltözködés, ismeretségi kör), az intézményi szocializációs háttér (neveltetés, iskolák), továbbá az általa preferált vagy éppen megvetett presztízsszerű foglalkozások köre, illetve az adott csoport szemszögéből preferált vagy elutasított származási presztízsz képezi (családja jelentősége). Utóbbi a gyakorlatban a *connubium* és a *communitas* jelenségek körében csapódik le leglátványosabban: azaz hogy ki kivel ül le egy asztalhoz (vö. a tegeződés és a magázódás határait), illetve kivel házasodik.¹⁰

Rendi szocializmus

Jóllehet a kommunista eszme a múlttal való totális szakítást hirdette, az ország 1945-ben megindult szovjetizálása során a kommunistáknak is csak kész panelek szolgáltak mintául. A Szovjetunióban pallérozódott moszkovitákat leszámítva, akik viszont a szocializáció szempontjából kulcsfontosságú fiatalabb éveiket idehaza töltötték, a vezetés és a káderalllomány derékhada teljes egészében a háború előtt nevelkedett nemzedék tagjaiból rekrutálódott. Mindez azért nagy jelentőségű, mert a régi és – különösen 1948 után – az új elit ugyan teljes diszkontinuitást mutat,¹¹ a kommunista elit életvitelében, mentalitásában a hagyományos elitekhez társított számos elemet akaratlanul is tovább éltetett. Ráadásul az új rendszer mint hatalmi és gazdasági struktúra maga is sok párhuzamot mutat a polgárit megelőző rendi társadalom jellegzetességeivel. Elsőként Szabó Márton próbálta értelmezni azt a jelenséget, hogy a szocializmust építő Magyarországon dominánsan jelen voltak a rendies vonások, és az MKP-MSZMP politikai erői „nem legyőzték ezt a tradíciót, hanem új formát adtak neki”.¹² A rendi vonások mellett a tőkés-polgári vonások is tovább éltek az Erdei-féle kettős társadalom értelemeiben, egyidejű jelenlétük azonban „nem egymástól élesen elkülönülő, hanem egymást átható struktúrákat jelentett”. Az 1945-öt

10 Weber 1987, 307–308.

11 1988-ban 125 egykori főnemesi család 528 tagja élt Mo-n, külföldön 2000–2500 fő. Gudenus-Szentirmay 1989, 72.

12 Szabó 1991, 28.

követő közel fél évszázadban így nem szocializmus volt, hanem „[a] lemaradás és a történelmi zsákutca okai között feltehetően első helyen van a megőrzött múlt; a rendies, hűbéries állapotok újraformálása és konfirmálása”¹³ – állítja Szabó Márton. Max Weber nyomán rámutat, hogy a piaccal szemben, melyen kiépül az osztálytagozódás, „a rendi társadalom ott alakul ki, ahol az egyének nem rendelkeznek szabadon sem keresőkéességükkel, sem nyereségszerzésre alkalmas javaikkal”, továbbá különböző monopóliumok is akadályozzák az áruk szabad mozgását. Emellett „a rendi társadalomban a szükségletek fedezésének bevett módja a munkavégzők »kötelező munkaszolgálat»” is.¹⁴ Az államban hatalmi monopóliumok jönnek létre, politikai rendek alakulnak ki, ahol az egyes rendek sajátos életvitellel és értékrenddel is jellemezhetők, s a foglalkozásra, életvitelre, származásra, monopolizált hatalomgyakorlásra visszavezethető különbségeik szerint eltérő a presztízsük is. A gazdaság nem teljesítmény- és versenyelven, hanem – minden ezzel ellentétes cél ellenére – a tradicionalitáson alapult. Az uralom jellege szintén a weberi értelemben vett tradicionalitás jegyeit mutatja, a mindennapos gyakorlat és a megszokás legitimálja.¹⁵ Másik párhuzam: a feudális társadalomban a politikai hatalom alapja a személyi függőség és a földbirtok, utóbbi az egy-egy hatalmi vagy gazdasági szempontból is jelentős testület feletti rendelkezésnek feleltethető meg.

Szabó Márton megjelenési síkjain mutatja be a rendiesen működő szocialista hatalomszerkezetet. „A rendi szocializmus »támasza és talpköve« a kádərbürokrácia”, amelyet ő a keresztény középosztály örökösének tart, ti. egyik sem vált modern polgári értelmiséggé, racionális bürokráciává, mert működésükben nem a szakmai, hanem a hatalmi szempontok a döntők. Jóllehet a szakmaiság a korszak végére erősödött – Bibóval szólva „a szakszerűségi és osztályszempontok végzetes összekeveredése”¹⁶ jellemezte –, konfliktushelyzetben a hatalmi elv lépett működésbe, elég ha a diszkrecionalitás elvére gondolnunk.¹⁷ Emellett a kádərbürokrácia mint „hatalmi rend elegyítette a rendi és modern vonásokat”, saját „oktatási rendszert hozott létre” (Marximus–Leninizmus Esti Egyetemen főiskolai diplomát; a Politikai Főiskolán egyetemi diplomát, míg az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján akadémiai minősítést lehetett szerezni). A káderré válás valójában bizonyos rendi átminősítési aktus, mert aki az apparátus részévé lett, az kivált a társadalom szürke tömegéből. Lényeges azonban, hogy a kádərbürokráciához tartozók gyermekeiket már nem ezekbe az iskolákba járatják, azaz az intézményrendszer „nem egy születési, hanem egy hatalmi rend újratermelését” szolgálta. A kádərbürokrácia működésében további rendies, sőt hűbéri elem, hogy a közigazgatási, hatalmi posztok betöltésekor (még

13 Szabó 1991, 27.

14 Szabó 1991, 27.

15 Vö. Diederiks 1995, 18.

16 Szabó 1991, 29.

17 Péter 1998 [1984], 27–30.

a viszonylag csekély hatalmú posztok többségénél is is) alapkövetelmény az ideológiai hűség, a politikai megbízhatóság. A hűség elvont fogalma a valóságban mint „személyes hűség” volt jelen. „[A] nómenklatúra klientúrák rendszere volt, amelyek tagjai egymás ellen is küzdöttek.”¹⁸ Döntőnek bizonyultak a patrónus–kliens viszonyok, s mint egy valódi hűbéri relációban a kliens patrónusa nélkül itt is súlytalan. Utóbbi esetleges bukása előbbit is magával rántja (vö. ki kinek az embere? – Rajk, Rákosi, Nagy Imre, Kádár, Fehér Lajos stb.).

Kiváltságok

A káderburokrácia tagjainak egy sor olyan kiváltság adatott, amely a mezei állampolgárok számára elérhetetlen volt. A hierarchikusan szerveződő apparátus pozíciókhoz rendelt előjogai „szinte kasztszerű tagoltságot eredményeztek magán a káderburokrácián belül is”. „Az íróasztalok hierarchiája egyben a lakások, a szolgáltatások, az utazások, a kedvtelések, sőt még a temetkezések hierarchikus rendjét is jelentette.”¹⁹ Mivel azonban nem voltak deklarált előjogok, csak informálisan szerveződő tudás állt rendelkezésre, így még a káderburokrácia tagjai sem tudtak feltétlenül egyértelműen tájékozódni, hogy egy adott szituációban kinek milyen, őt megillető tisztelettel kell eljárni.²⁰ Azaz a káderburokráciát megillető kiváltságok – szemben a történelmi rendiséggel – kifelé leplezettek voltak, nyíltan – „ruházatban, modorban, beszédben” – nem vállalták őket, hiszen „egyenlőséget hirdettek, nem pedig hierarchiát”.²¹

A pártelit (KB- és PB-tagok, megyei első titkárok), továbbá a funkcionális elit nómenklatúra-listán is szereplő tagjai ugyanakkor számos, belső szabályzatokkal körbebeélt valódi privilegiumnak voltak birtokában. A közsímert „3K” és „4K” megnevezések (3K: Kékestető-üdülés; Kút völgyi-kórház; Kerepesi temető; 4K = kocsihasználat, K-telefon (nem káder-, hanem közigazgatási), külföldi út, Kút völgyi-jogosultság)²² jól tükrözik a privilegiumok irányait.

A Kút völgyi-kórház már a 2. világháború alatt is az állami vezetők gyógyintézete volt. 1950 és 1956 között közvetlenül az MDP KV irányítása alatt állt,

18 Szabó 1991, 29.

19 Szabó 1991, 29–30.

20 Jól példázza ezt a katona Bokor Imre, aki 1989-ben nagy visszhangot váltott ki *Kiskirályok mundérban* című könyvével. Híradása szerint egy honvédelmi minisztériumi elnökségi ülés szervezése a következőképpen zajlott: „Tárgyalások, egyeztetések és »puhatolódzó« felmérések előzik meg [...] annak körvonalazását, hogy ki üljön az első sorba, ki üljön a második sorba (esetleg a harmadikba), továbbá az sem mellékes szempont, hogy az adott soron belül ki kerüljön középre, a szélére, egymás elé, egymás mögé stb. [...] Ide tartozik annak tisztázása is, hogy kit kötelező meghívni, kinek kell külön(leges) meghívót készíteni, ki kell az objektum előtt fogadni, kit kell az objektumon belül fogadni, ki kell – külön – üdvözlölni, kiért kell kocsit küldeni stb.” Bokor é. n. 30. További példákat lásd uo. 23–24.

21 Szabó 1991, 30.

22 Majtényi 2010, 62.

majd 1958-tól Központi Állami Kórház és Rendelőintézet néven működött. Az 1960-as években körülbelül 15–20 ezer embernek volt Kútvölgyi-jogosultsága, míg a 70-es évek végén kb. 30 ezer embernek járt (családtagokkal) a magasabb színvonalú kezelést biztosító, két évente felülvizsgált jogosultság.

A Kerepesi úti temetőben 1959-ben avatták fel a Munkásmozgalmi Panteont, kezdetben 1919-es és 1956-os, mártírnak tekintett kommunista halottaknak. A mauzóleumban 365 urnahelyet, emellett díszsírhelyeket és hősi parcellákat alakítottak ki, 1988-ig 75 személyt temettek ide.²³

A privilégiumok sorában a legfontosabb a ház- és lakáskiutalások rendszere. A kommunista pártelit már 1945-öt követően kezdett beköltözni a régi elit budai Hegyvidék–Rózsadomb–Svábhegy, Pasarét, Zugliget területén található lakhelyeire, Pesten pedig a külső-Andrássy út villanegyedébe. A káderek otthonkeresését az Elhagyott Javak Kormánybiztossága (1945–1948) is segítette, ami a felújításban nyújtott segítségen túl a központi raktárakból történő bútorszerzésben, képek-műtárgyak, étkészlet, ruhák stb. beszerzésében nyilvánult meg. A párton belül egy körülbelül 40–60 fős kör (erőteljes ÁVH-s kontrollal) döntött a villakiutalásokról, ill. ugyanekkora, amelyik részesülhetett benne. Rajtuk kívül a rendszer legitimációja szempontjából kiemeltnek számító művészek, írók, sportolók kaphattak villát (pl. Kónya Lajos költő, aki Rákosi szomszédja; Illyés Gyula, aki Kádár szomszédja). 1956 után Kádár maga döntött a villakiutalásokról, majd a 70-es évektől az MSZMP KB – Kádár bizalmi embereivel feltöltött – Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya. 1973–78 között 115 személy kapott lakásvásárlásra vissza nem térítendő állami támogatást és 152 káder kamatmentes kölcsönt, azaz innentől lett gyakorlattá, hogy a káderek állami pénzen magántulajdonhoz jussanak. A pártelit tagjai a kiutalt házat-lakást lényegében magántulajdonnak tekintették, s továbbörökíthették.²⁴

A pártelit tagjai számára a villák jó terepnek bizonyultak, hogy elkülönülhessenek az emberektől, miközben mint épületek és a megörökölt enteriőr továbbörökítették a régi úri-nagypolgári világot, térhasználatot. Farkas Mihály villájában például moziterem, biliárdszoba, tenispálya állt rendelkezésre, Csapó Andor ÁVH osztályvezető négy szobájában 22 db perzsaszőnyegnek jutott hely. A nagypolgári allűrökre lehet másik példa Péter Gábor, akinek 40 öltönye volt. A régi villákhoz épült udvari kertészlakokat az ÁVH fegyveres őrsege használta. A kommunista elit tagjai összejártak, lényeges kérdésekben gyakran otthonaikban, informálisan döntöttek. A puritánnak tartott Kádár számára saját vonatszerelvényét 1964-ben gyártotta a Rába, külön kétbejáratú *kártyaszobával*.²⁵

A rendies jellegű elkülönülés másik eklatáns példáját a pártelit üdülési lehetőségei jelentették. A balatonaligai központi pártüdülő helyén fekvő, Vas Zoltán felesége által „felfedezett” egykori faluban 1944-ben 130 lakos élt, akiket

23 Majtényi 2010, 72–73.

24 Majtényi 2010, 23–24, 31, 35–36, 43–44, 47.

25 Majtényi 2010, 27–29, 42–43, 57.

1953-ra kitelepítették. A jobb épületek pártnyaralók lettek, a többit elbontották.²⁶ A pártüdülő kiemelt szerepét jelzi, hogy az ország szűkös közlekedési infrastruktúrájában a sokáig egyetlen autópálya éppen Aliga magasságában ért véget. Az MSZMP KB ezen túl további üdülőkkel rendelkezett a Balatonnál Arácson, Balatonföldváron és Tihanyban, továbbá Dobogókőn, Leányfalun; illetve Budapesten, a vidékieknek fenntartott Római-parton.²⁷

Az elkülönülés és az exkluzivitás stratégiái azonban nemcsak a pártelitben, hanem dzsentroid viselkedésszárványok formájában elsősorban a kisvárosi értelmiségben is kimutathatók. Bánlaki Pál ezt azzal magyarázza, hogy az 1945 utáni káderréteg, de az új értelmiség számára is ez volt az egyetlen közvetlen, már ismert magatartásminta. Másrészt a vidéki értelmiségben a szovjetizálás során nem ment végbe az az erőteljes váltás, mint az országos elitben, így a családok újabb generációi révén a korábbi magatartásminták és kapcsolathálók is tovább öröklődtek. Az úrias, dzsentroid viselkedésmód tartóssága azzal is magyarázható, hogy a kommunista társadalomátalakítási kísérlet során az új hatalmat megjelenítő személyek a régi értékek rombolása mellett nem tudtak hiteles, saját új értékrenddel előállni, míg előbbi magatartásrendje nemcsak készen volt, de használható mintának is bizonyult. A dzsentroid magatartás fő ismérvei, hogy egy „egy minél több szempontból kivételezett helyzet kialakítására és fenntartására”, illetve „a kivételezett helyzet minden lehetséges módon történő megmutatására, láthatóvá tételére” törekszik. Azaz a régi „úriság” helyére a kivételezett helyzet lép. A materiális voltukban exkluzív javak birtoklása – a lezárt határok és hiánygazdaság kínálta korlátozott lehetőségek miatt – másodlagos jelentőségűvé vált a kapcsolati tőkében megnyilvánuló előnyökkel szemben. Az egyén számára a befolyásosok köréhez tartozás érzése vagy az azokkal ápolt kapcsolat a legfontosabb. Miként működött ez a hétköznapokban? „Az érdekek és a kölcsönös egymást segítések szoros szövődéke alakul ki.” Ez jelenthet protekciót árubeszerzésnél, gimnáziumi felvételiben, orvosi ellátásban, elhelyezkedésben. „Legális, féllegális és illegális formákban végbemegy az előnyök kölcsönös biztosítása, eltéphetetlen kapcsolatok hálója szövődik, a gyakorlatban realizálva így az odatartozóknak az összetartozását.” Lényeges, hogy soha nincs szó direkt kérésről – az nem úriemberhez méltó –, hanem kis jelzések nyomán a segítség felajánlásáról („az előny-nyújtást sohasem szabad kérni, csak elfogadni”),²⁸ azaz tudni kell érzékelni, hogy kinek mikor mire van

26 Majtényi 2010, 38.

27 Majtényi 2010: 38–39. A patrónus–kliens szereposztás az üdülési jog érvényesítésekor maximálisan működött, amire ismét csak a Honvédelmi Minisztérium gyakorlatát idézi fel Bokor: „Egyes külföldi üdülésre számításba vett személyek névsorát – legtöbbször – Czinege Lajos személyesen hagyta jóvá, illetve jutalomképpen kijelölte a résztvevőket. Gyakorlatilag megtestesítőjévé vált az Alkotmány ezen paragrafusának.” Bokor é. n., 35.

28 Bánlaky 1989, 36–37, 39. A szociológia ezt a jelenséget a „gyenge kötések ereje” megnevezéssel tette széles körűen értelmezhetővé. Vö. Granovetter 1973.

szüksége. Az összetartozást a szabadidő közös – helyben exkluzív értékű – eltöltésével is meg kell erősíteni, aminek funkciója „a kivételezett helyzet *megmutatása*”. Jól érzékeltetik ezt azon szituációk, hogy például nyilvános rendezvényen látszódjon, hogy ki kivel fog kezét, vagy a zárt körű névnapozások, amelyeknek azonban híre megy a helyi közösségben.²⁹

Vadászatok

Az ingatlanbirtoklás és az üdülés mellett szólni kell a vadászatokról is, amelyek a pártelit legfontosabb informális találkozási alkalmául szolgáltak. A hagyományosan úri passzióknak számító vadászatoknak szimbolikus jelentőségük volt, hogy ki kivel s mire vadászott, illetve mit lőhetett. Régi nagybirtokok, állami tulajdonba került erdők, mint Gyulaj, Telki, Gemenc, Gödöllő, Gyarmatpuszta, Lovasberény, Visegrád szolgáltak e szenvedély terepéül. A második világháborút követően a vadászat divatja szinte azonnal megjelent az új elit körében, amit az éles szemű kortárs, Márai Sándor rögvest tollhegyre is tűzött:

Mindenesetre sietősen utánozni kezdték mindazt, ami a régi társadalmi hierarchiában ellenszenves volt. Például vadászni kezdtek – a vadászat ősi, férfias foglalkozás –, de amikor a lapokban hírek jelentek meg, hogy a Moszkvából hazatért kommunisták körvadászatot rendeztek a Bakonyban és a Mátrában, a magyar újságolvasó felfigyelt, mert ez a szuperbarokk körvadászat az Új Osztály honfoglalásának jele volt. És ez az Új Osztály aggályos fontoskodó ceremóniával utánozta a Régi Osztály privilégiumait. Például a tegezést. A magyar tegezés a félmúlt világ egyik sajátos, torz különlegessége volt. A parasztok nem tegeztek egymást – csak az öregek a fiatalabbakat –, a munkások sem tegeződtek. Az „úri osztály” tegeződött, igen, sértés volt, ha egy „úriember” nem szólította tegező szóval a másik, vadidegen „úriembert”. Természetesen külön tegeződtek a kabátos keresztények és a zsidók [...]. [...] A tegezés értelme az volt, hogy akit tegeznek, a Kivételezett Osztályhoz tartozik. [...] Az Új Osztály hitétérítői lelkesen tegeződtek és becézték is, nyilvánosan Matyinak és Zolinak szólongatták egymást.³⁰

A Kádár-korra a rendiesen merev, viselkedésszociológiailag értelmezhető elkülönülés, illetve csoportalkotás kiválóan vizsgálható terepét kínálja az 1963-ban megalakult és 1989-ig működő Egyetértés Vadásztársaság, amely a pártelitet tömörítette. Az Egyetértés *alapítói* a következő személyek voltak:

29 Bánlaky 1989, 38.

30 Márai 2006, 257–258.

Apró Antal PB-tag, min. el. h.; Balassa Gyula Orsz. Erd. Főig. vez.; Benkei András BM min., KB-tag; Biszku Béla PB-tag; Cseterki Lajos KB-titkár; Czinege Lajos PB-póttag, HM min.; Fehér Lajos PB-tag, min. el. h.; Fock Jenő PB-tag, min. el. h.; Földes László volt BM min., KB-tag; Gáspár Sándor PB-tag, SZOT főtitk.; Kádár János első titkár, PB-tag; Losonczi Pál KB-tag, FM-min; Nezvál Ferenc IM-min., KB-tag; Németh Károly, Bp-i első titkár, KB-tag; Pap János, KB-tag, BM-min; Szabó Zoltán kútvölgyis főorvos; Szűcs Ferenc vezérőrnagy; Tömpe István MRTV elnök, KB-tag.

A trófeakatalógusok és a Mezőgazdasági Múzeumban őrzött trófeák alapján övék volt a bajnok trófeák kilövési joga. Ez nem minden esetben sikerült a vadászetikett megtartásával, Fock Jenő például egyszer több mint tíz szarvasbikát lőtt egyetlen nap, míg Gáspár Sándor Lenesen 1986. december 21-én egymaga lőtt 1710 db fácánt, társaival összesen 8974 darabot. Az Egyetértés vadászatai utáni vacsorákon a Gundelnek a helyszínre kihelyezett konyhája főzött.³¹

A vadásztársaság tagjainak a párteliten belül betöltött pozíciói több indikátor szerint is megragadhatók. Először is érdemes számba venni, hogy kiből is áll, és hol húzódik annak a körnek a határa, aki bekerülhetett az Egyetértésbe.

A társaságon belüli hierarchia³²

PÁRTVONAL	ÁLLAMI
MSZMP első titkára	Min. tanács elnök
PB-tagok	Elnöki Tanács elnök
KB titkárai	Miniszterek
KB-tagok	Orsz. hivatalok vezetői
KB-osztályvezetők	
Megyei első titkárok	

Látható, hogy a hierarchia legalsó fokát a megyei első titkárok jelentették, akik közül azonban csak néhányan képviseltették magukat. Minthogy a bekerülés nem volt automatikus, sokan szerettek volna tagok lenni. A zártkörűséget fenntartani kívánó tagsági politika ellenére 1974-re már 60 tagja volt az Egyetértésnek, annak ellenére, hogy az időközben nyugdíjazott funkcionáriusok tagságát megszüntették. Ők a számukra létrehozott Barátság Vadásztársaságba igazolhattak át.³³

Az elejtett vadak száma lehet egy további indikátor, ami révén az illető vadásznak a párteliten belül betöltött súlyára következtethetünk. 1968 és 1986

31 Majtényi 2010, 86–88; 112, 119–120.

32 Majtényi 2010, 104.

33 Majtényi 2010, 117.

között 152 Egyetértés-vadász/vendég 2323 nagyvadat lőtt. Közülük viszont 46 személy csak 1 vadat lőtt, 77 személy pedig ötnél kevesebbet. Azaz jól kirajzolódik a társaság elitje, ami – nem meglepő módon – egyben a politikai eliten belüli helyüket is jelzi:

A 10 legtöbb nagyvadat lövő személy a következő:³⁴

Fock Jenő PB-tag, min. el. h., min. elnök 1967-75	106
Veres József KB-tag, munkaügyi min.	83
Aczél György KB-, majd PB-tag, műv. ügy. min.	71
Tímár Mátyás KB-tag, PM-min., min. eln. h. MNB-elnök	65
Szűcs Ferenc vezérőrnagy, majd altábornagy, a vezérkari főnök helyettese	62
K. Papp József KEB-tag, Tolna m. első titkár	58
Cseterki Lajos KB-titkár, BAZ m. első titkár	57
Papp Lajos KEB tag, Borsod m. VB-titkár	53
Losonczi Pál KB-tag, FM-min., 67-től ET elnök	52
Gergely István KB-tag, Mg. min. helyettes	51

Bár jó néhány illusztris pártvezető neve felbukkan a fentebbi listán, Kádár nevének hiánya mutatja, hogy önmagában az elejtett vadak száma nem teszi lehetővé árnyalt következtetések levonását. Ehhez közelebb jutunk, ha a menynisíggel szemben a trófea értékelését vizsgáljuk.

A legtöbb aranyérmes bikát Kádár és Fock lőtte, mindketten 11-11 darabot. 9 aranyérmes bikával Losonczi Pál a második a sorban. Az ún. Nadler-pontszám szerint a „legrangosabb trófeát Kádár János lőtte 1976. szeptember 12-én Telkiben”, a nemzetközi pontszámítás szerint pedig Szűcs Ferenc altábornagy 1974. szept. 14-én Gemencen. A nemzetközi pontozást tekintve összességében a következő személyek lőttek/lőhettek különösen értékes trófeájú vadat: 1) Czinege Lajos, 2) Németh Károly, 3) Losonczi Pál, 4) Kádár János, 5) Nezvál Ferenc, 6) Biszku Béla.³⁵

További jellegzetességek

Maradva a Szabó Márton által vázolt tipológiánál, a magán- és közösségi tulajdonhoz való viszonyt is a rendies működés indikátoraként értékelhetjük. A pártállam működése párhuzamot mutat a keleti feudalizmussal: a posztokat és az ezzel járó előnyöket a vezetők személyre szólóan kapták, s nem örökölték.

³⁴ Bozsonyi-Horváth-Kmetty 2012, 160.

³⁵ Bozsonyi-Horváth-Kmetty 2012, 160-163.

(„A kincstári birtok a káderbürokrácia kezébe, de nem magántulajdonába került.”)³⁶ De nemcsak emiatt beszélhetünk rendi szocializmusról, hanem mert mind a magán, mind a közösségi tulajdon korlátozott és formális is volt, hiszen a szovjetizálás során valójában mindent államosítottak.

A posztok és javadalmaik legfőbb adományozója maga a káderbürokrácia volt, a jogosultsághoz szükséges érdemeket a klientúra hűséggel és szolgálattal szerezhetette meg. Az adomány lényege – szpáhíbirtokhoz hasonlóan – a „munkahelyekhez kötődő eszközök, személyek és tevékenységi módok feletti rendelkezés”.³⁷ Az informálisan szerveződő „szocialista hűbértok” fontos jellemzője, hogy egyedül „a vezető személyes hajlamán és képességén múlt, hogy milyen mértékű és természetű hatalmat gyakorolt az alávetett személyeken”.³⁸ A rendi jelző mellett fontos további érv, hogy míg a polgári társadalmak a munkamegosztásban elfoglalt helyet leképező osztályok mentén szerveződnek, addig a rendi szocializmusban a munkavállalók valójában nem tekinthetők munkásosztálynak, mert nem rendelkezhetek szabadon munkaerejük felett, hiszen az állam ezt is államosította. Egészen 1967-ig nincs Magyarországon szabad munkavállalás, a munkakényszer pedig 1989-ig fennmaradt.³⁹ A jog az alapvető állampolgári jogok gyakorlását a munkaviszonyhoz kötötte, továbbá a munkavállalás nem szabad felek szerződésén alapult. Miközben a munkásság osztályléte a proletárdiktatúra mesternarratíváját alkotta, s politikai legitímációs funkciója volt, a valóságban a magyar társadalom korábbi tulajdonosi csoportjai is proletarizálódtak. „A tipikus munkavállaló bérből és fizetésből élt”, és egy nagyobb munkaszervezet tagjaként dolgozott. A munkavégzéshez azonban hiába voltak többé-kevésbé modern eszközei, nem alakult át öntudatos, az érdekeiért nyíltan kiálló munkásosztállyá, mert a politikai keretek ezt nem tették lehetővé. A rendies értékeket egy ponton törte át: a származási elvet egyenlőségszményként a munka váltotta fel, ellenben munkán csak a nagyüzemi munkát értette, amivel összességében rombolta a munkások önbecsülését. Ezzel szemben a munkás a konkrét léthelyzetében „kvázi szolgai állapotban” volt, mert

- az előrejutáshoz személyes szolgálatokat tett (legalábbis kész volt erre),
- léthelyzetét a kiszolgáltatottság jellemezte,
- kollektív fellépésre nem volt módja,
- s amennyiben munkahelyi szabadságról beszélhetünk, ennek alapja nem a bizalom volt, hanem a nemtörődomség.⁴⁰

36 Szabó 1991, 31–32.

37 Szabó 1991, 32.

38 Szabó 1991, 32.

39 „A munkaviszony engedély nélküli felmondása, korabeli kifejezéssel: az önkényes kilépés” ún. tervbűncselekmény: „1951–52-ben kereken 15 ezer főt állítottak bíróság elé ilyen jogcímen”. Varga é. n. [2001].

40 Szabó 1991, 31, 33–34.

Általánosságban is kijelenthető, hogy a rendi szocializmus preferált értékrendje az alattvalói mentalitás, amelynek materiális alapja az egyéni egzisztenciák széttörése, a munkavállalói önállóság akadályozása. Az alattvalói mentalitás tetten érhető a tekintélytisztletben, paternalizmusban, közömbösségben (vö. „a főnök jóindulata”).⁴¹ Mindeközben a hatalom képviselőit egymás irányában nagyfokú informalitás (tegeződés, összejárás) jellemezte, miként Bánlaki Pál megfigyelte: „[a] tanácselnök a vállalatvezetővel nem úgy érintkezik, mint az államhatalom képviselője egy gondjaira bízott állami vállalat vezetőjével, hanem mint egyik befolyásos ember egy másikkal”.⁴²

A tekintélytisztlet jelenségköre általánosabb mentalitástörténeti problémák irányába vezet.

A szocializmus mint politikai, hatalmi rendszer intoleráns, s politikai kultúrája hasonló a felvilágosult önkényurakra jellemzőre. Lényeges tehát az ennek hátterében meghúzódó világkép, s ebből levezethetően az elitnek a nyilvánossághoz fűződő viszonya. A szocializmus zárt, analogikus gondolkodással jellemezhető ideológia, amelynek funkciója „egy szellemi és világi »örök hatalom« megteremtése”. Valóságfelépítése dichotóm, a jó vs. rossz, barát vs. ellenség fogalompárok közé nem fértek be további értelmezési síkok. „[A] dolgok neveik által léteztek”: amiről nem beszéltek, az nem létezett.⁴³ Az ezt az ideológiát megjelenítő nyilvánosság nem is lehetett más, mint reprezentatív, amely „okít, minősít, atyáskodik”. Nyilvánosságának célja és funkciója a hatalom egyedüli igazságának prezentálása (lásd pártkongresszus, parlamenti ülésszak, sajtó, katonai parádék, május 1., november 7. stb.). Kérdés, hogy mindez magából a kommunista ideológiából vezethető-e le, vagy pedig különös jelentőséggel bír, hogy Kelet-Közép-Európára az orosz kommunizmus terjesztette ki hatalmát. Mindebben a szovjet hadifogságot is megjárt, Szekfű Gyula szellemtörténeti iskolájában nevelkedett Zsolnay Imre a bizánci ortodoxia örökségét látja. A római birodalmi gondolat örököse Bizánc és a magára a világ egyedüli hiteles megváltójaként tekintő bizánci messianizmus él tovább Oroszországban, majd a Szovjetunióban – Konstantinápoly helyett immár moszkvai központtal.⁴⁴ Zsolnay számos, általa a bizánci ortodox örökségre visszavezetett, a szovjet hatalmi

41 Szabó 1991, 33.

42 Bánlaky 1989, 40.

43 Szabó 1991, 34–35.

44 „Bizony, az oroszok mindig, még ma is sokkal jobb véleménnyel vannak magukról, mint azt mások hiszik. Ez a barbár elbizakodottság és öntömjenezés olyan régi, mint maga az orosz kultúra, amióta ezt átvették Bizánctól, fajtájának állandó jellemvonásává vált, sőt ebben még a bolsevikok sem ismernek határt. Ez gyerekességig menő határtalan hiúság és gőg ugyanaz az ortodox negatívum, amely tiltakozik minden nyugati közeledő kísérlet ellen, amely lenézi a barbár Nyugatot, és meg akarja váltani a nyugati »eretnkségbe és pogányságba süllyedt« Európát.” Zsolnay 1992 [1963–1965], 165. A messianisztikus ideológia kontinuus voltát véli felfedezni abban is, hogy az első úrhajó a Vosztok, azaz Kelet nevet kapta. Uo. 167. Lásd még Hetényi 1985.

gyakorlatban kiütköző kontinuum elemet mutat ki (amelyeket a hidegháború gyakorlata még inkább felnagyított). Ilyen a vallás és politika (az állam) összekapcsolódása oly módon, hogy a politika uralja az egyházat (cezaropapizmus), amely így teljesen függő viszonyba kerül tőle. A Bizáncban intézményesült ariánus hagyományra vezeti vissza a nyugati kereszténységnek, majd később magának a Nyugatnak az elutasítását. Az ortodox ikonkultuszt a görög pogány istenek kultusza továbbéléseként értékeli, s ebből vezeti le a Lenin- és Sztálin-ikonográfiát. Az ortodox vallásosságban elsődleges a külsőség, ami profán módon is megjelenik a bolsevik reprezentációban. Türelmetlen más világképekkel szemben, istenképében a misztika dominál, s nem a racionalitás. Az állam militáns célokat követ, a hadsereg fejlesztése elsődleges. Az állam támasza a besúgók tömege és a titkosrendőrség. Apparátusa formálisan működő, de nem hatékony bürokrácia. Nemzetközi kapcsolataiban expanzív,⁴⁵ nem konszenzusra törekvő, a diplomáciában csak az erőből ért. Erőtéljes propagandát folytat, és akár erőn felül is reprezentál, ha ezzel elkápráztathatja a külföldet. Mindez természetszerűleg sok pazarlással jár. Társadalmát, társadalompolitikáját az egyéni felelősséget előtérbe helyező individualizmussal szemben „kollektivitás és irányított gazdálkodás” (ezen belül: kötött árak) jellemzik. A kollektivizmus (ami az obszcina és a mir által megjelenített földhasználat révén Oroszországban közvetlenül is megvalósult) társadalmi magatartásformaként passzivitást szül a köz ügyei iránt.⁴⁶

* * *

E rövid kis írás több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Azzal a reménységgel zárom tanulmányomat, hogy a rendiség és kommunista eszme evilági gyakorlatának, a szocializmusnak összekapcsolása nem csupán történeti spekuláció, hanem olyan, behatóbb tanulmányozásra érdemes jelenségegyüttés, ahol a társadalom- és mentalitástörténet segítségével felfedhetők az ideológia és az mindennapi gyakorlata háttérében megbúvó mélyrétegek.

45 Kelet-Európa szovjetizálására saját kritikai paradigmájában így tekint Zsolnay: „Ő, boldog népi demokratikus államok, akik már tagjai lehetnek a szent orosz birodalomnak, amit most boldog szocializmusnak hívnak. Nincs boldogság, csak a szocialista államokon belül. Ami ezen a birodalmon kívül van, minden barbár, minden eretnek. Ezért üldözendő! Az új pópákat, akik a hadsereg után mennek, ideológusoknak, agitátoroknak, propagandistáknak hívják. Az új istentiszteletet ideológiai értekezletnek és az új áldozatbemutatót kommunista kiállásnak. Aki azután nem akar »megtérni« nyugati bűneiből, azt vagy anyagilag, vagy erkölcsileg, vagy esetleg fizikailag is likvidálni kell, különben veszélyeztetik a megváltás nagy művét. [...] Az új arisztokráciát pártfunkcionáriusoknak és új kádereknek nevezték, az új nemesi oklevelet piros párttagsági könyvnek. Az ortodox kultúra és gondolkodásmód maradt a régi. Különben nincs min fennmaradnia a bolsevizmusnak.” Zsolnay 1992 [1963–1965], 166 és 183.

46 Zsolnay 1992 [1963–1965], 12, 21, 27, 36, 41, 64, 67, 69, 76–79, 88, 92–93, 131, 133, 137–138, 150, 176, 184, 190, 205. Újabban hasonló következtetésekkel lásd még Man 1997.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bánlaky Pál: Dzsentrí utód – vagy valami más? In uő.: *A vidékiségi tünetei. Tanulmányok a kisvárosról és a kisvárosi értelmiségről*. Békéscsaba, 1989, Békés Megyei Könyvtár, 35–41.
- Bokor Imre: *Kiskirályok mundérban*. Debrecen, 1989, Új idő Kft.
- Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán: A hatalom hálójában A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. *Korall*, 2012, 47, 157–184.
- Diederiks, H. A.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Budapest, 1995, Osiris Kiadó.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. I. *Valóság*, 1976, 4, 22–53.
- Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 1985, 2–3, 129–144.
- Granovetter, M. S.: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 1973 (78), 6. 1360–1380.
- Gudenus János – Szentirmai László: Összetört címerek. *A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások (bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz)*. Budapest, 1989, Mozaik.
- Hetényi Zsuzsa: Messianisztikus forradalomfelfogás a század eleji orosz irodalomban. *Medvetánc*, 1985, 2–3, 185–206.
- Horváth Gergely Krisztián: A „torlódott szerkezetű” a „zsilipelésig”. Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében In Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 2017, Miskolci Egyetemi Kiadó, 13–34.
- Juhász Pál: A magyar mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. In Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989*, 1–2. Bp., 1998, Új Mandátum Könyvkiadó, 222–229.
- Kovács Imre: A foglalkozások csoportjai, rétegződése és struktúrája. In uő. (szerk.): *Gazdaság és rétegződés. (Rétegződésmodell-vizsgálat IV.)* Budapest, 1984, MSZMP KB Társ. tud. Int., 9–79.
- Laki László: A magyar fejlődés sajátosságának néhány vonása. *Szociológiai Szemle*, 1997, 2–3, 69–91.
- Löwy, Michael: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, 1985, ELTE ÁJK Tud. Szoc. Tanszék, 213–244. (Fejlődéstanulmányok.)
- Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
- Man, Gloria: *Az ortodox törésvonal*. Budapest, 1997, Háttér Kiadó.
- Márai Sándor: *Föld, föld!...* Budapest, 2006, Helikon Kiadó.
- Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In uő.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemről*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 17–36.
- Szabó Márton: A rendi „szocializmusról”. In *Rendiség és polgárosodás*. Budapest, 1991, MTA PTI, 27–36.
- Tóth Zoltán: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Történeti módszerek és források*. Salgótarján, 1987, Nógrád Megyei Levéltár, 407–419. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.)
- Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztényen polgárisodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég*, 1991, 2–3, 75–130.
- Utasi Ágnes: Presztízs, életstílus, fogyasztás. In *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó, 63–88.
- Varga László é. n. [2001]: *A munkásosztály a paradicsomba megy. (Munkáspolitikai az 1950-es években)* <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/vargalas.htm> (megtekintés: 2021. 01. 08.)
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Zsolnay Imre: *Bizáncról a bolsevizmusig*. Budapest, 1992 [1963–1965], k. n.

„Aki megért / s megértet / egy népet / megéltet”

„A barbárok uralmát mindig követi Bizánc uralma. Egyfajta emberi történelem, az emberi természet sajátos rendjéből következő törvényszerűség írja elő, hogy a nyers betörés és hódítás, zűrzavar átmenetét követi: egy túlfinomodott, romlott és mesterkélt rendtartás, tele szolgai ceremóniákkal, gyilokkal és sima beszéddel, kétrét görnyedt, füledt udvariassággal és hajbókoló kegyetlenséggel. Ilyen az ember: hol barbár, hol bizánci. S néha, nagyon ritka időszakokban, egy rendkívüli egyéniség nevelő uralma alatt, aki tökéletes törvények szigorát tudja egyeztetni a méltányosság íratlan törvényével, emberivé szelídül: de ezek ritka és múló időszakok.”

(Márai Sándor: *Barbárságról és bizánciakról*)

Márai a történelem változásának rendjébe helyezi a helyét kereső egyént, de emberi természetből eredezteti mind a *barbár*, mind a *bizánci viselkedést*, és az *emberivé szelídülés* kegyelmi állapotát. Az egyént esendősége, a társadalmat a hatalmi harcai viszik egyik vagy másik viselkedés irányába. Igaz, hogy a társadalom, amelyben él, meghatározza az egyén választási lehetőségét, azt, hogy melyik énje kap szabad utat, de ez még nem oldja fel az egyént a felelősség alól. Az egyénnek, kiváltképp a vezetőknek, irányítóknak érezniük kell a választásban a személyi felelősségét és meghatározó szerepét a társadalmi környezet, a hatalmi struktúra, a közszellem alakulásában. A közszereplést vállaló értelmiségi embernek felelőssége abból fakad, hogy részese, egyidejűleg elszenvedője és formálója is a hatalmi viszonyoknak.

A címként választott Kányádi Sándor-vers (*Játszva magyarul*) a koroktól, hatalmi viszonyoktól, beosztásunktól, munkakörünktől függetlenül ajánlja a hitünk és erkölcsi értékrendünk szerint választható értelmiségi magatartást.

Gondolataimat felsőoktatási kötődésem határozzák meg: a rövid egyetemi oktatói időszakot követően a több mint négy évtized, amelyet minisztériumi munkakörökben a felsőoktatás szolgálatában töltöttem. Az évtizedeket a rendszert változtató évek felezték meg, és így mind az államszocialista, mind a kapitalizálódó évek megélt államigazgatási gyakorlatából idézhetem emlékeimet. Olyan intézmény gyakorlatából, amely a rendszer változásától függetlenül, a társadalom politikai rendszerében a közjót szolgáló végrehajtó hatalom intézménye

SZÖVÉNYI ZSOLT (1944) tanár, nyugdíjas minisztériumi főosztályvezető.

és amelyben a minisztérium munkatársak és vezetők habitusát, viselkedését egyaránt meghatározzák a politikai rendszer hatalmi megnyilvánulásai, szellemisége és a szakfeladatok végrehajtásában a vállalható közszolgálati, szolgálati magatartás. Így lesznek közvetítői, végrehajtói a kormányzati szándéknak, és a végrehajtás mikéntjével, továbbá a vezető felelősségét érezve formálójává is válhatnak vagy válnak a szakpolitikának, esetünkben a felsőoktatáspolitikának.

A közszolgálatban a munkatársak lojalitásának követelménye rendszerektől, kormányoktól független elvárás volt. A cselekvés szabadsága, az egyén általa felügyelt, irányított terület folyamatainak, a felsőoktatáspolitikai alakulásának befolyásolhatósága részben függött a minisztériumi hierarchiában elfoglalt helytől (beosztástól), de befolyásolta az adott személy identitása, választása, kötődése a politikus és/vagy az értelmiségi léthez, magatartáshoz. Visszatekintve, a minisztériumi éveim alatt nem váltam sem hivatalnokká, sem politikussá, erősebb volt a kötődésem tanárságomhoz, pedagógus habitusomhoz, és ez adott távolságtartást a hatalomtól. A szolgálat útját választva kerültem egyre közelebb a munkakörömbe kezdetben tartozó szakterületekhez, kezdetben a kollégiumokhoz, diákkörökhöz, majd a pedagógusok képzéséhez és intézményrendszeréhez, válhattam későbbiekben gazdájává is a felsőoktatás állami és nem állami fenntartású intézményeinek, a felsőoktatásnak. A tanári hivatás és az értelmiségi lét – amelyek talán nincsenek is olyan távol egymástól –, valamint az otthonról hozott hitem így tartott meg négy évtizeden keresztül a minisztériumban.

Visszatérve Márai gondolataihoz, pályám első két évtizedét, az 56-os bénultságot követő hetvenes, nyolcvanas éveket a társadalmi és gazdasági élet területén, a társadalom kis köreiből a szellem szabadságának korlátait bontogató, a változások, a gyökeresebb átalakulás előkészületi éveinek is tekinthetjük.

A pártállami hatalmi szervezet központosított rendszerében az eltérő nézetű emberek, változást akarók kis szigetei alkalmanként az ütközéseket vállalva, de általában konfrontációkerülő magatartással kívánták és érték el céljaikat. A sorok közötti olvasás készsége bővült a sorok közötti üzenés praktikájával, és a jobbítani, változtatni akarók a politikai mozgástér határainak érzékelésére, erkölcsi meggyőződésük által meghatározott kompromisszumokra kényszerültek. Az ilyen kezdeményezésekre, törekvésekre a hatalom esetenként bár megoldásokkal válaszolt, de általában a három T jegyében a kifinomultabb „bizánci hatalomtechnikák jellemezték a közéletet.

Az állampárti évtizedekben a minisztériumi munkakört vállalók számára természetesnek tűnt, hogy a hatalom, a politika azonos volt a Fehér Ház irányította pártpolitikával, és a társadalmi élet egy-egy szakterületét irányító minisztériumok e pártpolitika végrehajtói voltak. Az államigazgatás területén az állandóságot érzékelteti, 1974-ben szétválasztották az oktatás és a kulturális területet, majd egy tervciklust követően ismételten egységes művelődésügyi tárcaként vonták össze a minisztériumokat, és a művelődésügyben nyolc miniszter váltotta egymást két évtized alatt.

A művelődésügyi minisztériumban a hetvenes években jelentkezett a szakpolitika alakításának igénye. A felsőoktatás területén az egyetemeket és főiskolákat közel tíz minisztériumi hatáskörű intézmény felügyelte, irányította, és ez szükségessé tette a felügyeletet gyakorló tárcák összehangolását, a felsőoktatási szakpolitika artikulálását. A szükség és igény eredményezte, hogy a művelődésügyi minisztériumban a felsőoktatást felügyelő, irányító főosztályok mellett létrehozzanak egy elvi ágazati főosztályt, amely Felsőoktatáspolitikai Főosztály megnevezésben is a szakpolitikát próbálta megjeleníteni. A tárcán belül követte ezt a közoktatás területén is szerveződő elvi főosztály, de működésük tiszavirág életűnek bizonyult, és az évtized közepére meg is szűnt.

A Felsőoktatáspolitikai Főosztály működése alatt kirajzolódó ágazati feladatok: a jogalkotás, a szervezet és működés szabályozása, a hallgatók nevelésével foglalkozó kollégiumi, diákköri, közművelődési és tömegsport-ügykörök a főosztály megszűnését követően részben a korábbi munkatársakkal együtt a minisztériumi szervezet különböző felügyeleti egységeibe integrálódtak. Ma már jobban kirajzolódik, hogy az ágazati főosztály megszüntetésében a felsőoktatást felügyelő tárcák és a minisztérium felügyeleti főosztályainak presztízsharca, valamint a mindent uraló pártpolitika és a magára találó szakpolitika, a hatalmi központtal kialakult minisztériumi konfliktusok játszottak közre. A minisztériumi szervezeti egységet egy döntéssel lehetett felszámolni, tölem idegen mai kifejezést használva kivezetni. A felsőoktatáspolitikai főosztályon kialakított szellemiséget, akik ott kezdtük minisztériumi pályafutásunkat, megőriztük, és vittük magunkkal új feladatkörökbe.

A nyolcvanas években az óvó-, tanító- és tanárképző főiskolák intézményfelügyeleti szervezeti egységét vezettem, és a rendszerváltásig élő „párthatásköri lista” szerint kellett egyeztetni a „hatalommal” az intézményvezetők (főigazgatók, rektorok) vezetői megbízása előtt. Egyik vidéki főiskolánk főigazgatójának kinevezése előtt az intézményi testületek mellett a „hatásköri illetékességű megyei pártszervezettel” történő egyeztetés után miniszterhelyettesünk közvetítette a pártközpont figyelmeztetését: „a személyzetpolitikát nem a minisztériumi munkatársak csinálják”. Az intézmények vezetőivel nekünk kellett együtt dolgozni: véleményük ismerete nélkül, a felügyelt vagy irányított terület vezetőivel kialakított emberi kapcsolatok nélkül a nyomasztó pedagógus képzésnélküliség felszámolásának az intézményeket sokszor nyomorító feladataiban, a fejlesztési elképzeléseinkben kudarcot vallottunk volna. Ezért gondolkodtunk másként az intézményvezetőkéről, a felsőoktatási szakpolitikáról, a személyzetpolitikáról, ezért minősíthette a hatalom deviánsnak akkori viselkedésünket.

Egyetemi éveimben az Eötvös Kollégiumban nevelődtem, vállaltam részt az önkormányzati munkában. Ez a kollégiumi múlt vitt munkatársnak a minisztérium Felsőoktatáspolitikai Főosztályára a hetvenes évek elején, és lehettem ágazati gazdája a felsőoktatási kollégiumoknak, majd diákköröknek és a hallgatói szabadidős tevékenységeknek. Nem beszéltünk akkor felsőoktatási autonómiáról, azonban a hallgatókat érintő feladatkörökben csak a szereplők

önállóságának tiszteletben tartásával, az autonómia szellemében lehetett dolgozni, eredményt elérni. A fenntartói jogosultságok, kötelezettségek intézményi hatáskörben voltak, amelyek az államigazgatási feladatok végrehajtásának határait is kijelölték, és ez volt a természetes. A hallgatói tevékenységi körök intézményi mozgásterét az ifjúság képviselőjének kizárólagos jogosultságával rendelkező KISZ-szervezetek jelölték ki. A munkakörünk morális kihívása volt, hogy az államigazgatás feladatkörében végrehajtói leszünk a központi politikai, mozgalmi struktúrának, vagy a jogszabályok által meghatározott keretek között találjuk meg a mozgásteret, építjük ki a kapcsolati rendszert, működünk együtt – esetemben a kollégiumok minisztériumi feladatkörébe tartozó kérdésekben – az intézményekkel, a hallgatói csoportokkal és a körjük szerveződő oktatókkal.

A régi, a két világháború közötti Eötvösben együtt éltek a dögészek és bölcsészek, készültek az értelmiségi pályákra, a mi kollégiumi éveinkben néhány budapesti kollégiummal alakítottunk ki együttműködést, a zenész és mérnök hallgatókkal programcserét, közös programokat, majd kollégiumi szövetséget. Minisztériumi éveimben ezt a gondolatot vittük tovább: miért is ne lehetne adott földrajzi területen, különösen az egyetemi városokban a különböző képzési profilú felsőoktatási kollégiumok közötti együttműködés. Adott volt a lehetőség, hogy a társtárcákkal és a KISZ KB-val közösen, a minisztérium által működtetett Országos Felsőoktatási Kollégiumi Bizottságnak legyenek a regionális kollégiumi együttműködést biztosító Területi Munkaközösségei. Az országos kollégiumi konferenciák is élőbbé tehetők a területtapasztalatokkal, továbbképzésekkel, találkozókkal, táborokkal. Mozgalommá szerveződtek a kollégiumok, a diákkörök és az öntevékeny művészeti körök, klubok is. Így hagyományozódtak, terjedtek el országosan a hallgatói önkormányzatiság alapján értékhardozó kezdeményezések, tevékenységek. A kis közösségek helyi hatáskörrel, az azonos érdeklődésű hallgatók összefogásával szerveződtek országos hálózattá, válhattak az értelmiség formálásának műhelyeivé. Igen, de az ifjúsági mozgalom letéteményesei a KISZ-szervezetek voltak, és csak együttműködésükkel kaphattak védettséget, viszonylagos önállóságot az önkormányzatisággal működő hallgatói körök, klubok, kezdeményezések.

Az Eötvös Collegium önképző gyakorlata hívta életre az ötvenes évek második felében újra szerveződő felsőoktatási kollégiumban a szakkollégiumot, és a hetvenes évekre Szegedtől Pécsig, a bölcsészektől a mérnökökig, az egyetemektől a főiskoláig szerveztek, indítottak szakkollégiumi részlegeket, csoportokat a tanulmányokat elmélyítő, az alapképzésből hiányzó szakmai és közéleti programokkal. Az országos testületben frappánsan fogalmazták meg e szakkollégiumi programokról, hogy azok népszerűségük mellett – ma már állíthatjuk, hogy szellemiségükkel – kritikáját adták a felsőoktatási képzésnek. A közösségi keretek között a szakmai többletvállalások, kiegészülve a közéletiséggel határozták meg a szakkollégiumi munka karakterét. A nyolcvanas évek második felére a közéletiség, a társadalmi kérdések középpontba kerültek, és a Bibó István Jogász Szakkollégium programjával, országos találkozóival adott politikai

karaktert a hallgatói kezdeményezéseknek, perspektívát az egyetemi hallgatói önkormányzatiságnak. A kollégiumok társadalmi kérdések iránti nyitottsága, a kollégiumi közösségre építő társadalmi feladatok vállalásai mára tartalmában is bővítették a szakkollégiumi hálózatot a határon túli magyar hallgatók tanulmányait segítő és életkörülményeit biztosító Márton Áron Szakkollégiummal, majd a cigány hallgatók Roma Szakkollégiumával, és csak reméljük, hogy a terebélyesedő Mathias Corvinus Collegium hálózata is őrzője lesz az Eötvös Collegium szakkollégiumából induló hagyományoknak.

A hallgatók körében ezek a kezdeményezések kudarcossá válhattak volna, nem maradhattak volna meg, és az ifjúsági mozgalom több kezdeményezéséhez hasonlóan ellaposodtak volna, ha csupán hatalmi szóval, központi iniciatívákkal, irányítással működnek. A központi koordináció a kor szokásának megfelelően az irányítás jogi eszközévé, irányelvekké nemesítette, és országossá tette a jó kezdeményezéseket, és segítette a működés feltételrendszerének biztosítását. S talán az sem elhanyagolható, hogy megkereste, a tévedés kockázatával támogatta azokat az oktatókat, akik vállalták a hallgatók körében végzett munka többletfeladatait, akiknek tanári habitusa, emberi és szakmai elkötelezettsége vonzotta a hallgatókat, akiknek aurájában a hallgatók megélhették az egyetem lényegét alkotó mester-tanítvány kapcsolatot. Az intézményi kis közösségek választották ki a hallgatók által elfogadott, népszerű mentorokat, oktatókat, és közülük kaptak minisztériumi megbízást az országos testületek tagjai, vezetői. A hallgatók körében népszerű oktatókra a „hatalom is felfigyelt”, sőt néhányukat a hatalom természetrajzának megfelelően alkalmazta is. Akik akkor benne éltünk a kollégiumok, diákkörök hallgatói tevékenység hálózatában, sejtettük, de nem törődtünk vele, hogy kik figyelnek minket, kik azok, akik velünk együtt dolgozva a jelentgető emberek. Évtizedekkel később jöhettünk rá a kiválasztás tévedéseire, amikor is a hármas ügyosztály figyelő embereinek fellelhető névsora nyilvánosságot kapott.

Az irányítók, a minisztériumi munkatársak közül többen feladatunknak tekintették, hogy a politikai struktúrában az ifjúsági szervezetnek, a KISZ-nek az önkormányzatiságban biztosított kizárólagos jogosultságait társutassá szelídítsük. Ha korlátozott keretek között is, de lehetővé váljon a hallgatói közösségben az önkormányzatiság, önállóan szervezhessék programjaikat, folytathassák, tevékenységüket úgy, hogy a KISZ-munka részeként, az ifjúsági mozgalomban elszámolható tevékenységi köröknek tekintsék a kollégiumi, diákköri és szabadidős hallgatói köröket. Így kaphattak lehetőséget a viszonylagos önállóságukra, az önkormányzatiság megőrzésére. A centralizált hatalom szervezetében e hallgatói öntevékenység kis közösségei, iskolái adhattak kereket az értelmiségi életforma megéléséhez. Ez egy kölcsönös tanulási folyamat volt, amely sem országosan a minisztériális irányításban, sem az intézményekben nem történhetett konfliktusok vállalása nélkül: a viszonylagos szabadság és önállóság érdekében az intézményekben és országosan is vállalni kellett a vitákat, ütközéseket, retorziókat.

Az ilyen feladatokat a minisztériumban sem lehetett adminisztratív, hivatali munkaként végezni, és a hallgatókkal foglalkozó oktatók körében is olyan értelmiségi habitus kellett hozzá, amelyet Németh László 1942-ben a szegedi egyetemisták körében fogalmazott meg: „Értelmiségi embernek lenni, mindig ez volt és az lesz: segítettlenül segíteni, megértetlenül megérteni. S ez nem is olyan borzasztó; egyszerűen: szellemi. Az értelmiségi ember egyszerre anyja mindenkinnek és mostohafia. Gyámolít, gondoskodik, örködik, hogy a gyermeke úgy nőjön föl, ahogy föl kell nőnie. De tartsa természetesnek, hogy mégis úgy bánnak vele, mint aki nem tartozik a családdhoz.” Az időben csak remélhettük, hogy az együttműködő hallgatói körök is ráéreznek e küldetésre, megértik ezt az értelmiségi státust, és később is – akár mint a rendszer megváltoztatásának előkészítői – vállalják ezt az értelmiségi életformát.

A hetvenes és a nyolcvanas évek első felében, a pedagógusképzés szakmai irányításának intézményfelügyeleti minisztériumi szervezetében is lehetőség volt a hallgatói feladatkörökben már megtapasztalt építkezésre. A hatalmi központ és az intézmények között létrejött, informális szerveződésnek tekinthetők a minisztérium által kezdeményezett vezetői, főigazgatói kollégiumok, az intézményi szakértők vezetésével működő tudományterületenként létrejött szakmai bizottságok. Az irányító hatóság és az intézmények közt, valamint maguk az intézmények között az információáramlást, a kapcsolatot biztosították egyre nagyobb önállósággal. Az ott kialakult személyes kapcsolatok adtak erőt és hitelt a minisztériumi munkának. A minisztériumi középvezetőknek, munkatársaknak pedig biztonságot a hatalmi tévedhetetlenség elkerüléséhez, és állomásnak tekinthettük az autonómiához vezető úton, amely a kilencvenes években válhatott felsőoktatási gyakorlattá.

A korlátozó falak lebontásának lépéseként értékelhető a nyolcvanas évek közepén az a törvényi intézkedés, amely ugyan miniszteri engedélyhez kötötte, de lehetővé tette, hogy a felsőoktatásban képzési kísérletek indulhassanak, és ezekkel alapozzák meg az oktatáspolitikai döntéseket, fejlesztési elképzeléseket. Ilyen törvényi védettségben az intézményekben folyó „képzési kísérletek” alapozták meg az óvóképzés főiskolai szintre emelését és a képzés idejének három évre történő növelését, majd a rendszer változásának idején a képzés tartalmi megújulásával a négyéves tanítóképzés általánossá válását.

A rendszerváltozás kitermelhette volna a forradalmi barbárságot, és a pártosodó politika világában a pályázók közül megtalálhatta volna és hatalomba emelhetné volna a pályázók közül a „barbár típust” is. A politikai rendszerek változásának időszakában ennek a típusnak is van esélye, de nálunk és több volt államszocialista ország „bársonyos forradalmával” az idő, a népakarat nem e barbár típusnak kedvezett.

Nálunk az erősen nemzeti kötődésű MDF politikája megtalálta Antall Józsefet, és bár koalícióra kényszerülve, kormányában is a változást szolgáló „tiszta”, a politikai technikáktól, praktikáktól még meg nem fertőzöttek vállaltak kormányzati szerepet. A politikai rendszer gyökeres megváltoztatásának és az

új hatalmi struktúra kiépítésének éveit, valamint a vezető személyek adottságai – a két világháború közötti korszak szellemének felidézése, politikai kultúrájához való kötődései ellenére – sem nyitottak teret a hatalom bizáncosodásának.

Márai gondolatát idézve – olyan „uralkodóra”, vezetőre talált a történelem, akivel a rendszert változtató kormányzati ciklus a törvényesség szigorával és tisztaságával a méltányosság „kegyelmi állapotával” jellemezhető. A minisztériumunk élén én ilyen, kegyelmi állapot szülte miniszternek tekintettem a tiszta hitű Andrásfalvy Bertalant követő Mádl Ferenc művelődési miniszterünket. Aki a nagy elődökhöz hasonlóan a politikai elkötelezettségével, műveltségével, jogi kultúrájával magában hordozta a történelmi gondolkodás távlatosságát, és ehhez társult benne a szolgálat alázatossága, a becsületesség és következetesség. Az általa vezetett tárcára és a „kamikáze kormányra” volt jellemző, hogy a közjót szolgálva gyakorolták a hatalmat, és nem a hatalmukat erősítették a közjóval.

Az ezredfordulót követő második évtized kezdetéig az egymást követő kormányzati ciklusokban az állampárti időszakot felváltó parlamenti demokrácia kormányváltásaira inkább volt jellemző a kormányzó pártok és pártkoalíciók gyakorlatában a hatalomszerzés és -megtartás, a leválthatóság elkerülése. A hatalmi struktúráknak és benne a személyeknek idő kell ahhoz, hogy önbizalmuk, hatalmi küldetéstudatuk megerősödjön, kiépítsék játéktérüket, stabilizálják klientúrájukat. A kultúra és a művelődés területén több cikluson keresztül élő koalíciós kormányzás belső, pártfeszültségeiből eredeztethető viták mérsékeltek a hatalmi struktúrák rögzülését, ami egyik feltétele az elbizáncosodásnak. A korszakokat karakterizáló stílusjegyek feloldódtak a globális hatalom reánk telepedő politológiai kultúrájában, és a közjó szolgálatáról sokszor megfeledkezve tették élővé, alkalmazták az eltanult hatalomtechnikákat.

Az útkeresés, majd a változás időszakában a nagypolitikában és a felsőoktatásban is az igazodási pont Európa volt. A megszakadt európai és hazai felsőoktatási hagyományokhoz történő visszatérés szimbóluma volt az 1988-ban Bolognában a felsőoktatás képviselőiben rektorok által aláírt Egyetemek Magna Chartája. A kilencvenes években az európai értékekhez a felzárkózás folyamatát a világbanki forrásból támogatott fejlesztési program, valamint a felsőoktatás 1993-ban elfogadott önálló törvénye jellemezte. A második kormányzati ciklusban készült felsőoktatási fejlesztési program, a *Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térséghez*, és az 1999-ben az európai országok miniszterei, közöttük magyar felsőoktatás helyettes államtitkára által jegyzett, az Európai Felsőoktatási Térség alakításának Bologna-nyilatkozata a felsőoktatás európai útján a változást jelentette. A 2004-es EU-csatlakozásunk idején, a hatályos Maastrichti Alapszerződés értelmében a felsőoktatási kérdések és feladatok a továbbiakban is a nemzeti szuverenitás körébe tartoztak, így a jogharmonizációs kényszer helyett az oktatói-hallgatói mobilitást biztosító felsőoktatási rendszerek illeszkedésének, összehangolásának, az átjárhatóságnak a morális kényszerei határozták meg a felsőoktatás alakulását.

Az Európai Közösség önálló felsőoktatáspolitikáját az „Európa 2010” projekt jelentette, amely a Közösség versenyképességének, a fenntartható gazdasági

növekedésnek alárendelve fogalmazta meg, jelölte ki a globalizációs irányt tükröző felsőoktatási feladatokat. Ennek az európaiságnak felsőoktatási intézkedései már nehezebben voltak illeszthetők a hazai felsőoktatási hagyományokhoz, és a fejlődés töréspontjait is érzékeltetik. A történeti látásmód, a hagyományok értelmezésének és értékelésének hiánya, a globális tendenciákhoz történő igazodás valós vagy vélt kényszerei már egy olyan Európai Közosségről szóltak, amely eltért a konzervatív európai felsőoktatási hagyományoktól. A felsőoktatási történésekben mintha ma is visszaköszönnének ezek a globalizációs kényszerek, amelyek okkal töltik el szorongással a felsőoktatás szereplőit és külső szemlélőit. Ezért az Európai Közösség európai sokszínűséget feladó, a nemzeti önállóságot, a szuverenitást semmibe vevő föderációs törekvéseinek jogos negligálása mellett nagyobb figyelmet érdemelnének a szakpolitikákban jelenlevő lopakodó globalizáció törekvések.

A közszolgálatban eltöltött évtizedekben megtapasztalhattam, hogy a minisztériumba kerülők, *a köz szolgálatát vállalók* – a politikai intézményrendszer meghatározottsága következtében – a hatalom, a végrehajtó *hatalom viszonyai közé kerülve* miként lettek annak részesei. Ha felismerték a közjó szolgálatát, volt felkészültségük és morális tartásuk, a minisztériumi létben is vállalhatták az értelmiség szolgálo hivatását. De figyelmeztető jel volt, amikor a munkatársak már szóbeli nyilatkozataikban, megszólalásaikban elkezdtek az egyes szám első személy használatát. Ez már nem csupán a feladatkörrel, hanem az elvárt lojalitáson túlmutató változást, a hatalommal való azonosulást is jelentette, amely különbözik az értelmiségi magatartást is megőrző közalkalmazotti feladat és munkakör gyakorlásától. Figyelmeztető jel volt a pályám végén az a folyamat, amelyben a minisztériumi munkatársak kiválasztásában a szakterületi tudás és a politikai elköteleződés egyensúlya megbomlott, a szakmai lojalitást felváltotta a hatalmi elköteleződés.

A szuverén közalkalmazotti magatartás rendszerfüggetlen, és csak az tudja vállalni, jól-rosszul teljesíteni, aki elsősorban nem karriert akar építeni, hanem területének gazdája akar lenni. Gazdája csak akkor lehet valaki az általa irányított területnek, ha ismeri annak történetét, élő a kapcsolata az intézményekkel és vezetőivel, megismeri és meg is érti helyzetüket, ha vitatkozva is, de közösen gondolkodnak a feladatokról, végrehajtásukról. Ha szakpolitika képviselőjeként, a jövőkép ismeretében vállalja a nyilvánosságot, szükség esetén a szakterülettel az ütközéseket, ha tudomásul veszi az oktatáspolitikai célokat és megvalósíthatóságukat, az intézmények eltérő helyzetéből és a körülményekből fakadó eltéréseket, megtanul velük együtt élni és gondolkodni.

Ez a magatartás egy évtizede sem volt konfliktusmentes, vállalni kellett az olyan helyzeteket, mint amikor az általam tisztelt államtitkár a miniszterem előtt arra figyelmeztetett, hogy nekem „a kormány álláspontját kell képviselni a felsőoktatási intézmények előtt, és nem az intézmények álláspontját kell most védenem”. Nem esett jól, de tudomásul vettem, mert az államigazgatás hierarchikus szervezetében dolgoztam, és a hatalmi struktúrában a történet végződhetett

volna felmentéssel is. Az évek múltával ma is érzem igazságomat, amikor a forráshiányos időszakban a hallgatói felvételi létszám csökkentése helyett a növelése mellett érveltem, és ezt képviseltem előterjesztésünkben. Akkor nem fogadták el álláspontomat, és lehet, hogy ma is vitatnák.

A 2000-ben megjelent felsőoktatás évszázadait bemutató „történelmi képes-könyv” újbóli kiadásakor az utóbbi két évtized felsőoktatási történetének írására kértek fel. Az 1990–2012 közötti évek történéseit összefoglaló kézirat leadását követően a szerkesztő megkért, hogy az írásomat, amely egyúttal a könyv befejező fejezete, optimista kicsengésű sorokkal kellene bezárnom. Ilyenkor szívesen keresgélek könyveim között, és választok érzéseimet, véleményemet jobban kifejező idézetet. Eötvös József levelezéseiből fiához, a külföldön tanuló Lorándhoz írt sorokat választottam: „Én is úgy vagyok meggyőződve, hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogulásáért tőle kitelhetőleg működni, én is hiszem, hogy midőn egy bizonyos körben – melyet hazának nevezünk – embertársaink anyagi, szellemi kifejlődésén dolgozunk, az egész emberiség haladásának munkatársai vagyunk, és éppúgy osztom nézetedet abban is, hogy nem annyira hazánk anyagi, mint nemzetünk szellemi művelése azon feladat, melyet választanunk kell.”

A fenti idézetet nem a múltba kapaszkodás okán választottam, hanem azért, mert a könyvet kezébe vevő mai olvasóknak, a felsőoktatás jövőjét formálóknak ma sem tudok időtállóbb tanácsot adni, amely egyúttal hitemet és elköteleződésemet is kifejezi.

A világ gazdasági, pénzügyi válságainak időszakában és a globalizálódó világunk érdekviszonyai között az állam fenntartói felelőssége, a felsőoktatás anyagi megbecsültsége, a szabadon szolgáló szellem, az autonómia támogatottsága a nemzetközi acsarkodások közepette is az egyedüli, jövőt szolgáló választható út, megtérülő befektetés.

A kézirat leadását követően jöttek a hírek a „Corvinus-modellt” követő egyetemi átalakításáról, az állami fenntartást felváltó közalapítványi működésükről, amely alapvetően változtatja meg a hazánkban az ezredfordulóra – az európai gyakorlatnak megfelelően – kialakult állami és nem állami (egyházi és alapítványi) felsőoktatási intézmények és az ott tanuló hallgatók arányát. Igaz, hogy a felsőoktatásunk első önálló törvényének elfogadásakor (1993) és azt követő évtizedek vissza-visszatérő kérdése volt az egyetemek gazdasági és akadémiai vezetésének a közös döntés kötelezettségével történő szétválasztása, és kezdeményezések születtek az állami felsőoktatásban (ami akkor sajátos költségvetési intézményi jogállást jelentett) a piacgazdasági viszonyokhoz alkalmazkodó tulajdonosi és gazdálkodási szerkezet kialakítására.

A most folyó átalakításban az állami, költségvetési és kincstári körből kikerülő egyetemek vélt nagyobb autonómiája az állami garanciális rendszerek nélkül még inkább nyomatékosává, időszerűvé teszik az idézett eötvösi gondolatokat, és mint a felsőoktatási folyamatokat ma már külsőként szemlélő állampolgárt aggodalommal töltenek el a hagyományainktól távolodó felsőoktatási történések.

„Egyesség nélkül Hunnia semmi”

„A legnagyobb magyar” jelzőt Széchenyi István grófnak politikai ellenfele, Kossuth Lajos adta. Egyességre persze a Batthyány-kormány tagjaiként sem jutottak. Ady Endre „poéta Széchenyivé” szeretett volna válni, egyszerre Vészi József és Bartha Miklós. A fiatal Németh László a magyar szellemi erők organizátorának jelentkezett. (Tudjuk, Osvát sem rajongott az ötletért.) Illyés egész élete és életműve erről szólt. Csoóri Sándor beleszületve a népi-urbánus vitákba, szerette volna összebékíteni a városi-polgári liberális és a népnemzeti legjobbakat – reménytelenül. Pedig párbeszéd kell. Századok óta idézzük Zrínyi Miklóst parancsát: „Ne bánts d a magyart!”, s tegyük most hozzá Csoóri Sándor szavait: „Magyar, Te se bánts d a magyart!” 2021-ben minden nemzetünk sorsán töprengő magyarnak jó szívvel ajánlhatom, készítse el a Csoóri által gyakran emlegetett „robinsoni leltárt” (a hajótörés rossz volt – az jó, hogy életben maradtam stb.).

Ama harminc évvel ezelőtti rendszerváltoztatás idején a népnemzeti erők hatalomba ágyazottságáról így ír ifj. Fekete Gyula 2016-ból visszatekintve *Kellenek-e további fékek és ellensúlyok* című kiadványunkban: jelenlétük „csak a parlamentre és a végrehajtó hatalom csúcsaira korlátozódott: Túlélési esélyeik választási vereség esetén jóval csekélyebbek voltak, mivel választásoktól független hatalmi pozíciókkal, visszavonulási, túlélési posztokkal – például a gazdasági élet, a média vagy a tudományos élet területén – alig rendelkeztek. Esélyeiket az is rontotta, hogy a közvélemény előtti felelősségük az ország helyzetéért aránytalanul nagyobb volt, mint amennyi befolyásuk volt az események alakulására.” 2010 után megnőtt a cselekvési tér, de megnőtt a felelősség is.

Azt tanultam, hogy a győztesnek nagylelkűnek kell lennie, vigyázni szavahihetőségére, s törekedni tévedései korrekciójára, „mert hibáink legjobb menlevele, ha elismerjük őket” (Németh László). Végül is az ember szolgálni jött a földre, és nem uralkodni, Isten pedig csak az erkölcs és szeretet kérdésében szólt személyesen, a többit eszünkre, szívünkre bízta. Nagy dolog, és a nemzet

elni akarását erősíti, amit a jövőért, családjainkért, a gyermekekért tett a kormány, nagy dolog, amit a határainkon kívül élő magyarok összefogásáért tett, és nagyon helyes, hogy Trianon gyásznapiját már évekkel ezelőtt a „nemzeti összefogás napjává” tette. „Mert egy vérből valók vagyunk.”

„Halj meg már bennem, te civódó magyar!

Nézzek immár nagyobbakra is!” (Ady)

De hát mik is azok a „nagyobbak” 2021-ben?

Például az a tény, hogy van koronavírus. Foglaljunk itt rögtön állást: valóban világjárvány, a lassan kétmillió halottjával – közülük e sorok írásakor – tízezer magyar, s ezzel a WHO összesítése szerint az egymillió főre eső halálesetek számát tekintve a 16. helyen vagyunk. Indokolt, hogy várjuk az oltásokat a veszélyeztetett csoportok önkéntes jelentkezői számára.

A klímaváltozás. Önálló környezetvédelmi minisztérium híján még fontosabb volna minden civil csoportosulás véleményét meghallgatni, s a döntéshozók elé tárni. Fordítsunk figyelmet arra is, hogy már két éve áthaladt egy hajó az Északi-sarkon, amely a jégolvadás miatt hajózhatóvá vált.

A migráció. Az a 2015 óta déli határainkat védő kerítés az Európai Unió határait védi jog- és köteleességszerűen, eredményesen. Más kérdés, hogy a hamarosan már 8 milliárd embernek otthont adó Földünk afrikai kontinenséről (ahol tizennyolc év az átlagéletkor) nem százezrek, hanem százmilliók keresnek nem pusztán jobb életet, hanem egyszerűen életet. Őket szülőföldjükön kell segíteni. Európába érkezésükre láthatólag egyetlen európai állam sincs felkészülve. A volt gyarmattartó angolok, franciák, belgák, hollandok, spanyolok, portugálok, olaszok sem. Ugyanakkor a világon ma is legüldözőttebb vallás, a kereszténység híveként – miközben féltjük hazánk és Európa kulturális értékeit – tudjuk, szenvedő embertársainknak segíteni kell.

A mi térségünk nagy kérdései között ott van – és ezt a Brüsszelben, Strassburgban viaskodó nyugati politikusok, s eddigi megszólalásaik, és tetteik alapján a jelenlegi hazai ellenzéki pártpolitikusok sohasem fogják úgy érzékelni, mint a közép-európai államiságok ezeréves értékeit féltők –, hogy a világpolitika változásaiiban számunkra állandóság, hogy a szomszéd Bécs mellett és helyett Berlin és Moszkva határozta meg Közép-Európa nemzeteinek sorsát századok óta.

Az igazán nagy kérdés, hogyan egyeztethetők össze az egyéni és közösségi érdekek? Matolcsy György írt arról, hogy „a lengyelek erős nemzettudattal, erős érzelmi és vallási forrásokkal, hatékony állami és üzleti eszközökkel egy új középhatalmat építenek a németek és oroszok között, amerikai szövetségben”. (Látjuk megosztottságukat, de ez korántsem olyan, mint a mienk.) A bonum commune, a közjó elfogadása – úgy tűnik – számunkra nehezebb, mert az egyéni és a közösségi értékrend ellentétes válaszokat sugall.

A miértre a választ én nem a turáni átokban, hanem a bizantinizmus bennünk élő maradványaiban keresem. A bizantinizmus nem pusztán „folklór” (ismerjük a csaló róka történetét, a balkáni népmesék ügyes csalójáét, a követendő gondolkodást és cselekvést jelképező, mindenki eszén túljáró rókaét – szemben a magyar népmesék tisztaszívű, igazságkereső hőseivel, akik a diadalt becsületes küzdelemben vívják ki) és nem is pusztán „történelmi” múlt, hanem „velünk élő jelen”.

Ha Bethlen Gábor meghal, amikor Lippát és Solymost átadta a töröknek, ma a legnagyobb nemzetárulónak tartanánk – de ezzel teremtett aranykort Erdélyben, mert tudta, hogy a török két napi, Bécs tizenkét napi lovaglásnyira van Kolozsvártól. „Nép és vezetők közt egy kis rokonság, a vezetők fejében egy kis tájékozódás s néhány világos gondolat: az erdélyi magyarság ennyivel evezett át törökön-németen s a maga bűnén, szívós maréknyi hegyi népek ennyivel halhatatlanok. De ahol ez a kevéske tudat is kialszik, ott hiába hagyomány, érték, föld... a magyar tudat hatvan éve bomlik-foszladozik” (Németh László 1933). 1918 Gyulafehérvár, majd Trianon, aztán az erdélyi bevonulás néhány éve után a máig tartó félelem s az alkalmazkodás kényszere. A Felföld és Délvidék sorsa ugyanígy írható le csak más szereplőkkel, mert Moszkva Konstantin városának és szép díszletekkel eltakart despotizmusának történelmi öröksévé tette magát (a harmadik Róma), és ez már régen a mi életünk.

Vegyünk néhány jellemzőt: ha békén hagyod a rendszert, az is békén hagy téged (ld. a Kádár-kor „aki nincs ellenünk az velünk van” jelszava), a személyes kapcsolatok dominanciája (a közös üzleti érdekek, hasonló szabadidős tevékenység, közös olvasmány és filmélmények stb.), a patriarchális viszonyok (minden megbeszélésen a főnökhöz fordulni, jelezve, csak a legfelsőbb szinten intézhető el ügyünk – bár tudjuk, fizikai lehetetlenség, hogy ez valóban így működjön), erőt kell sugározniunk (ügynöki olyan részletekre, mint a külsőségek, az autó márkája, a megjelenésünk, jó, ha titkár, testőr, sofőr is van velünk), a média- és egyéb kapcsolatainkra való hivatkozások (a névjegyektől a honlapokig) s a legalapvetőbb: a képesség valótlanságok határozott állítására, rezzenéstelen arccal vállalni, hogy csak az igazság egy részének kibontására van lehetőségünk.

Életem nagyobbik felét ama „kettős neveléssel” jellemezhető korban éltem, s bár nem ismertem meg „minden rontást és minden kocsrát”, de eleget láttam ahhoz, hogy észrevegyem: a hatalom megszerzése és megtartása érdekében a becsület, a barátság már nem erős, mindenki által büszkén vállalt érték. Az erő kultusza győztest kíván, és egyetlen győztes maradhat csak a porondon. Németh László írta, hogy „az igazi gazember mindent a korrektség vértjében csinál, s akit ragaszkodása az igazsághoz egy boldogtalan korban hazudni kényszerít, annak nincs többé megállása, újra és újra hazudnia kell”.

Míg szüleim két világháborút átélve a békét, magam a szabadságot, az emberhez egyedül méltó életformát tekintettem gyermekkoromtól olvasmányaimból, a köröttem élők élettörténeteinek példájából a legfontosabbnak, de kamaszkoromban 1956 elzúgott forradalmával s a megtorlással a történelem rádöbbsentett: társadalmi méreteken szabadságról nem álmodhatunk. Így elmondhatom, hogy nem az egyetemen hallottam arról hogy „a szabadság az emberi történelem legmélyebb értelme: az állandó vágy, harc és törekvés a despotizmussal szemben...” (Montesquieu). Emberhez méltó életet csak szabadságban: fizikai-szellemi-lelki szabadságban élhetünk. És kezdtük ama orosz-szovjet regényekből már megismert „fortocskákat” – szellőzőablakokat – nyitogatni, amelyeknek a szibériai hidegben az a funkciója, hogy ajtónyitogatás nélkül lehessen friss levegőt engedni a lakásba. (Ami az egyetértést illeti, azt hiszem, arra még unokáimnak is várniuk kell...)

1956-ban gimnazista voltam, láttam a szabadság angyalát, s aztán érzékeltem a döbbsent csendet, tudtunk a halálsoron levőkről, az internált tízezrekről. A mobiltelefonos híradást számunkra 1950 óta a mindennapos kenyérért való sorbanállások hírközlése jelentette, persze ismertük a közmondást is: „hallgatni arany, beszélni Andrásy út 60”. A forradalom elzúgott, s én Széchenyi hitével egy életre a reformok mellett köteleztem el magam. Csak a párbeszédekben hiszek, amikor meggyőzni és nem legyőzni akarunk másokat. A „hatalom” – görögből vett latinnal dynamis, azaz dinamikus, növekvő, előretörő – lényegéből következik, hogy mindent maga alá akar gyűrni, feltétlen hódolatot kíván. Az már a belső cenzúra jelenléte, ha elfogadjuk, hogy a mindenkori hatalom kényétől-kedvétől való függésünk a történelem kényszere volna. A szabadságvágy s a párbeszéd keresése a világ más tájain talán könnyen összeegyeztethető lenne. Én személyes szabadságomat csak akkor éreztem biztosítottnak – immár negyedszázada a tanári pályán –, amikor állampolgárként hordtam zsebemben a világútlevelet. Bár jártam már többször addig is nyugaton – de úgy kaptam a kiutazási engedélyt, mint a pedagógusnapi jutalmat vagy oklevelet ajándékkul. Hazámat pedig nem a köztársaság kikiáltásának pillanatában – ahol én is ezekkel örültem a téren a déli harangszónak is – vagy a választás éjszakáján az MDF győzelmének bejelentésekor, hanem csak 1991 nyarán Silov altábornagy búcsúzása után éreztem szabadnak.

Azt hiszem, a tudomány a mai kor legnagyobb vesztese. Ez az egyetemeinken és a magyar tudományos élet majd minden szintjén tapasztalható gondok rossz kezelésének a következménye (hivatali-igazgatási, pénzügyi és tömegtájékoztatási hibák). Látjuk a javításokra hozott intézkedéseket, de azt is, hogy a folytonos súrlódás, egymás kínzása jobban összekapcsolja az embereket, mint az egyforma gondolkodás vagy megbeszélés. A megfelelési kényszer vagy csak feltűnési vágy meglepő teljesítményei közül néhány: az irodalmi kánon (kánonok) megtámadása – a nemzeti radikális oldal folyamatosan átkozva a liberálisokat, szabadkőműveseket, szokatlan indulattal támadja a népnemzeti gondolat

legjobbait. Könnyen elfelejtethetnénk ezt, ha nem látnánk éppen ezeknek a nemzeti műhelyeknek, egyre nehezebb helyzetét, gyakorta nyilvánvaló ellehetetlenítését. A nemzeti közép szellemi őrhelyei évek óta napi gondokkal küzdenek a pályázatírások elfogadásának bizonytalanságában, miközben „a legfőbb központhoz” közeli újonnan induló műhelyek – hasonlóan a külföldről is támogatott liberális szellemi központokhoz – nagyon komoly adományokhoz jutnak.

Az internet a korlátlan lehetőségek – egyben a korlátlan felelőtlenségek – eszközeként 2014 óta repíti világgá, hogy „Petőfi Sándor gr. Széchenyi István fia volt”, s „a Magyar Tudományos Akadémia a szabadkőművesség fellegvára”. Terjedelmes videóban állítja ezt Drábik János (130 ezer megtekintés). Illyés Gyulát ma jelentős támogatás és olvasói népszerűség birtokosai gyalázzák, mert Rákossival, Kádárral, Aczéllal kezét fogott. Illyés, a „pater familias”, élni akaró nemzetét képviselte, a szegényeket is – ha kellett kompromisszumokkal is, mint Kodály, Szentágothai és Németh László s még néhány millió magyar.

Patrubány Miklós, a Magyarok Világszövetségének immár húsz év óta elnöke „felkutatta”, „megtalálta”, s most „közzétette a nagyvilágnak”, hogy „az *Élet és Irodalom* 1957. szeptember 13-i száma közölte a magyar írók gyalázatos, nemzetárulói nyilatkozatát”. A sok aláíró író között ott van Illyés Gyula, Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Kodolányi János, Weöres Sándor, Pilinszky János, Csoóri Sándor is. („A magyar írók tiltakozása az ENSZ ötös-bizottsági jelentés közgyűlési tárgyalása ellen.”) Eddig az internetes hír – sokezer kattintással. Ezt a hírt én 1957-ben gimnazistaként olvastam az akkor induló egyetlen irodalmi-közéleti lapban, a 69 540 példányban kéthetente megjelenő *Élet és Irodalomban*. Százvezrek tudták ezt, 15 éve is közzétették már, s azt is, hogy az állítólagos aláírók bebörtönzött író társaikat remélték ezzel védeni. A magyar írók Gond és hitvallás kezdetű 1956. december 22-i nyilatkozata után („Erkölcse legyen munkánk talpköve...” – Tamási Áron fogalmazása) százakat vittek börtönbe, ezeket internálótáborokba. Hogy a halálsorra kijelölt író társak életét mentsék, 1957-ben a szabadlábon levő írók nyilatkozatot írtak alá. Ki lehet lelkiismeretük bírója? Kik ők, akik ma ítélkeznek, és milyen jogon? Hajdani elkötelezett kommunistaságukat kompenzálják, vagy csak tudatlanok?

Mi akarjuk megszabni, ma meddig volt helyes elmenni az előző század jeleseinek a kompromisszumokban? Bizánc és Moszkva egyenes öröksége az olyan kézi vezérlés, amikor tudatlanságból – immár a világháló segítségével – pienesztált építenek, amelyre állva erkölcsi igazságot szolgáltatnak.

Drábik János MVSZ stratégiai bizottsági elnök többször ismételve, hogy Orbán Viktor nagy híve és csodálója, tudja: „Csoóri Sándor magasrangú szabadkőműves”..., s „Jelenleg egy rejtett hálózatban működő erő harcol a magyarság ellen. Egy talmudista, erkölcsi gátlás nélkül működő szabadkőművesség, ami valamiért magyargyűlölő és ízig-vérig magyarellenés. Most is dominanciája van a talmudista erkölcsi rendszernek” – 3279 megtekintés az interneten. „Széttört tükör cserepei vagyunk mi / Egyek és darabonként mást mutatók” – írta Sipos Gyula, a Györffy-kollégista földosztóbiztos, NÉKOSZ-szervező – akit az

ifjúkori barát és pályatárs, Fekete Gyula sarzsi nélküli tábornoknak nevezett. És hogy a cserepeknél maradjunk, Csoóri Sándor 1991-ben a Magyarok Világszövetsége elnökeként „a mozaikdarabjaira töredezett nemzet” lelki egyesítésére vállalkozott. Oka van, hogy életében mesterlövészek lőtték, s most halála után is gyalázzák. Csoóri Sándor „jelenléte közösségeket teremtett, egy különleges nemzeti szabadkőművességet, amelyben összetalálkozott a magyarság és a szabadságvágy, sőt: maga a szabadság. Mindaz tehát, ami a kádárizmus hatalmi rendszerének a legfőbb ellensége volt. Amit itt hagyott, az egy tündöklően tehetséges, vibráló, örökké kíváncsi szellem, felelős közéleti ember kínálta kép, benne egy korszak sajátos tükre, amely egyszerre mutatta meg annak vétkeit, kisszerű korlátozottságát és meghaladásának útjait. Nem véletlen, hogy ismereteink szerint senkiről nem gyűlt fel a titkosszolgálati gyűjteményekben nagyobb terjedelmű megfigyelési anyag – önmagában is bámulatos példaként a hatalom korlátozottságának és aljasságának. Akárhogyan vesszük is, de paradox módon az így kiváltott hatás is, mint a recepció szélsőségesen torz fejezete, valamiként része az életműnek...” (Gróh Gáspár emlékezése).

1989 és 2001 között az MVSZ elnökségi tagjaként, az Anyaországi régió elnökeként közvetlen munkatársa voltam, s megtisztelt bizalmával, barátságával. Ő írta: „a nemzetek nem külső körülmények miatt szoktak meghyatlani, hanem belső hibáik miatt. Felemelkedésüket sem külső tényezők segítik, hanem a legbelső erényeik.”

Hiába igyekezett Csoóri Sándor a világ magyarságának összefogására összekötni a liberális urbánus és a nemzeti népi gondolatot, nagy erők dolgoznak azon, hogy életműve ne alakítsa közgondolkodásunkat. Sokak számára megbízóktól kapott feladat (mások ezt tudatlanságuk okán magánszorgalomból teljesítik): nem szabad, hogy a nemzet szellemében és lelkében is elkészüljenek az igazi magyar, egyben európai értékeket képviselő életművek.

Az 1981-es lengyel tragédia hajnalán éppen írószövetségi közgyűlést tartottak, amikor Papp Árpád költő, műfordító felszólalásában az 1956-os forradalom 25. évfordulójára emlékeztetett. Idézem Kerényi Grácia hozzá írt levelét: „Kedves Kollégám, nem tudtam, hogy maga ennyire fiatal, és örülök, hogy éppen maga mondta el, amit elmondott. Ne várja, nem várhatjuk, hogy ez az Írószövetség ma úgy viselkedjék, ahogy a lengyel Írószövetség 1956-ban a magyar forradalom vérbefojtása után. Nem várhatunk ettől az intézménytől semmit. Mindig csak saját magunktól. Üdvözli Kerényi Grácia, 1981. dec. 13.” 1986-ban Albert Gábor mondott nagyhatású beszédet – kiváltva a hatalmasok megdöbbenését, de akkor mi már régóta nem 1956 népe voltunk.

Megfélemlítés, a hatalomhoz való túlzott alkalmazkodás vagy a kényelmes beletörődés egy példaként: néhány éve Fekete Gyulára emlékezve gyűltünk össze az Írószövetség székházában, s négy volt elnök mondta el, hogy ők javasolták Kossuth-díjra, de a döntnökök kihúzták a nevét a listáról. Én ezután leírt méltatásomat zsebre téve csak annyit mondtam: hogy tudtommal közülük

egyetlen elnök sem mondott le a Magyar Írók Szövetsége javaslatának semmi-bevétele miatt, szerintem ezért nem lehet az Írószövetség többé a nemzet szellemi parlamentjévé. És mert most már kettő (?) is van belőle.

Németh Lászlóra hivatkozva hiszem, hogy Közép-Európa lehetne a minőség jövője, s a térségünkben kiáramló gazdag nyugati országokban szerencsét, kalandot, több pénzt vagy csak nyugalmat kereső milliók – köztük magyar százvezredek – újra otthonuknak fogják érezni szülőföldjüket.

Amihez persze támaszkodni kellene az elmúlt század nagy hazai és közép-európai tudósaink, művészeink életműveinek tanulságaira (például arra, hogy Kodály Zoltán, Bartók, Dohnányi, Rippl-Rónai, Móricz, Ady, Babits, Kosztolányi a nagy háború végén, az első magyar köztársaságtól nemzeti megújulást vártak – de a bolsevik terror óriási csalódást jelentett számukra), hatékonyabban kellene védeni a magyar vidéket – ahol két megyényi területen az autópályák, áruházak, parkolók miatt már sohasem lesz szántóföldi kultúra –, biztosítani, hogy legközelebb ne magas aranykoronaértékű termőföldet betonozzanak le az újabb üzemek létesítésekor, ne legyen a biogazdálkodás mintaszövetkezete a privatizáció áldozata, sokkal jobban segíteni a kis- és középgazdaságokat, a helyi törekvéseket (erre most a világjárvány külön is lehetőséget kínál), vigyázni jó hírűnkre a nagyvilágban, ragaszkodni a hírközlések tisztességéhez, s bár naponta hallom, olvasom, hogy „háború van”, mintha csak flamandok és vallonok volnánk – de ezt elsősorban a világjárvány, az emberi túlfogyasztás, az értékeinket tagadó pusztán profitérdekelt globális tőke, az anyagi javak túlnyomó többségét birtokló, embertársaik sorsa iránt közömbös kevesek uralmi törekvései és persze a bennünk is megbújó szervilizmus, a kiszolgáltatottság miatt érzett szorongásunk ellen kell viselnünk, nem pedig lelkesedni rest honfitársaink ellen. Párbeszédre van szükség. „Mert egyszer béke lesz...” Közösségeink összetartója csak a másik embert becsülő szeretet lehet. Biztató, hogy a 2020-as év szava: az „egymás” lett. A Világ, a Babits által „magát tépő Hazámnak” nevezett Európa javítását is önmagunkon kell kezdenünk.

Hogy mit ajánlanék a bizánci gondolkodás ellenszeréül?

Azt a tudást, hogy mindnyájan felelősek vagyunk Hazánk állapotáért, hogy merjünk magyarok maradni, a „szabadon szolgál a szellem” Keresztury-féle mondat megértését és elfogadását. Elhinni Teleki Pálnak, hogy „a mai kor problémája nem gazdasági, hanem lelki. Hit kell, hogy megküzdhessünk vele... Ha egyszer eszébe jutna az embereknek, hogy világtörténelmet az összetartozandóság és nem az ellentétek alapján írjanak, ha ezt tanítanák az iskolákban, ha ezt éreznék az államférfiak és nem a pillanatnyi múltot, akkor könnyű feladat volna az embereket összehozni...” Azt, ami például az Eötvös Collegiumnak – számomra a legfontosabb közösségi térnek – évszázada igazi szelleme, egyben a nemzetnek és nagyvilágnak továbbadásra érdemes közösségi példája, hogy

az értékek elismerése és megbecsülése a különböző vélemények tiszteletben tartása mellett mindig ott van másra át nem hárítható erkölcsi felelősségvállásunk. Ott van egymás tekintetének keresése és kézfogásra kinyújtott karunk.

„Egy és más dolgot, ami írás közben eszembe jut idefoglalok, mert természetellenes lenne elvetnem őket...” (Plutarchos)

Egy gépházi segédmunkában töltött év után előfelvettként kerültem az ELTE ún. „Duna-rekesztő” magyar-történelem szakára, a Fácános nevű tömegszállás és a Róbert Károly körúti laktanya után az Eötvös Kollégiumba. A KISZ-munka számomra a Glatz Ferenc által kitalált BEAC-KISZ-aktíva volt, sok jó társammal az egyetemi tömegsportot, elsősorban a kosárlabda-életet élénkítettem. Személyes sorsom vidéki tanárként is megkímélt a kísértésektől: nem kellett börtönbe mennem, vagy jelentéseket írnom, amikor pedig a skalpom már értékesebb lett volna, akkor elegendő volt egy határozott nemet mondanom. A kísértés számomra az volt, hogy amikor mint volt Eötvös-kollégistát (aki kaposvári tanárként, a Baráti Kör tagjaként gyakran jártam Budapestre, s olyankor a Ménési úton aludtam, illetve gimnazista tanítványaim közül többen tanultak ott) hajdani igazgatóm, Tóth Gábor engem javasolt utódjául, a feltétel az volt, hogy párttag legyek. Köpeczi Béla miniszter és Óvári Miklós, az MSZMP második embere – volt Eötvös-kollégisták – személyes győzködése ellenére sikerült nemet mondanom. A jó lelkiismeret: érezni, hogy nem tehettem másként. Az, hogy mégis kineveztek, s az Egyetemi Tanács mellém állt – már nagyobb, általam akkor nem ismert összefüggésekre utalt. Elviseltem a csikorgószavú felolvasásokat, nem vitatkoztam a pártkongresszusok irányelveiről, a marxista etikáról, esztétikáról, a lenini tükrözésméletről. Az újságokat csak az utolsó oldalon, a sportrovatnál olvastuk, természetesen tartottuk, hogy a hiteles szó visszaszorult négy-öt ember közé, Sipos Gyula szavaival: „tudomásul vettük a tribünök rangsorait, nem zártuk el a televíziót akkor sem, amikor abból a pléhkakas kukorékolt”. Mert mi olyan gyávák vagyunk, hogy már semmitől sem félünk.” A párttag-felvételekről tudtuk, hogy a pártonkívüliek éppen tisztogatják sorait. Akik a nemzet sorsán javítani akartak, azokat barátoknak, vitapartnereknek tekintettük (a gimnáziumban 46 tanárból 6 volt párttag, a helyi főiskolán a 60 tanárból 6 volt pártonkívüli), de soha nem nehezteltünk azokra, akik párttagként igyekeztek érvényesülni, vagy egyszerűen nyugodtan dolgozni. Azt tanultam meg, hogy a törésvonal mindig a jó és a rossz között, Fekete Gyula szavaival, az Élet- és Halál-pártiak között húzódik.

A bizantinizmus tünetei reflexióink tükrében

A *Hitel* szerkesztőjének felkérő levele, különösen annak záró szakasza ösztökélt rá, hogy – legyőzve kételyeimet, ellenállásomat – „túlélő” köztisztviselőként, e témában is megosszam tapasztalataimat. *Közzolgálatban* címmel 1994-ben – a betiltott kézírataim „kárpótlásaként” összeállított – a Püski Kiadónál megjelent vaskos könyvem, a bolsevik „bizantinizmus” Kádár korszakában született kordokumentum. Tájékoztató egy életútról; törekvéseimről, vívódásaimról, ellenszélben írt cikkeim, tanulmányaim, feljegyzéseim válogatott gyűjteménye. Addigi küzdelmem tanúsítványai. E mostani összeállításban – a Művelődési és Közoktatási Minisztérium felsőoktatásért felelős szolgálatom után – a rendszerváltó, „nemzetépítő” Magyarok Világszövetségének választott főtítkáráként, ismét ellenszélben végzett ténykedéseim válogatott dokumentumai, szemelvényei segítik a föltett kérdésekre a válaszadást, a bizantinizmus/despotizmus tovább élő tüneteinek és reflexióinknak a bemutatását.

MKM

Büszke vagyok arra a csapatra – minisztériumi, egyetemi és intézeti kollégáimra – akikkel együtt, rendkívüli körülmények között is sikerült eredményesen átmenteni a hazai felsőoktatás ügyét a rendszerváltoztatás viharain. Immár arról is beszélhetek, hogy a bizantinizmus tüneteként tovább élő „szintológia” mennyi keserű akadályt gördített elénk. A közigazgatás ranglétráján a családok pártos lojalitás még ma is többet ér a szaktudásnál, a lelkiismeretes ügyintézésnél. Főosztályvezetői státussal – bármennyire bírtam is a miniszter bizalmát s a gazdasági helyettes államtitkár jóindulatát – folyamatos készenlétben kellett állnom. Az államtitkárok – ha nem voltam résen – minden forrás vagy egyéb juttatás elosztásakor a legnagyobb szakágazat kárára és saját területüket preferálva döntöttek. Hiába voltak elismert eredményeink, kiváló terveink, szorgos

BAKOS ISTVÁN (1943) művelődéskutató, közíró. 1980-tól a Bethlen Gábor Alapítvány munkatársa. Az induló *Hitel* egyik szerkesztője. A Magyarok Világszövetségének 1994–99 között a főtítkára.

munkatársaim, szinte mindig a felsőoktatás húzta a rövidebbet. Nem tudtam kellő mértékben érdekérvényesítője lenni a területnek, mivel egyeztetésre nemigen hívtak, így nem vehettem részt a döntéshozó vezetői értekezleteken. A tárcák és különféle felsőbb szervek vezetőivel viszont – a miniszter megbízottjaként, ill. közigazgatási szakemberként – eredményesen tárgyaltam. Külföldi partnerekkel – Dajka Balázs munkatársam jóvoltából – még inkább. Ám hiába kezdeményezte helyettes államtitkári kinevezésemet Andrásfalvy Bertalan miniszter a kormányfőnél – „elsumáskolták”. Engem sosem érdekelt a rang, sokkal inkább a feladat hajtott. Andrásfalvy szelíd emberségével partnerei, olykor munkatársai is visszaéltek, de az általa lényegesnek tartott ügyekben tanúsított következetességét, igazságszeretetét, szolidaritását lefegyverezve fogadták. Akadtak, akik ezt nehezen viselték; köztük tartozott Antall József is. Miniszterünk pedig az igaztalan vádak és a megalázó támadásokat viselte szomorú szívvel. Alig szólalt meg, máris „bigott katolicizmusát”, „konzervatív és nacionalista szemléletét” ostromozták a parlamenti ellenzék soraiból, mígnem 1993. február 21-én (nem sokkal az után, hogy egykori tanítványát nevezte ki főként államtitkárnak) egy nemzetközi konferenciáról kiszóllítatva a kormányfő telefonon közölte vele, hogy fölmenti tisztségéből. Mi pedig négyévi eredményes szolgálat után, a belső átszervezés kárvallottjai lettünk. A miniszterváltás után a főosztályomat szétagolták.

Felzárkózás a nyugat-európai felsőoktatáshoz...

Az EU-csatlakozás előkészítése során a talán legtöbb segítséget Dajka Balázstól kaptam. Az egykori angol-filozófia szakos kollégista barátom a hívásomra tért haza Franciaországból. Külügyi titkárként – Szövényi Zsolt, Szögi László, Polónyi István, Nagy Tibor Gyula, Nagy Lajosné, Papp Margit, Patthy Éva, Rádli Katalin, Serfőző Gusztáv, Somogyi Botond, Veres Pál mellett – fő támaszom volt, leginkább az MKM Felsőoktatási és Kutatási Főosztályán gyarapodó külkapcsolatok fejlesztésében. Az ő közvetítésével tárgyaltunk a külföldiekkel itthon és külföldön, a fölajánlott segélyek és a támogatási források megszerzése ügyében. Közreműködésével, nyelvtudásával, jó fellépésével meghatározó szerepet játszott az OECD, a PHARE, a TEMPUS, a FEFA, Fulbright, DAAD, British Council, PSO, JOCV stb. felsőoktatást támogató nemzeti és nemzetközi szervezetek és programok meghonosításában, a külföldi segélyek megszerzésében. Ezekben Soltész Péter, Újvári Gábor, Veres Pál és más kollégáim is közreműködtek. A segítségnyújtásban – emlékeim szerint – Hollandia, a skandináv országok, Japán, Kanada, Svájc jártak az élen. Nagy Britannia és az USA főleg orosz nyelvtanárok átképzésével (nagy szükség volt rá), Ausztria, Németország pedig ösztöndíjakkal, az adminisztráció korszerűsítésével segített. Az ország gazdasági stabilizálásához remélt Marshall-segély helyett morzsákat sikerült megszereznünk, de a katasztrofális állapotban levő oktatásügy túléléséhez ez is nagyon kellett.

Ez adott lehetőséget, hogy a magyarországi felsőoktatási intézményekbe tömegesen tóduló határon túli nemzetrészek fiataljait a szülőföldjükön – Nagyváradon, Komáromban, Marosvásárhelyen, Beregszászban, Szabadkán, Eszéken, Királyhalmecen s néhány más városban is –, a mi támogatásunkkal létesített „kihelyezett” tagozatokon képezhették tovább az ottani és a magyarországi intézmények oktatói közreműködésével. Jórészt ezekből a kihelyezett tagozatokból hozták létre az utódállamokban a magyar tannyelvű felsőoktatási intézményhálózatot, gyarapítván a határon túli magyar értelmiség hiányos sorait.

Az 1990-ben általam alapított *Magyar Felsőoktatás* című – J. Király István szerkesztette – havilap igen fontossá vált a szakmai kommunikáció és a törvény nyilvános előkészítése terén. Az egyetlen felsőoktatási lap hírvivője, hiteles krónikása volt ennek az időszaknak. Hiánypótló jelleggel vált ellensúlyává a felületes, egyoldalú média és az egyetemi pozícióikat védő pártállami káderek demagóg törekvéseinek, politikai dezinformációinak. Eleven fórumává vált a magyar felsőoktatásnak, s közérdekű cikkeivel szolgálta a közélet és a közigazgatás demokratizálását, a döntések jobb előkészítését is. A lap „Közeledés az Európai Unióhoz” című melléklete pl. tájékozódásul szolgált az EU-n belüli állapotokról és csatlakozási feladatainkról, hozzájárult helyzetünk objektív megítéléséhez. A havilap 15 évet élt és szolgált. Vajon Magyar Bálint miniszter miért éppen az EU-csatlakozásunk évében szüntette meg külföldi a partnereink (pl. az EU-egyetemek, a Világbank/FEFA, OECD, PHARE stb.) tájékoztatását is ellátó, angol rezümével megjelenő havilapot? Miért az évben támadtak sok nemzeti intézmény, törekvés ellen? *Cui prodest?* Az elmúlt évtizedek beszédes választ adtak rá.

Az eltékozolt Világkiállítás

A Nemzeti Megújulás Programja IV. részének 15. alfejezete kiemelt feladatként szolt a Bécs–Budapest Világkiállításról, amelynek terveibe a felsőoktatást is bekapcsoltuk. Magyar Zoltán: *A magyar tudománypolitika alapvetése* című könyvére s a benne közölt térképre hivatkozva – Vékás Lajos és Michelberger Pál rektorokkal együtt – sikerült Antall József kormányfőt megnyerni a lágymányosi terület tulajdonjogának visszaszolgáltatására az ELTE és a BME részére. Az épületeket úgy tervezték, hogy azok zömét a ELTE TTK és a BME a világkiállítás után azonnal hasznosítani tudja. Közben Ausztria kifarolt az ígéretes közös projektből, ma sem világos, hogy miért. Az Antall-kormány merész lépése volt, hogy egyedül is vállalta az EXPO megvalósítását, pechjére a Demszky-féle Fővárosi Önkormányzattal együtt kellett végeznie...

A *Kommunikáció egy jobb világért* címmel tervezett EXPO-t sokan a rendszerváltás, a magyar modernizáció nagy kihívásának tartottuk, remélve, hogy fölgyorsítja hazánk csatlakozását az információs társadalomhoz és az Európai Unióhoz. Szemünk előtt lebegett Makovecz Imre héttornyú pavilonja is, amely

elbűvölte a sevillai világkiállítás több millió látogatóját és rendezőit. Bízunk abban, hogy a tudás, az alkotó tehetség Budapesten is diadalmaskodik; az építő munkálatok sok ezer munkahelyet, valóságos csodát teremthetnek idehaza is.

A munka megkezdődött, a részt vevő országok jelentkezése már félszáznál tartott, amikor az 1994. évi országgyűlési választásokon a nép leváltotta az ígéreteit be nem tartó „rendszerváltó nemzeti erőket”. Visszaadta a hatalmat az utódpart MSZP kezébe, amelyhez koalíciós partnerként társult a korábban legharsányabban kommunistázó liberális SZDSZ, így ők 72%-os parlamenti többséggel uralták a politikát. Első intézkedésük az EXPO lemondása volt. Felelős köztisztviselőként abban bízam, hogy tényekkel, józanító érvekkel meg lehet győzni az újonnan választott országgyűlést, hogy a Horn-kormány átgondolatlan, törvénytörtő bejelentését utasítsa vissza, ne fogadja el.

Ezért nyílt levelet, rövid történeti áttekintést intéztem a parlamenti képviselőkhöz, amelyet a parlamentben személyesen adtam át a képviselők többségének. Kértem, hogy mentsék meg az EXPO kínálta lehetőséget hazánknak! Érveimet és indokaimat eliminálták, végül a kormány elhibázott döntését a parlamenti többség megszavazta.

Nyílt levelemmel búcsút vettem a közigazgatástól, és a mostoha MKM-től, mivel a Magyarok Világszövetsége (MVSZ) Elnöksége egyhangúlag elfogadta pályázatomat, így megválasztottak az MVSZ főtítkárának, ilyenformán én adhattam be fölmondásomat Fodor Gábor miniszternek, mielőtt kirúgtak volna. Mert a „nagytakarítás”, amit az Antall-kormány elmulasztott, a kormányváltás után erős ütemben lezajlott, ellenünkre. Főosztályom „nemzeti erőit”, főleg akiket én hívtam, kisöpörték a minisztériumból. Ezt tetézte a Bokros-csomag, amely majdnem lerombolta mindazt, amit építettünk. Nem közeledtünk, hanem egyre távolodtunk Európától.

Nemzetépítő kísérlet a Magyarok Világszövetségében

1994. szeptember végén interjút adtam a *Magyar Nemzet*nek. Ennek bevezetőjéből idézek: „Munkamániás – mondják róla az ellenségei vagy irigyei. Az elmúlt években ő volt a felsőoktatás egyik elméleti szakembere, Hollandiától Japánig utazó nagykövete. Ő volt az EXPO egyik legelszántabb védelmezője. Mindenütt ott volt, ahol egyetemi, főiskolai kérdések kerültek szóba. Viaskodott politikusokkal, ilyen-olyan minisztériumok képviselőivel, olykor még tüntető diákokkal is. De úgy látszik, nem sikerült elvenni a kedvét sem a szakmai munkától, sem a közéleti szerepléstől. 1994. október 1-jei hatállyal távozik eddigi munkahelyéről, a Művelődési és Közoktatási Minisztériumból, ahol 1987-től fontos pozíciókat töltött be, és a Magyarok Világszövetségének a főtítkára lesz...” Ferch Magda szerkesztő ajánlással is fölerő véleményét az MVSZ jövőjéről szőtt optimista elképzeléseimmel színeztem az interjúban.

Pedig sejtettem, hogy micsoda emberpróbáló feladatra vállalkozom. Előttem két év alatt négy főtítkárt cseréltek le a Csoóri Sándor vezette szervezetben. Nekem sikerült kitöltenem a négy esztendő, sőt annál többet is, amely tanulságos periódusa volt az életemnek. Nem szolgáltam hiába a világ magyarságát néhány kiváló alkotó (ám esendő szövetségi vezető) társaságában. Számos olyan eredmény született a magyar nemzetpolitikában ekkor, ami nélkülünk nem jött volna létre. Mindez Csoóri Sándor és az MVSZ elleni médiaháború poklában történt. Akkor, amikor létfontosságú érdekvédelmi feladatok állították csatasorba a szövetség vezetőit és szervezeteit. Háborúban nem lehet építkezni, csak védekezni. Mi azonban ezt is megkíséreltük. Elsőként említem a Duna TV – működése kezdetén (1992 karácsonya) s a kormányváltás után – megszüntetésére irányuló törekvések, támadások elhárítását, illetve túlélésének elősegítését, a külföldi magyarok, az MVSZ közéleti-politikai közreműködésével. A Duna Televízió léte, rendkívül eredményes működése, nemzetnevelő műsorpolitikája megsokszorozta az MVSZ táborát, hozzájárult munkánk népszerűsítéséhez.

A határon túli magyar nemzetrészek védelmében is tettünk néhány bátor lépést.

1. Belépésemkor értesültem arról, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia soron következő ülése – 1994. november végén – Budapesten lesz. Javasoltam az MVSZ vezetőinek; Csoóri Sándornak, Dobos Lászlónak, Fekete Gyulának, s az itt tartózkodó Kardos Bélának, hogy NGO szervezetként az MVSZ is vegyen rajta részt. Vigyünk oda egy tájékoztatót, amelynek vázlatát előkészítettem. Ennek nyomán született meg gyors és közös munkával a „MEMORANDUM a nemzetiségek és nemzeti kisebbségek jogairól és önrendelkezéséről” című MVSZ-dokumentum magyarul és angolul, amelyet Csoóri Sándorral és Dobos Lászlóval együtt jegyeztem. Hivatalosan bejelentkeztem, s az MVSZ képviselőjeként – Kardos Bélával együtt – részt vettem az EBEÉ Budapesti Felülvizsgálati Konferenciáján. Memorandumunkat minden résztvevőnek átadtuk vagy a postáztuk. Néhányan reflektáltak rá, közülük Raymond Barre, akinek levelét közöltük is a *Magyar Figyelő* 1995/1-2. számában.

2. Vekerdi Lászlótól időben megtudtam, hogy 1994-ben két magyar származású tudós is Nobel-díjat kap. Stockholmban köszöntöttem őket a Magyarok Világszövetsége nevében. Ez volt első hivatalos külföldi utam, amely – a Jakabffy Ernő vezette svédországi magyarok (SMOSZ) segítségével a Nobel-díj Bizottság titkársága közreműködésével – igen jól sikerült. December 10-én délután Stockholmban, a Concert Hall Nagytermében részt vettem a Nobel-díjak átadásának főlemelő ünnepségén. Oláh György a kémiai tudományok, Harsányi János – két társával együtt – a közgazdaságtudomány területén elért eredményeiért vette át személyesen a svéd királytól a legrangosabb tudományos elismerést. Szívesen fogadták köszöntésemet is.

3. Örömteli karácsonyi ajándék volt az MVSZ Elnöksége 1994. december 16-17-én Nagyváradon tartott ülése, amelyen a temesvári események ötödik évfordulójára, annak hőisével, Tőkés Lászlóval és katolikus püspöktársával,

Tempfli Józseffel mint vendéglátóinkkal együtt emlékeztünk. Ezen a rendhagyó elnökségi ülésen tárgyaltuk meg egyebek között az 1996-ban tartandó IV. Világtalálkozó és az MVSZ tisztújító küldöttközgyűlésének megszervezését, valamint a Magyar Honfoglalás 1100. évfordulója és a magyar oktatásügy millenniuma méltó megünneplésének előkészítését. Az Elnökség elfogadta, közreadta a *Nyílt levél Románia polgáraihoz* című dokumentumot. Az első határon túl tartott ülésünk hagyományteremtő kezdeményezés volt, ami figyelmet keltett világszerte a médiában is. Ezt követően évente legalább egyszer határon túl (Ungváron, Szolyván és Vereckén, Szabadkán, Dunaszerdahelyen, Eszéken/Szentlászlón, Bécsben, Csíkszeredán, Csíksomlyón, Lendván) tartottunk elnökségi ülést a térség MVSZ vezetőinek részvételével.

Miközben a környező országokban fokozódott a sovinizmus, egyre több radikális, magyarellen es akcióval igyekeztek megfélemlíteni, az amúgy is másodrendű polgárokként kezelt nemzettársainkat. Újabb támadássorozat célpontjai lettünk. Előbb Tőkés Lászlót támadták Romániában, majd Csoóri Sándort és az MVSZ-t idehaza. Égető szükség lett volna az MVSZ érdekképviseleti szerepének erősítésére, amit belső civódások és külső dehonesztáló akciók korlátoztak. A külső támadások részben hibáinkból és a kritikákból szereztek fogódzóikat. A Magyarok Világszövetsége táborát, pártolóit mindez próbára tette, de felszínre hozott számos megoldandó problémát, kiküszöbölendő hibát, súlyos tévedést is, amelyekkel szembesülnünk kellett. Különösen azután, hogy a vezető magyar sajtóorgániumokban 1995. március elején megjelent 52 aláíró (kétharmaduk határon túli, főleg nyugati, a maradék itt élő polgár) nevével egy kollektív *Nyilatkozat a Magyarok Világszövetsége megújulásáért* című dokumentum, amelynek nyilvánvaló szándéka a nemzeti orientációjú MVSZ birtokbavétele volt. A választási győzelem után megnőtt az étvágyuk!

A dokumentum Pomogáts Béla cikkére (*Magyar Nemzet*, 1994. nov. 8.) hivatkozva kérte a magyar országgyűlést, hogy gondolja át az MVSZ költségvetési támogatását. Az aláírók között ott találjuk pl. Ágoston Vilmost, Bodor Pált, Cs. Gyimesi Évát, Donáth László evangélikus lelkészt, Eörsi Istvánt, Faludy Györgyöt, Fejtő Ferencet, Györffy Miklós újságírót, Jancsó Miklós filmrendezőt, Kende Pétert, Kenedi Jánost, Krencsey Mariann színésznőt, Lőcsei Pál szociológust, Mérai Tibort, a svájci Nagy Csabát, Ungvári Tamást, a kolozsvári *Szabadság* főszerkesztőjét Tibori Szabó Zoltánt, akiknek kötődése a hatalomra került baloldali-liberális pártokhoz közismert volt.

Az újjászülető Magyarok Világszövetsége vezetősége gyakorta torzsalakodott, a három régió eltérő hátterű, érdekeltségű és habitusú képviselőinek konfliktusai közepette vergődött, de vészhelyzetben képes volt túllépni az önös percpolitikán, sikerült megvalósítania a nemzeti összefogást és szolidaritást. Ez történt az MVSZ megújítása, a DUNA TV létrehozása és vezetőinek megválasztása; működési feltételeik harcok árán, eredményes munkával történt biztosítása idején. Erre három példa, három jeles esemény kívánczik ide, amelyeket

az MVSZ szervezett, ám a DUNA TV közvetítése nélkül aligha figyelt volna ránk a világ úgy, ahogy történt.

Közülük az egyik, a Debreceni Nagytemplomban tartott „Nagygyűlés az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyar iskolákért, a magyar nyelv egyenrangúságáért, a nemzeti közösségek jogegyenlőségéért. A másik az „MVSZ millencentenárium programja” 1996-ban, melyet a világ magyarsága félszáz országban valósított meg szívmengető eseményekkel. Harmadik az MVSZ 60. évfordulójára szervezett „A magyar kultúra külhoni műhelyei” című háromnapos világkonferencia, amelyen jeles hazai és a határon túli vezetők, tudós-tanárok tartottak iránymutató–elemző nemzetstratégiai előadásokat, amelyeket az új kormány három államtitkára nyilvánosan értékelt s fogadott köszönettel. Ez volt az utolsó nagy rendezvény, amelyet főtitkárként én szerveztem a Magyarok Világszövetségében. Az általam alapított *Magyar Figyelő* két teljes (VII. évf. 8. és 9.) jubileumi lapszámot szentelt a 60. évfordulás (1938–1998) ünnepségnek és e világraszóló háromnapos konferenciának, amelyen a világ magyarságának korabeli kiemelkedő képviselői és tudósai vettek részt. 27 országból, közel százan tartottak jobbnál jobb előadást a 12 tematikus szekcióban és a két plenáris ülésen.

Ötvenötödik születésnapomon Debrecenben kaptam meg négyévi áldozatos munkám „jutalmát”. Ezt az alábbi köszönettel viszonzotam. Elköszönő levelem nem aratott osztatlan sikert. Ebből csupán a nyugati magyar lapokban jelentek meg részletek, még az általam alapított s kiadott *Magyar Figyelő* MVSZ havilap is csak egy rövid részletet közölhetett belőle. Most közreadom, mivel a bizantinizmus kísértete az engem negligáló MVSZ vezetőket – élen az eltávolításomra szövetkezett Csoóri Sándor–Patrubány Miklós párossal – oly mértékben megszállta, hogy az már egzisztenciálisan is fenyegetett. „Niemandolni akartak.” A nemtelen bosszúállásra vagy számadásra késztető tiborci búcsúlevelemet mementóként közzéteszem.

Magyarok Világszövetsége
Főtitkár

ELKÖSZÖNŐ LEVÉL

a Magyarok Világszövetsége tagjaitól, tagszervezeteitől, Országos Tanácsaitól, tisztségviselőitől, munkatársaitól és párfogóitól; világszerte

„Köszönjük, élet! áldomásodat,
Ez jó mulatság, férfimunka volt!”
(Vörösmarty Mihály)

Tisztelt Nemzettársaim, kedves Mindannyian!

Hírül adom, hogy – négy év szolgálat után, helyettem – az 1998. nov. 13-14-én Debrecenben tartott elnökségi ülés új főtitkárt választott a 45 éves dr. Chikány Gábor vegyészmérnök és programozó matematikus személyében, aki 1991 óta

a Magyar Demokrata Fórum Országos Hivatala Szervezési osztályának vezetője volt. Ő 12 szavazatot kapott, én – főleg a nyugati és néhány Kárpát-medencei elnökségi tag jóvoltából – 8-at. A távolmaradók faxon rám adott szavazatát nem vették figyelembe – de azt is köszönöm. Köszönöm a sok-sok levelet, telefont, üzenetet is, amely a világ minden részéből érkezett.

A főtítkári pályázatra – amelynek szabályszerűségét az elnökség és az etikai bizottság néhány tagja vitatja – 41 pályázat, közte az enyém is, időben beérkezett. Mivel rendkívül heterogének voltak, azokat az Elnöki Kollégium több menetben szelektálta. Végül kiválasztotta azt az öt-hat meghallgatandó jelöltet – közülük Szijártó István az utolsó napon visszalépett –, akiket meghallgatásra Debrecenbe elhívott. A hozzám is eljutott rangsorolások alapján október végén megtudtam, hogy az öttagú elnöki kollégium négy tagja, *Csoóri Sándor, Dobos László, Kurucz Gyula és Patrubány Miklós* nem vett föl a jelöltlistára, míg a Nyugati régióelnök, *Papp László* és a *hivatali érdekképviselek* javaslati listáján elsőként szerepeltem. Ekkor felkerestem elnökünket, és egyebek között szóvá tettem, hogy miért nem szólt előbb szándékáról, mert akkor valószínűleg nem pályázok, de – a folyamatos szolgálat híveként –, pályázásra biztattam volna azt a négy-öt munkatársamat, akiknek bátrabban átadtam volna a hivatali stafétát, mint bármely ismeretlennek. Közöltem vele azt is, hogy ezek után már – munkatársaim, a közösen elért eredmények, értékek s az engem nagy számban támogató nyugati és Kárpát-medencei magyarok meg a munkámat becsülő jeles hazai személyiségek és önmagam miatt – nem futamodhatok meg. Végigjátszom a játszmát, amely irányomban egyre nemtelenebb eszközökkel folyt, s az elnökségi kihallgatáson tetőzött.

Négyévi munkámért köszönő szót sem kaptam az elnökségtől mint munkáltatómtól. Fizetésem négy év alatt nem változott, ma felét sem éri el annak, mint amit belépésemkor ért.

A Magyarok Világszövetsége eredményeit, teljesítményét, szervezeti, működési haladását, problémáit és pénzügyi gondjait – a négy év során minden tesztet: az elnökség, a választmány, a küldöttgyűlés számára készített – jelentéseimben feltártam, megoldásukra számos javaslatot tettem, amelyeket mindig elismeréssel, majdnem egyhangúan fogadtak el. Sajnos hiába.

Az utóbbi időkből rendteremtő szándékommal és munkámmal a szűkebb vezetői körben kialakult áldatlan hatalmi harcok ütközőpontja lettem örökös „bűnbak”, tehát jobb megítélésre az Elnöki Kollégiumtól nem számíthattam.

Mindezzel együtt – főtítkár elődeim igen rövid életű regnálása után – hálás vagyok a Sorsnak, mert több mint négy évet kaptam, hogy alkotó módon részt vegyek a világ magyarságának a szolgálatában, s e szolgálat szervezését vállaló-ellátó budapesti központ megteremtésében, megmutassam képességeimet, „megvalljam természetemet”.

1994. októberi belépésem óta rengeteg munkát és energiát fordítottam arra, hogy vezetésemmel kialakuljon és stabilizálódjon az MVSZ hivatali szervezete és személyzete; szolgálatsszerűvé, rendszeressé és tervezhetőbbé váljon működése,

ami a korábbi dezorganizált, anarchisztikus állapotokból – Borbándi Gyula szavaival szólva –, „történelmi léptékű előrehaladás volt a szervezet életében”.

Csakúgy, mint – az 52-ek bomlasztó támadása és az előző kormányzat folyamatos pénzügyi restrikciója közepette – Makovecz Imre és Rab Péter segítségével gyönyörűen felújított Benczúr utcai székházunk; a nagy nehezen birtokba vett egykori országos Kaszinóból lett oktatási, kulturális, művészeti, közéleti központunk, a Magyarok Háza (mely funkcióerősítésre szorul), valamint az ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban Csete György építész által létesített Világmagyarság Hajléka, amely a leglátogatottabb bemutatkozó helyévé vált a külföldi magyarságnak és az MVSZ-nek.

A romló környezeti, politikai és anyagi viszonyok ellenére – hivatali munkánk révén is – a Magyarok Világszövetsége páratlan eredményeket ért el az elmúlt négy év során: gyarapította vagyonát, tagságát; fejlesztette szervezeti rendszerét, a magyar-magyar kapcsolatokat, a magyar identitást, a tájékoztató, amelyben az általam alapított és kiadott havi tájékoztatónk, a *Magyar Figyelő*, kiemelt szerepet játszott, csakúgy, mint néhány nagyhatású programunk és kiadványunk.

Közülük kiemelem az 1995. július 27-én tartott Debreceni Nagygyűlésünket az anyanyelv és a magyar iskolák védelmében, a Trianon75-konferenciát, a millenniumi évet (benne több száz külföldi programot és a IV. Világkongresszust), amelyet az MVSZ az egész világon méltóképpen ünnepelt, emlékhelyek, templomok, hasznos középületek állításával. Díszes eseménynaptárunk a színes *Magyar Krónika*, amelynek magyar és angol nyelvű változata jó hírünket vitte szét a világban. A Földön szétszórta élő magyar ifjúság összefogását segítettük a Magyar Ifjúsági Világforum létrehozásával és rendszeres működtetésével.

Legutóbb a – szűkebb vezetés által sokat támogatott – 60. évfordulás nagyrendezvényünk, „A magyar kultúra külföldi műhelyei a harmadik évezredben” adott olyan muníciót az MVSZ-nek, amellyel az ezredfordulás kihívásainak is megfelelhettünk. Ide sorolom még a Kárpát-medence általunk 4 kötetben kiadott magyar szervezeti és kulturális kataszterét, amely most a Nyugati régióval folytatódik. Elsőként az USA magyarságáról szóló szép kiállítású könyv jelent meg, vagy a *Hidegen fájnak a szelek* erdélyi népdalválogatást és a *Ne félj, magyar hazám* című kazettáinkat. Említem az ausztriai 56-os magyar menekültek iskoláiról kiadott német és magyar nyelvű könyveinket, a 60. évfordulás ünnepi borítékunkat, postai bélyegünket, a *60 éve a Nemzet szolgálatában (1938–1998)* című prospektusunkat, más általunk is támogatott identitáserősítő könyveket, kiadványt.

Köszönettel tartozunk azoknak a szponzoroknak, alapítványoknak, akiknek támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg sok szép elképzelésünk. Jó érzéssel, boldogan emlékezem az általam kezdeményezett, nemzetpolitikailag is egyre jelentősebbé váló határon túli elnökségi ülésekre, amelyeket Nagyváradon, Ungváron, Szabadkán, Bécsben, Csíksomlyón, Dunaszerdahelyen és legutóbb Eszéken tartottuk meg. Szeretettel gondolok azokra a költségkímélő

külhoni látogatásaimra, amikor meghívóim vendégszeretetétől övezve megismerkedhettem tágas munkaterületemmel, a skandináviai, észak-amerikai, svájci, ausztriai, belgiumi, németországi, olaszországi, baltikumi, valamint az erdélyi, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai magyarság életével, szervezeti eredményeivel, törekvéseivel, gondoljaival, s a tények ismeretében végezhettem utána idehaza a munkámat, a tapasztalatok birtokában jobban, mint azelőtt. Köszönöm ezt az élményt minden vendéglátómnak és a közreműködőknek.

Amibe belebuktam, azt belépésemkor, adott interjúmban így fogalmaztam meg: „Szeretnék kiegyensúlyozó szerepet betölteni a Magyarok Világszövetségén belül. Szeretném, ha valóban túllépne a szövetség a kisszerűségeken, a napi acsarkodásokon. Jó volna, ha a szellemi élet legjobbjait maga mellé tudná állítani, és ha a politikai pártok és a közvélemény is tudomásul venné, hogy a Magyarok Világszövetsége nem Pártok propagandaeszköze...” („Túlélő közszolgálatos vagyok.” Interjú Ferch Magdával. *Magyar Nemzet*, 1994. szept. 21.)

Sajnos, e téren keveset javult helyzetünk, ahogy azt az augusztusi küldöttgyűlésnek jelentettem. Az elégtelen együttműködés, a kicsinyes hatásköri viták, rossz közérzet és súlyos zaklatottság jellemzi a vezetőket, a választott testületek és a hivatal működését. Attól félek, hogy ez az én eltávolításommal nem oldódik meg, mivel a bajt nem én okoztam. Idejöttemkor a káosz és a belső ellentét jóval nagyobb volt, amit Jakabffy Ernő, Németh Magda, Pallavicini Károly, Fónay Jenő és más vezetők kilépése, lemondása is jelzett.

A legsúlyosabb gond most az alapszabály, amelyet – a *Magyar Figyelő* 1998/4. számában közölt – véleményünk és javaslataink ellenére, jogászunk kirekesztésével alkottak meg úgy, hogy korábban az ügyészség, legutóbb a bíróság 13 pontban kifogást emelt, s hiánypótlásra szólított fel bennünket. Építő szándékú javaslataink miatt korábban az elnökhelyettes (Patrubby Miklós) politikai diverzióval vádolt meg bennünket (dr. Király Gábort és engem).

A következő gond a jövő évi költségvetés, illetve az állami támogatás, melynek összege kevesebb, mint tavaly volt. Tartok tőle, hogy azért, mert a költségvetésért újólag felelős tisztségviselő elnökhelyettes nem nyújtotta be időben az MVSZ 1999. évi költségvetési tervét, s nem járt utána. Azt azonban többé nem teheti, hogy a forráshiányos költségvetésből adódó felelősségét s az ebből adódó konfliktusokat megint a főtitkárra és a főkönyvelőre hárítja.

Több mint két éve már, hogy nem működik az MVSZ újjászervezett alapítványa Kurucz Gyula régióelnök vezetésével, s kívánnivalót hagy maga után a Dobos László vezette Magyar Segélyszolgálat működése is, amelyek segíthetnének nehéz gazdasági helyzetünkben. Az Anyaországi régió gyengeségére vall, hogy a hazai adózó polgárok alig félmillió forintot ajánlottak föl adóalapjuk 1 százalékából az MVSZ-nek, amikor ennek legalább a tízszeresére számítottunk.

Nem kaptuk meg az elnök úrnak ígért 31 millió forintos póttámogatást sem, tehát elég rossz helyzetben kerül sor a főtitkárváltásra, ami előrevetíti a „hivatali karcsúsítást”, vagyis a negyvenfős létszám jelentős csökkentését. A kérdés,

hogy az MVSZ feladatkörét, működését hogyan kívánják korlátozni, szűkíteni azokat, akik e lépést ösztökélik, s a munkáltató mennyire lesz nyitott és toleráns, hogy a végzett munka, ill. az érdekképviselet véleménye nyomán a legjobb és legeredményesebben dolgozó munkatársak maradjanak meg. Ez nem kis mértékben befolyásolja nemcsak a hivatal, de az egész Világszövetség jövőbeni működését, szerepét is.

Az MVSZ mint a küllhoni magyarok érdekvédelmi, kulturális, anyanyelv-ápoló, társadalmi szervezete, fennállásának 60 éve ellenére még eléggé gyerekcipőben jár. Rendezetlen a tagsági viszonya és a tagnyilvántartása; kialakulatlan az MVSZ adatbázisa, a világraszóló kommunikációs hálózata és a magyar lob-bik információs szolgáltatása. Megoldatlan az MVSZ nemzetközi képviselete, nincs tisztában önmaga erejével és vagyoni, gazdasági lehetőségeivel úgy, ahogyan ez egy 52 országra kiterjedően működő nemzetközi szervezettől elvárható volna. Nincs megoldva a törvényelőkészítés, a jogsegélyszolgálat, és sorolhatnám még azokat a megoldandó feladatokat, amelyeket vezetőink eddig nem oldottak meg, én pedig hiába erőlködtem. Amint az mostani pályázatomból kitűnik, a következő időszakra terveztem a hivatal közreműködésével előrelépni az említett területeken. Ezeket a teendőket, örökölt és teremtett értékeink, vagyonunk megőrzését és gyarapítását munkatársaim, utódom és az MVSZ tisztségviselők gondjaira bízom, s a tagság figyelmébe ajánlom.

Eddigi pályafutásom talán legterhesebb, leghálátlanabb, de mindenképpen izgalmas és gyümölcsöző szakasza után jó érzéssel köszönöm minden arra érdemes tisztségviselőnk, kollegáim, barátaim, pártfogóim és nemzettársaim segítségét, együttműködő támogatását.

Az MVSZ és a küllhoni magyarság szolgálatában hivatalvezető főtitkárként végzett munkám után nyugodtan nézhetek szembe fiaimmal és önmagammal: „A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, hitemet megtartottam.” Isten adjon erőt, tehetséget és türelmet mindnyájunknak, különösen e kis házától távolabb élőknek a sikeresebb folytatáshoz!

Kérem, tartsanak meg jó emlékezetükben, ahogy magam is teszem azzal a sok száz és ezer tagtársammal, akikkel idehaza, Európa számos országában, tengerentúl a nagyvilágban, meg az elszakított területeken végzett közös munkánk során ismerkedhettem meg.

Üzenem nekik, hogy számíthatnak rám a jövőben is, bárhová vezet majd életem.

Budapest, 1998. november 16-án

Baráti üdvözléttel:
Bakos István

E búcsúlevelet követően rendkívül sok együttérzést nyilvánító megkeresést, telefont, levelet kaptam a világ minden részéből. A felháborodás hullámai idehaza is magasra csaptak. Makovecz Imre az MVSZ Védnöki Testülete elnökének, Tőkés Lászlónak írt levelében így mondott le:

Elnök Úr!

Tájékoztatom arról, hogy 1998. 11. 19-én megkaptam Bakos István főtítkár elköszönő levelét, melyből megértettem, hogy a Magyarok Világszövetségének egy újabb fontos történelmi figurája távozott.

Belátom, hogy nincs módomban a Magyarok Világszövetségének évek óta tartó entrópikus folyamatát megakadályozni. Terhel az erkölcsi felelősség tudata, azonban nem tehetek mást, minthogy végleg eltávolodom a Magyarok Világszövetségétől és annak vezetésétől.

Bejelentem, hogy nem kívánok tagja lenni a védnöki testületnek és a Magyarok Világszövetségének sem. Kérem, szíveskedjék bejelentésemet tudomásul venni, és nevemet végleg törölni mindenhol, ahol a Magyarok Világszövetsége neve található.

Tisztelettel: Makovecz Imre

A világ magyarságának számos mérvadó személyisége, az országos és a helyi tagszervezetek vezetői, képviselői, az MVSZ Választmányának tagjai szolidaritását is érzékelttem, amelynek hangot adtak a külföldi magyar lapokban és fórumaikon. Idehaza jó pár állásígéretet kaptam. Még a minisztériumban is fogadott a rettegett új államtitkár, aki úgy találta, hogy nekik öreg vagyok. (55 éves voltam!) Aztán máshol is kiderült, hogy mégsem kellek sem ide, sem oda. Végül egy rövid határidős OTKA-szerződéses megbízás segített át a nehéz időszakon, majd J. Király István közvetítésével, a Nemzeti Tankönyvkiadó vezérigazgatója, Ábrahám István kinevezett – a határon túli magyar tankönyvellátással is foglalkozó – főosztály vezetőjének. Őt kiváló kiadóvezetőnek, képzett pedagógus szakembernek, jó főnöknek ismertem meg, ám az új választás előtt, mondva-csinált okkal menesztették. A helyébe Pálfi Józsefet ültették, aki a Szerencsejáték Rt.-ből nyergelt át e számára ismeretlen területre. Aztán a kormányváltáskor, pálfordulással az SZDSZ-hez pártolt, majd privatizátora lett a kiadónak.

Az NTK elnyert pályázati pénzéből, négyünk kétéves írói-szerkesztői munkájával elkészített, a külhoni magyar diákok *Haza a magasban – Magyar nemzetismeret* című tankönyvének a kiadását Pálfi leállította. Amikor Alföldy Jenő szerzőtársammal reklamáltunk, közölte, hogy „a jelenlegi helyzetben a kiadó nem engedheti meg magának, hogy ilyen keresztény-nemzeti szellemiségű tankönyvet publikáljon”. Ha találunk rá kiadót, amelyik átvállalja, és az eddigi költségeit kifizeti, akkor hajlandó nyomdakész kéziratunkat átadni. Hiába mondtuk neki, hogy e tankönyvet az MVSZ Nyugati Régiója és a Külföldi Magyar Cserkészszövetség rendelte meg, és nagyon várják a szomszédos országok magyar iskoláiban is. A könyv lektorai Péntek János kolozsvári egyetemi tanár és Vekerdi László tudománytörténész, a MTA könyvtárosa, valamint Lukácsfy Kristóf finnországi tanár és Wurst Erzsébet az MVSZ oktatásáért felelős vezetője, a bécsi magyar iskola alapítója rengeteget foglalkoztak vele. Javaslatokat

tettek, anyagokat adtak, igen elismerően nyilatkoztak, és rendkívül jó véleményt írtak a többféle igényt kielégítő, sokrétű, gazdag és színvonalas tankönyvről.

A szociálliberális pártok igényeinek kielégítésére törekvő vezérigazgató nem engedett, végül Lezsák Sándor Antológia Kiadójának nyomdája vállalta e várva-várt könyv átvételét és kiadását, ami 2002 karácsonyára megjelent. Rövid időn belül jöttek érte mindenfelől Lakitelekre, hamar elkapkodták az első nyomást, ahol Agócs Sándorék nagyobb példányszámban s javítva újranyomták. Ebből – a Béres Alapítvány ajándékaként – az erdélyi egyetemek ötszáz példányt kötelező olvasmányként kértek s kaptak. A *Magyar Nemzetismeret* tankönyvet a világhálóra is föltettük, a világ minden táján használják a cserkészek és a hétvégi iskolák tanulói, de az egyszerű érdeklődők is, felújítása időszerű és joggal elvárható.

Epilógus

2020. október 13-án MVSZ-könyvbemutatót tartottak dr. Dányi László: *A Patrubány–Csoóri-vita, avagy az írók legnagyobb nemzetárulása (1957–2007). Rendszerváltás a Magyarok Világszövetségében*. Döbbenet néztem és hallgattam a világhálón a könyv lektorainak hozsannázását és Patrubány Miklós MVSZ-elnök szekundálását. Később olvastam a Magyarságtudományi Füzetek-sorozatban is a Csoóri Sándort, Illyés Gyulát, Fekete Gyulát, Németh Lászlót, Dobos Lászlót, Pozsgay Imrét és számos társunkat kímélet nélkül vádoló, erkölcsileg dehonesztáló, fotókkal, dokumentumokkal illusztrált „művet”, amit az elnök vazallusai vádlón idéztek föl, miközben a mellettük ülő Patrubányt – akár egykor Ceaușescut – dicsőítették. Kiborultam a holtakat gyalázó gyűlölködő hozsannázóktól. Megosztottam a túlélő Szíjártó Istvánnal fölháborodásomat, aki legalább olyan érzékeny tisztségviselője, krónikása, továbbvivője maradt az MVSZ „nemzetépítő kísérletének”, tisztelője a kárhozottatott Csoórinak, Illyésnek, Németh Lászlónak, Pozsgaynak, társainknak, mint jómagam és a milliós tábor zöme, akik Patrubány 20. éve tartó elnöki regnálása ideje alatt elhagyták a tönkretett magyar világ-szervezetet. Álmatlan éjszakát okoztam barátomnak, az Anyaországi régió hajdani elnökének is...

Rémes a bizantinizmus térhódítása, amit a karanténok bezártsága, a közélet hiánya is indukál. Ám „Él és ítél az Isten”, akinek malmai – ha lassan is, de – örölnék. Örölnék a vészterhes koronavírus világjárvány tombolása közepette is.

Színleléssel, alkudozással és „pénzen vásárolt” Nagy-Románia?¹

A versailles-i román diplomáciai sikerek fanarióta gyökerei

Akit érdekel a 19–20. századi magyar–román kapcsolatok története vagy a magyar labdarúgás múltja, biztosan találkozik Borsi-Kálmán Béla könyveivel, minthogy alpműveknek minősülnek ezekben a témákban. A történész munkái azért is különlegesek, mert mindazon túl, hogy a múlt feltérképezésében segítenek, szinte kivétel nélkül olyan üzenetet is hordoznak, amelyen keresztül sokkal jobban megérthetjük napjaink eseményeit is.

2020-ban – annak ellenére, hogy a világjárvány volt a legforróbb hírtéma – nem lehetett figyelmen kívül hagyni Trianon századik évfordulóját. Ismét felvetődtek bizonyos kérdések: belső vagy csak külső okai voltak Trianonnak, kik a felelősök, miért mértek Magyarországra ekkora csapást? Ismét megpróbáltunk válaszokat találni, megérteni az események miértjeit. Erdély (a köznyelv nemcsak a „Király-hágón túli” területet nevezi így, hanem beleérti a Partiumot és a Bánság keleti, nagyobb részét is) Romániához csatolása egyike azoknak a tényeknek, amelyeket a legkevésbé tájékozottak is ismernek az I. világháborút lezáró békediktátum hazánkra vonatkozó következményeiből. Azt azonban, hogyan sikerült a Román Királyságnak területét több mint kétszeresére növelnie – úgy, hogy 1917-ben (a háború vége előtt egy évvel) még legyőzött, békekötésre kényszerített ország volt – sokan sokféleképpen magyarázzák. A román politikusok versaillesi tevékenységéről, „politikacsinálásáról” mi, magyarok is szuperlatívuszokban beszélünk, s keressük a magyarázatot arra, hogyan tudták Brătianuék a párizsi békekonferencia nagyjait az orruknál fogva vezetni. Mi lehetett a sikerük titka?

Ezekre a kérdésekre pontos választ nem kaphat az, aki nem olvasta az *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise* című, 2018-ban megjelent könyvet, amely a román fejedelemségek fanarióta múltját vizsgálja.

KÖÖ ARTÚR (1987) történész, a Benkő István Református Gimnázium történelemtanára, a Magyarországi Kutató Intézet segédmunkatársa. Kutatási területe: a 19–20. századi román–magyar kapcsolatok. Megjelent kötete: *Erdélyi adalékok a Lex Apponyihoz* (2014, Underground Kiadó).

- 1 Recenzió az alábbi kötetéről: Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*. Budapest, 2018, Magyar Szemle Könyvek.

E sorok írója mindig is azt állította, hogy Erdély elvesztésének okai – túl azon, hogy miképpen alakult a térség demográfiája, etnikai összetétele a középkortól a 20. századig – nem csupán az 1867 és 1918 közötti, mondhatni ötven év történéseiben keresendő. Borsi-Kálmán Béla könyvében ugyanezt próbálja megértetni az olvasókkal. Amikor első ízben 1802-ben Naum Râmniceanu ortodox román szerzetes felvetette, hogy Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát egyesíteni kellene, majd két évvel később, 1804-ben az erdélyi román felvilágosodás jeles alakja, Ioan Budai-Deleanu is azt javasolta, hogy a Habsburgok uralma alatt egyesíteni kellene a három országot, a módszer maga, amellyel végre lehetett hajtani az akciót, már rendelkezésre állt. A kérdés csak az volt: mikor és kik tudják a leghatékonyabban alkalmazni. Ez a „módszer” nem más volt, mint a fanarióta politika, amelyet a román politikai elitnek el sem kellett sajátítania a 19. század második felében, hiszen „beleszületett”, az anyatejjel szívta magába.

Kik is voltak a fanarióták? Hiánypótló Borsi-Kálmán Béla előzékenysége az olvasó iránt, mert fölismerte, hogy igen kevesen ismerik a szó jelentését, könyvének első fejezete ezért a fanarióta szó szemantikai bokrának etimologikus vizsgálatával foglalkozik. „Fanarióták: az Oszmán Birodalomban a városlakó görögök vezető rétege. A 16. századtól, majd különösen IV. Mehmed uralkodásától (1648–1687) és a Köprülü nagyvezér-dinasztia hatalomra jutásától (1656) fontos gazdasági és politikai szerepet játszottak. Közülük került ki a birodalom számos kormányzója, diplomatája stb. A török udvartól kapott méltóságai egy részét pénzen vásárolták. Kereskedők jó kapcsolatokat tartottak a Földközi-tenger térségének számos görög diaszpórájával. Nevüket – bár másutt lakókat is közéjük soroltak – Konstantinápoly Fanar (>Fener) városrészéről kapták. – A törökökkel szembe forduló Dimitrie Cantemir és Constantin Brâncoveanu uralkodása után a Porta jórészt fanariótákat helyezett Moldova (1711-től) és Havasalföld (1715-től) trónjára. Uralmukat a román történetírás a töröknek való teljes kiszolgáltatottság időszakának tekinti, amikor jelentősen szűkült a fejedelemségek politikai autonómiája. Egyes fanarióta uralkodók azonban fontos reformokat (a parasztság röghözkötésének megszüntetése, 1746–49; francia hatást tükröző polgári és kereskedelmi törvénykönyv, 1817–18) vezettek be. Ebben a korszakban a román kultúra erős görög hatás alá került, ugyanakkor a betelepült görögök a fr. kultúrát is közvetítették. A fanarióták korszaka a fejedelemségekben Tudor Vladimirescu havasalföldi felkeléséig (1821) tartott. 1822-től a Porta újra románokat ültetett a trónra. A fanarióták hatalma Görögország területén az 1821–29-es felszabadító harcokig tartott, s ezekben a küzdelmekben egyes fanarióta családok tagjai már a törökök ellen harcoltak” – idézi a szerző könyvének elején a Magyar Nagylexikon meghatározását, amelyet itt is azért közlünk, mert a „sablonmeghatározások” bemutatását követően Borsi-Kálmán Béla a könyv első fejezetében kísérletet tesz arra, hogy az eddig ismert fanarióta definíciók mellé a tudományos kutatásain alapuló új értelmezést adjon a szónak. E szerint a fanarióta nem más, mint „kis túlzással egy új embertípus”, akit az „ösztönös emberismeret, a »szimat« (zsigeri veszélyérzet), a bonyolult

emberi/politikai helyzetek átlátásának készségszintű képessége, a tettetés és színlelés, a valódi szándékok elrejtésének talentuma, a hibátlanul működő (hatalmi) reflexek, továbbá az adódó lehetőségek azonnali mesteri kihasználásának adottsága, az alku(dozás) művészete – s mindezen tulajdonságok tudatos áthagyományozása” jellemez. A könyvet olvasva szembesülünk még egy rendkívül fontos, a fanariótákra jellemző tulajdonsággal, amely a korábbi definíciókban nem szerepelt. Az állandóan szerezni akaró, kielégíthetetlen „étvágygal” és a harácsolásra való politikai hajlammal. Ezen a tulajdonságon keresztül egyszerre üzen a múlt és jelen. Így már érthetővé válik a román felháborodás az első nagy világháború után, amiért nem a Tiszánál húzódott Románia keleti határa, s értjük a mai Moldovára, pontosabban Besszarábiára vonatkozó igényeket is: többet, többet és még többet... Ebben a mentalitásban leledzik az a szemlélet, amely szerint: akinek nincs semmije, az annyi is ér. Nem véletlenül fogalmaz a következőképpen Alexandru Suțu fanarióta uralkodó: „ezen a világon nem kell töviről hegyire (túl aprólékosan) vizsgálni a dolgokat, mert mindenekelőtt célt kell érniünk, ami nem más, mint a gazdagság, mert az az ember, aki nem ragadja meg az alkalmat, hogy meggazdagodjék, megérdemli, hogy örökké szegény maradjon”. Ebben keresendő a magyarázat a dáko-román elméletre is. Gheorghe Șincai (az elmélet egyik atyja) és társai fejében is ez lehetett a 18–19. században. Nem kirívó – legfőljebb nem egyszerre jelentkezett – az európai kultúrához tartozó vagy tartozni vágyó népek történetében az a szándék, hogy dicsőséges ősokeket „találjanak” (ki) maguknak a történelem lapjairól, akik révén egyrészt kötődhetnek is a klasszikumhoz mint Európa alapjához, másrészt ezen belül egyediségüket is jelezhetik, létük törvényszerűségét és civilizációs szerepüket bizonyítandó. Ha nem tudunk a messzeségekbe visszanyúló, egy dicsőséges korszakból eredeztethető történelmet magunkénak mondani, akkor senkik vagyunk – gondolhatták a nemzetté válásban hozzánk és a lengyelekhez képest jócskán megkésett román értelmiségiek a 19. század elején. Mivel dicső históriájuk nem volt, így készítettek, kitaláltak egyet ők maguk – ahogy tették ezt sokan mások később és korábban is. Érdekes számunkra az, hogyan fogant meg a gondolat: a fanarióta gondolkodásmód termékenyítette meg a kor másoknál is érvényesülő nacionalista szándékait, s így nőtt össze a romantikus történelmi képzelet egy nemzetállami eszme – Nagy-Románia – politikai programjával mint gyakorlattal. Óriási különbség a Balkán vagy pláne Közép-Európa egyéb nemzetállami vagy kisebbségi nemzeti koncepcióihoz képest! Ma is köztünk van a szörnyszülött, akinek nevében Úzvölgyébe járnak sírokat gyalázni, vagy éppen erdélyi magyar történelmi személyeket és helyszíneket ki-sajátítani – mert mindennek a jelent kell igazolnia.

A könyv második fejezete a macedo-románokról szól. Aki ismeri a román nyelvet, és érdeklődik a főként a Dunától délre lakó – lényegében a Balkán-félsziget mindegyik államában élő – sajátos etnikum iránt, Berényi Mária könyveiből sokat megtudhat róluk. Ám újdonság, hogy egy magyar történész, magyar nyelven írt tudományos munkája mutatja be a Balkán-félszigeten élő vagy

onnan származó románokat. A fejezet részét képező, *Kirándulás a román szocio-lingvisztikába* címet viselő részben ízelítőt kaphatunk a román nyelvészetből, ezen belül is a (család)névтанba (antropónímia) vezet be minket a kötet. A szerző ezen keresztül próbál „finoman tapogatózni” és óvatos feltételezésekbe bocsátkoznia román családok – sok esetben meghatározó 20. századi politikusok családjainak – származási helyét illetően, amely számos esetben nem a későbbi Románia régióiban leledzik. Borsi-Kálmán Béla itt (is) nagyon sok forrásból merít, s a gazdag adatolásból világosan látszik: a 19. század derekán létrehozott Román Királyság lakosságának etnikai összetétele legalább annyira sokszínű, mint szomszédjáé, a Magyar Királyságé volt. Például megdöbbenő ténnyel szembesülünk, amikor arról olvasunk, hogy az 1850-es, 60-as években a havas-elvi román bojárság kevesebb, mint tíz százaléka (!) volt csak román eredetű.

Újabb bizonyítékok sokaságát sorolja fel a szerző arra vonatkozóan, hogy a románoknak semmi közük az ókori dákokhoz, s a román „őshaza” inkább keresendő a Balkán-félsziget térségében, semmint Erdélyben. A kötetnek ez a része arra is próbál válaszolni, mi lehet a titka annak, hogy a heterogén románság mégis „egységes nemzetállamot” tudott létrehozni (természetesen az erőszakos – sok esetben az oktatáson keresztüli – asszimiláció mellett).

Az olvasó a könyv harmadik fejezetében Alexandru Ipsilanti életútjával ismerkedhet meg, akinek pályája, tündöklése és bukása tökéletes példája a „fanarióta embertípusnak”. A 16–17. század fordulóján kezdődik a kereskedő család sikertörténete, az ifjú Alexandrost pedig már tudatosan politikai pályára nevelik. Két ízben is Havasalföld fejedelmévé nevezték ki, de a moldvai fejedelmi címet is megszerezte. Minden diplomatának tanítani kellene, hogyan sikerült a bojárság ellenállását kicseleznie, vagy azt, ahogy végrehajtotta Ipsilanti a konstantinápolyi kulisszák mögötti manővereit, és Bécs, az Oszmán Birodalom és a cári Oroszország között lavírozott anélkül, hogy (politikai) pályájának véget vetettek volna.

„Mert a tények szintjén sokáig úgy tetszett: noha sokasodtak (igen gyakran – K. A.) a vészjósló jelek körülötte, nincs az a hátborzongató bonyodalom, amiből ép bőrrel ne tudna kikecmeregni!” – jellemzi Borsi-Kálmán Béla Ipsilantit. E fanarióta politikai pályafutását bemutató oldalak elolvasása után válik világossá, miért voltak sikeresek Párizsban az első világháború végét lezáró béketárgyalásokon az „Ipsilantik” példáin (mondhatni „emlőin”) nevelkedett Brătianuk! S ha már egy szörmekereskedő családból származó Alexandru Ipsilantiról és Brătianuról volt szó, engedtessek meg, hogy e sorok írója felhívja a figyelmet egy napjainkban jelenlevő, a fanariotizmus okozta román „mellékhatásra”. Nemrégiben mutatták be a Mária román királynőről készített román filmdrámát. A filmben – csupán azért, hogy Mária román királyné amúgy sem csekély nimbuszát még inkább emelni tudják – Ion I. C. Brătianut (ötször volt Románia miniszterelnöke, de volt bel- és külügyminisztere is hazájának) a rendezők egy tehetetlen, sok esetben az árral úszó, súlytalan politikusnak láttatják, aki semmiképpen sem befolyásolta a versailles-i béketárgyalások résztvevőit.

A film készítőjének szándéka világos: Brătianu érdemeinek megnyirbálása befektetés. Befektetés, amely még nagyobb hasznot hoz a román nacionalizmus konyhájára, jelen esetben Mária renoméjának csúcsra járatásával. Talán érdemes Ipsilanti kapcsán kitérnünk arra is, miért volt szüksége az oszmán birodalmi vezetőknek a fanariótákkal való „szimbiózisra”. Hogyan lehet az, hogy a vesztes bizánci birodalom régi elitjéhez köthető csoport a helyére álló új, győztes Oszmán Birodalom hatalmi struktúrájában is megkerülhetetlenné váltik? Mi az a tudás, amelyet a fanarióták magukkal hoztak Konstantinápolyból?

A középkorban Havasalföld és Moldva szinte ugyanakkor válik a török által veszélyeztetett zónává, mint a Magyar Királyság. A török veszélyt e fejedelemségek uralkodói csupán magyar királyi segítséggel tudták elhárítani, sok esetben úgy, hogy udvartartásukkal Erdélybe menekültek, s a „vlach területek” – a magyar király érdekének megfelelően – ütközőzónává váltak. Ennek egy pozitív és egy negatív hozadéka volt. Az erdélyi lakosság védhető volt, de a veszély elmúltával a román fejedelem sok esetben hiába tért vissza hazájába, udvartartásának jelentős része többé nem hagyta el Erdélyt, s a Magyar Királyság keleti felében elkezdődött a románok (oláhok) térnyerése. Több esetben is a magyar király vazallusai lettek a román fejedelmek, de sokszor előfordult az, hogy a kétoldalú szerződést az utóbbiak felrúgták. Ez történt például III. Vlad (ismertebb nevén Vlad Ţepeş) és Hunyadi Mátyás esetében is. Mátyás védelmébe vette az Erdélybe menekülő román fejedelmet, aki magára haragította a törököt (is), de ezt III. Vlad azzal hálálta meg, hogy elárulta védelmezőjét, és titkos levelezésbe kezdett a törökkel. A török számára az ilyen és hasonló esetek tanulságként szolgáltak, s rájött arra, hogy jobb nem a román bojárok közül választani a fejedelmet. Bár a román bojárság szívósan igyekezett megakadályozni azt, hogy ne ültessenek idegeneket a nyakukra, ám a fanarióta ügyesség és ravaszság elégnék bizonyult ahhoz, hogy mind az oszmán, mind pedig a román előljárók azt higgyék: a nem hétköznapi fanarbeliek alkalmasak az úgyszintén különleges szokások és elvek alapján működő fejedelemség(ek) ellenőrzésére és irányítására.

A könyv szerzője kötetének zárásaként bemutatja egy görög identitású macedo-román család elmagyarosodását, mely família valószínű, hogy Alexandru Ipsilanti sztambuli fődragomán, majd havaselvi fejedelem háznépéhez tartozott. Arról a Manasses családról van szó, amelyet a magyar történelemből Manaszyként ismerünk. Eliadés Manassis 1733. február 25-én született a görögök, vlachok és bolgárok lakta Melenikben. Később a bukaresti újgörög tannyelvű Szent Száva nevű „fejedelmi akadémia” (főiskola) hallgatója, majd messze földön híres filozófia- és matematikaprofesszora volt, 1780-tól az intézmény rektoraként működött. Az 1769 és 1774-es orosz–török háború idején itáliai tanulmányútra ment, és orvosi diplomát szerzett. Ezt követően háziorvosi feladatokat is vállalt, ami Manassis számára „belépőjegy” volt az ottomán elitbe, így természetesen a fanarióta nagycsaládokba is. Tudása, végzettségei és tekintélyének növekedése már megfelelő magyarázat arra, hogy miért ő az egyik atyja Alexandru Ipsilanti 1776-os iskolaügyi rendeletének (oktatási ediktumának),

s miért lett a havaselyi fanarióta fejedelem egyik bizalmasa, bel- és külpolitikai tanácsadója. Amikor pártfogóját elmozdították, 1782-ben Manassis is Erdélyben keresett menedéket. Később a fia, már Manaszy György néven Torontál vármegye ítéldbírája lett, s a katolikus hitre tért leszármazottak közül többen – mind a 19., mind pedig a 20. században – magas tisztségeket töltöttek be a magyar államapparátusban. A magyar nemessé válás könnyen végbement, ugyanis az itteni társadalomfejlődés hagyománya szerint nem tettek etnikai különbséget a nemesek között. Kossuth ezt így fogalmazta meg: „A magyar nemesség minden időben példátlan liberalitással nyitva tartotta kiváltságainak s velük az alkotmányos előjogoknak sorompóit mindenki számára, ki magát tettben, becsben hozzá hasonlóknak mutatta, s a hon s a szabadság védelmében hozzájárult.” A hungarus-tudat és a fanarióta mentalitás „házasodása” azonban merőben más típusjegyeket eredményezett, mint a Kárpátokon túli bojár-görög (fanarióta). Előbbivel nem lehetett volna eredményes a román delegáció Versailles-ban, utóbbival azonban szinte mindent elért, amit csak szeretett volna. Eliadés Manassis világosan írt arról, hogy a fanarióta, görög elit Athén helyett Bukarestet akarta a görög kultúra új „Akropoliszává”, azaz az új Bizánc fővárosává tenni. A terv félig sikerült is. A fanarióta politika nem eredményezte egy új Bizánc létrejöttét, de 1920-ban létrehozott egy balkáni birodalmat, nevezetesen Nagy-Romániát!

Borsi-Kálmán Béla *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia* című könyve történeti munkáságának egyik legjelentősebb tétele. Summázatként összefoglalom, hogy a szerző mely tényezők eredményének tartja a 20. századi Román Királyság létrejöttét: 1. a török-fanarióta rendszer szorításában kialakult túlélési/manőverezési készségnek és intuitív képességnek; 2. a polgári érdekű város lakó macedo-román rétegek állandó és folytonos/folyamatos bevándorlásának a Balkán-félszigetről; 3. az erdélyi román értelmiség jeles képviselői által kidolgozott és általuk a Kárpátokon túl is terjesztett dáciai román őshonosság tana révén sikeres román befogadó- és integrálóképességnek; 4. a kivételesen kedvező, ismétlődő geostratégiai csillagállásoknak. A könyv izgalmas részletekkel támasztja alá mindezeket a történész által „óvatosnak” nevezett állításokat.

Bánhegyesy Antal: Orthodoxia-sorozat

Herczeg Ferenc: *Bizánc* – mire gondolt a költő? És a közönség...?

A *Bizánc* keletkezés- és fogadtatástörténete

„A *Bizánc* (1904) kitűnő történeti tragédia Konstantinápoly utolsó óráit éli, a város falain kívül Mohamed szultán ostromló hada, belül az elbukásába gyáván belenyugvó görög nép; csak Konstantin császár védi még a várost genovai zsoldosaival, de hősi halála nem akadályozhatja meg a törökök diadalát. – A cselekmény egy helyen és egy napon történik: a város bevételének napján. A haldokló birodalom az erkölcs romhalmazán vergődik, az elaljasodott bizánciak alakjai megrázó erővel bontakoznak ki a tragédiából, minden jelenet fölött ott lebeg egy pusztulásra érdemes nép végzete. Hőse, az utolsó görög császár, hiába küzd nemzetéért: az elkorcsosult fajon nem segíthet többé semmi önfeláldozás. A császárt gaz környezet veszi körül, hitvány hazaárulók raja nyüzsgő udvarában: a féleszű nagyherceg, a szemérmetlenül érzéki nagyhercegnő, az alávaló főpap, a megvesztegetett tisztviselő, a félénk katona, a méregkeverő udvarhölgy, az alattomos élősd, az arcátlan demagóg. Még Iréne császárné is elárulja férjét. Konstantin tragikuma nagy, az emberekben való szörnyű csalódása villámcsapásként sújt lelkébe. Csak egy fiatal leány marad mellette haláláig, s a genovai zsoldosvezér az egyetlen férfi a velejéig romlott környezetben. A drámaíró költői módon szólaltatta meg személyeit, a kompozícióban és jellemrajzban egyaránt kiváló alkotott, jelenetei a lélekbe markolnak. Nagy erkölcsi tanulság hangzik ki tragédiájából. Hőseiben a pusztuló nemzetek elkorcsosult sarjadékai örök emberi tanulságokkal jelennek meg: »Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját.«¹

Herczeg Ferenc egészen a közelmúltig a magyar irodalom és sajtó-, illetve politikatörténet egyik elfeledett alakja volt. A II. világháború után kegyvesztett lett, nevére kimondták a szilenciumot, s miután irodalmi munkássága az alap-, illetve a középfokú irodalmi tananyagnak sem képezte részét, neve, irodalmi, legfőképp politikai–publicisztikai tevékenysége teljesen kikopott a köztudatból. Majd csak a nyolcvanas években bukkant fel a feledés homályából történelmi regényeinek, illetve emlékezéseinek újbóli megjelenése alkalmából. Az államszocialista torzítások és osztályharcos klisék nélküli Herczeg-kép megjelenése is meglehetősen sokat váratott magára. Pedig hosszú és gazdag irodalmi, illetve publicisztikai tevékenységével több mint fél századon át jelentős véleményformálója volt a dualizmus kori és a két világháború közötti magyar társadalomnak. Csak Jókaihoz és Mikszáthoz hasonlítható sikere nevét irodalmi védjeggyé tette,

GAZDAG LÁSZLÓ (1974) történetész.

1 Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. VIII/I. kötet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában.* Budapest, 1941, Franklin-Társulat, 397.

s miután Tisza István oldalán egyre aktívabban kapcsolódott be a politikai életbe, majd 1911-től a *Magyar Figyelő* megindításával a politikai publicisztikába is, irodalmi tevékenységének értékelése (is) egyre inkább összefonódott a Tiszapárti közszereplő megítélésével. A két világháború közötti Magyarországon Herczeg szimbólummá vált, a Tisza-féle konzervatív-liberális örökség megtestesítőjévé, aki már a századelő politikai harcaiban felvette a küzdelmet a polgári radikalizmussal, a forradalom felforgató erőivel. Történelmi regényeiben, darabjaiban, politikai publicisztikájában vállalt történelemszemlélete, a nemzeti egységre való buzdítása sajátos aktualitást kapott Trianon fényében, s a századelőn keletkezett művei is a tragédia elhárításának szándékával megírt váteszi figyelmeztetésként váltak újra aktuálissá. Herczeg a nemzeti egység, majd a revíziós mozgalom apostolává vált. A korszak egyik legolvasottabb írójának és az egyik legtöbbet játszott színpadi szerzőjének neve összefonódott a keresztény-konzervatív nemzeti értékek melletti kiállással, és a kor legszélesebb társadalmi támogatottságát élvező revíziós mozgalommal, illetve annak csúcsszervével, a Magyar Revíziós Ligával.² Nem érdektelen tehát, hogy bemutassuk az írónak a kortársak által is legtöbbre tartott sikerdarabját, a *Bizánc* című drámát és keletkezési körülményeit. Ennek egyrészt örvendetes aktualitást ad, hogy a szerző művéből 2014-ben sikerrel játszott opera született,³ az Új Színház pedig telt házzal játssza – a *Kék róka*, az *Élet kapuja* mellett – az eredeti darabot.⁴ Másrészt sajnos 2020-ban, amikor a szerző neve az új NAT-tal összefüggésben felmerült, egészen elképesztő, a kommunista irodalomtörténetírásunk legszebb hagyományait idéző cikkek születtek az íróval kapcsolatban. Pedig ekkorra a történetírás a korszakról egy elfogulatlan objektív képet alakított ki, s az irodalomtörténetünk is a nyolcvanas évektől többé-kevésbé kiegyensúlyozott Herczeg-értékelést jelenített meg. Az író születésének 150. évfordulójára rendezett szakmai konferenciák alkalmából született történelmi, irodalomtörténelmi tanulmányok végre objektív elemzését adták irodalmi, politikai, sajtótörténelmi jelentőségének.⁵ A lehetséges ok nem az irodalomesztétika és történelem berkeiben keresendő, hanem a korszak s kiemelt szereplőinek továbbra is antagonisztikus megítélésében.

A *Bizánc* című Herczeg-drámát 1904. április 22-én játszották először a Nemzeti Színházban. Már rég véget ért a Tisza Kálmán-féle nyugalmi periódus ideje, az Eötvös-Deák-féle „politikai nemzet”-koncepció épületén, a magyar liberális

2 Bővebben Gazdag László: *Herczeg Ferenc a politikai publicista*. PhD értekezés. Pécs, 2013, PTE.

3 <https://www.operaportal.hu/operaelet/itthon/item/40636-bizanc-vegnapjai> (Letöltés: 2021. 01. 05.)

4 <https://ujszinhaz.hu/repertoar/> (Letöltés: 2021. 01. 05.)

5 Gazdag László és P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”. Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Pécs, 2014, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat; Mák Ferenc (szerk.): *Egy patrícius a titkok kapujában. Tanulmányok és dokumentumok Herczeg Ferenc születése 150. évfordulójának tiszteletére*. Zenta, 2014, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet; pár évvel később jelent meg Földesdy Gabriella: *Herczeg Ferenc-kalauz*. Budapest, 2016, Kairosz.

nacionalizmus egyeduralmán egyre durvább repedések keletkeztek. Új erővel lángoltak fel a függetlenségi és a nemzetiségi törekvések, miközben a liberális gazdaságpolitika, az urbanizáció, a beköszöntő új század társadalmi-politikai kihívásai új, megoldandó kérdések özönét vetették fel. Az általános titkos választójog, az újkonzervatív és a polgári radikális, progresszív mozgalmak megjelenése, a munkáskérdés és a szociáldemokrácia megítélésével csak a legfontosabbakat soroljuk. Nem véletlen, hogy Gyurgyák János a századelőt a kitörés előtt álló vulkánhoz hasonlította kiváló eszmetörténeti tanulmányában.⁶ A századforduló „széllcsendje” is kérészéletűnek bizonyult, 1903-ban tekintettel a balkáni helyzetre a kormány az uralkodó kérésének megfelelően az újonclétszám emelésére tett javaslatot, az ellenzék erre egyre durvább obstrukcióval válaszolt. A 67-es alapon álló Tisza István vette kézbe a kormányrudat, s a házzsabályok módosításával akarta letörni a 48-as obstrukciót, azonban 1904 végén a „zsebkendőszavazásként” elhíresült parlamenti puccsa visszájára sült el, s az 1905-ös parlamenti választásokon megbukott a kormánypárt. A király azonban nem a nyertes Tisza-ellenes koalíciót bízta meg kormányalakítással, hanem királyi testőrségének parancsnokát nevezte ki miniszterelnökké. Az országban csak az abszolutizmus idejéhez fogható királyellenes hangulat lett úrrá, a koalíció pedig nemzeti ellenállást hirdetett. Csak 1906 tavaszára sikerült megkötni azokat a kompromisszumokat s titkos alkukat, amelyek aztán teljesen gúzsba kötötték a koalíció tevékenységét, s az az eredeti, hangzatos nemzeti céljaiból semmit sem tudott megvalósítani (önálló vámterület, jegybank, magyar vezényleti nyelv stb.), így korábbi népszerűsége is rohamosan csökkenni kezdett.⁷

Tisza István harca az obstrukcióval a kortársak széles tömegeit megmozgató, óriási politikai viharokat kavaráó eseménye nem elhanyagolható mozzanat Herczeg Bizáncának keletkezéstörténetében és első pár évadáának befogadástörténetében. Mivel a magyarországi politikai élet centruma az országgyűlés volt, a törvényhozás munkáját lehetetlenné tévő ellenzéki magatartást Tisza politikai vakságnak, ezért elfogadhatatlannak tartotta.⁸ A véderővita kapcsán kitört obstrukciót, amely ellehetetlenítette a modern hadseregreform megvalósítását, végzetes, öngyilkos politikának ítélte. Már 1889-ben(!), a véderővita alkalmával megfogalmazta a később váteszinek bizonyuló gondolatait: „folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye [...] Nekünk készen kell

6 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó, 118–134.

7 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2010, Osiris Kiadó, 70–72.

8 Az obstrukciós vita háttérében az a tény húzódik meg, hogy a kortársak a parlamentet mintegy a Habsburgok elleni harc eszközének tekintették. S míg a kormányzati hatalom kezdetől a beszédidő csökkentésére törekedett, ezzel szemben az ellenzék igyekezett a beszédidő bárminemű korlátozását elkerülni. A klotúr (a felszólalási idő korlátozása és megvonása) alkalmazása már 1873-ban felvetődött, de végleges jelleggel csak 1913-ban vezették be. A beszédidő szabályozásának magyarországi gyakorlata – szigorodása ellenére – a korszak egészében kimondottan liberálisnak tekinthető. Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, 2005, Pannónia Kiadó, 94, 100–103.

lennünk, és pedig a békében kell felkészülnünk a háborúra. S ha ez a háború kiüt, az [...] igen könnyen fejlődhet élet-halál harccá a magyar nemzetre nézve.”⁹ Herczeg visszaemlékezéseiben az obstrukció megjelenését szintén a magyar közélet mélypontjaként ábrázolta, mellyel „elvadult hang kapott lábra a politikában”. A nemzeti tragédia egyik legfőbb okát látta benne: „A 16. paragrafussal vonult be a magyar törvényhozásba az obstrukció – amely aztán rövid szünetekkel – tizenhat esztendeig szívta a nemzet vérért. Meggyőződésem, hogy ez a tizenhat év ásta meg Magyarország sírját.” Herczeg ugyancsak az ellenzék vakságaként kárhoztatja a véderőjavaslatok ellenében megfogalmazott érvelésüket, miszerint azok csak a dinasztia és Ausztria érdekeit szolgálják. „Hogy jöhet idő, mikor Magyarország integritása attól függ, hogy a dinasztia és Ausztria milyen katonai erővel tud föllépni, azt senki sem hitte.” De – mint írta – Tisza már 1896-ban felismerte, „hogy az obstrukció olyan nemzeti veszedelem, amelyet minden áron, szükség esetén vér árán is le kell törni”. Az író elragadja az emlékezés örvénye és a heroizmus, a pátosz eszközeit felhasználva örökíti meg az obstrukció leverését, Tiszát a vallási rajongók fanatizmusával felruházva: „Gyönyörű és rettenetes látvány volt a magányos férfi, amint szembeszáll a nemzet vérért szívó szörnyeteggel. Mitológiai hasonlatok jutottak az ember eszébe: Thézeusz és a Minotaurusz! – Az obstrukciót ő egymaga törte le.” Úgy vélte, ha egy felkészültebb hadseregére köszönt 1914, az „bizonyára fokozta volna az antant hatalmak békeszeretét.” De keserűen állapítja meg: „A véget nem érő parlamenti botrányok lejáratták a Monarchia tekintélyét, és egy önmagával tehetetlen, oszladozó államszervezet képét vetítették bele a világ köztudatába.”¹⁰ De tegyük hozzá, ezzel az értékelésével nem volt egyedül, a liberális politikus, történész Gratz Gusztáv is hasonlóan értékeli a dualizmus e korszakát: „E tizenhat év alatt Magyarország elmulasztotta véderejének fejlesztését, hozzájárult a monarchia tekintélyének lerombolásához, elhanyagolta a nemzetiségi kérdést, összekuszálta a politikai szenvedélyek hatása alatt a horvát kérdést, és észre sem vette azokat a lehetőségeket, amelyek 1907–1908-ban a monarchia európai pozíciójának megvédésére talán még alkalmasak lettek volna.”¹¹

Herczeg obstrukcióval kapcsolatos véleménye egyáltalán nem önéletírásának utólagos bölcsessége. S korabeli kapcsolata sem pusztán a művészlélek egyszerű rácsodálkozása a politika durva világára. Botos Máté Herczeg drámáját történeti forrásként elemző alapos munkájában – valószínűleg az író politikai

9 Ifj. Bertényi Iván: A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 63–65, idézetet lásd a 64. oldalon.

10 Herczeg Ferenc emlékezései. *A Várhegy. A gótikus ház*. A bevezetőt írta és a szöveget gondozta: Németh G. Béla. Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 304–305, 357, 477. Herczeg Tiszaképének a két világháború között is meghatározó panele marad az obstrukció elleni harc. Gazdag László: Herczeg Ferenc és a két világháború közti Magyarország Tisza-képe. *Valóság*, 2010, 53. évf., 5. sz., 58–72.

11 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918, I–II*. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság, II. kötet, 257–258.

tevékenységét és terjedelmes politikai publicisztikáját nem ismerve – írja: „Jól lehet Herczeg egyéb műveiben sincs utalás arra, hogy ezt a drámát a korabeli magyar viszonyok áthallásos leírására használta volna, mégis ez az allegorikus értelmezési lehetőség teszi a korabeli néző számára egyértelművé, hogy a darab célja az 1900-as évek Magyarországnak bírálata.” Kijelentéséhez csatolt lábjegyzetében ezt annyival árnyalja, hogy önéletrajzi írásai alátámasztják érvelését.¹² Úgy véli, az író az 1901-es országgyűlési választásokon való vereségének hatására kezdte írni a drámát, s vereségét a Tisza által alapított *Az Újság* szerkesztőségi tagsága kompenzálhatta. S itt Tisza „legbizalmasabb munkatársaként” szerzett pesszimista politikai benyomásai érhetők tetten a drámai alkotásban.¹³ Nos, Botos következtetésével – „a darab célja az 1900-as évek Magyarországnak bírálata” – s a dráma mondanivalójának elemzésével alapvetően egyetértve mégis azt kell mondanunk: ez messzemenően nem így van. Ami az önéletrajzról illeti, Herczeg úgy vall erről, hogy bár tagja volt a Szabadelvű Pártnak, de „lelki közösséget” nem érzett vele. Mint írja, „az újságíró rosszmájú semlegességével” tekintett a politikára. De az 1903-as országgyűlési ciklusban már Tisza hívének vallja magát. Elutasította azt a feltételezést, hogy barátságuk sodorta volna bele a politikába, úgy véli: „politikai meggyőződésemmel tett engem Tisza hívévé”. Őbenne látta azt az államférfit, politikai erőt, aki felismeri a nemzetet fenyegető veszélyeket, és képes is megbirkózni velük. Arra, hogy ez nem utólagos bölcsesség, épp emlékezéseiben hívja bizonyosságot korabeli cikkeit, illetve a *Bizánc* és az *Árva László király* című drámáit. Változatlanul őrzött politikai hitvallásának emlékezéseiben történő pregnáns megfogalmazása teszi egyértelművé, hogy Tisza miért is támaszkodhatott rá, és teszi világossá útját a *Magyar Figyelő* szerkesztőségéig. „Amióta politikailag gondolkoztam, a 67-es kiegyezés híve voltam, mert meg voltam arról győződve, hogy a kiegyezés a legnagyobb szerencse, mely a nemzetet Mohács óta érte. A kiegyezés egy nagyhatalom és szövetségeseinek védelme alá helyezte a magyar nemzeti törekvéseket. Ez volt a maximuma annak, amit a magyarság egyáltalában remélhetett.”¹⁴ S elég egyértelműen vall pár oldallal arrébb a mű eredeti koncepciójáról is. „Talán felesleges elmondanom, mi indított éppen akkor arra, hogy megírjam *Bizánc* című szomorújátékomat. Az első vázlat szerint Mohács előtt lett volna a címe, a színmű II. Lajos korának önmagával tehetetlen, önmagát marcangoló magyar társadalmát mutatta volna be. Egy halálra ítélt nép klinikai körképét. Írás közben azonban olyan ijesztő keserűség ömlött ki a tintatartómból, hogy jobbnak láttam szomorújátékomat egy képzeletbeli Bizáncba áthelyezni.”¹⁵

12 Botos Máté: Herczeg Ferenc: „Bizánc” című drámája mint történeti forrás? In Barta Róbert–Csiszár Imre (szerk.): *Volt egyszer egy Monarchia. Város és vidék*. Hajdúnánás, 2019, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Hajdúnánás Önkormányzata, 106.

13 Uo. 102–104.

14 Herczeg Ferenc emlékezései, i. m. 391–392.

15 Herczeg Ferenc emlékezései, i. m. 427. Kiemelés G. L.

De térjünk vissza a „boldog békeidőkbe”. Herczeg Ferenc az *Új Idők* 1894-es indulásától annak főszerkesztője. A középosztálybeli magyar családot megszólító képes irodalmi és társadalmi hetilap népszerűsége jóval felülmúlta kora többi irodalmi vagy politikai folyóiratának népszerűségét és példányszámát.¹⁶ Az író megteremtett egy nagy sikerű fiktív nőalakot, Horkayné, akinek hétről hétre a bőrébe búj, és csípős humorral karikírozta a társadalmi élet jelenségeit. Az író – a humoros figura kínálta lehetőséggel élve, megszabadulva a „pártfegyelem” kötöttségeitől – kemény kritikában részesítette kora parlamentáris politikáját és politikai tabuit.¹⁷ Az „újságíró rosszmájúságával figyelő” író – természetesen elsősorban a koalíciós politika kárára – az egész politikai elitre is vonatkoztatva kérdőjelezi meg a politikai csatározások hitelességét: „A politikánk pedig minden, csak nem politika, mert a vásári veszekedés, amely közjogi jelszavak és cafrangok, értéktelen üvegkalárisok és rézkarikák körül folyik, nem érdemli meg a politika nevet. Az egész mondvacsinált izgalom és láрма csak arra való, hogy fehérbőrű kereskedelmi ügynökök becsaphassák vele a fekete-bőrű választókat.”¹⁸ Herczeg ezen ítélete később is végigkíséri publicisztikáját, és azon következtetése is, hogy a hazaszeretet nem tekinthető „polgári kenyérkeresetnek”, a fiataloknak az „élet műhelyébe” való kerülését szorgalmazza, azt, hogy méretessék meg magukat polgári pályákon, és így váljanak a társadalom értékes tagjaivá.¹⁹ Az obstrukció kapcsán karikírozta például Andrássy Gyula véleményét.²⁰ A politikában megjelenő eldurvuló hang miatt tréfás enyél-gés közben Horkayné az épp aktuális udvarlójával a „morbus politicus” betegségének megjelenéséről értekezik: „Ez a központi idegrendszer degenerálása, amely inficiálás útján terjed. A beteg elveszti ép erkölcsi érzékét, látóköre megszűkül, ítélőképessége pedig végleg megzavarodik.”²¹ Kijelenti, hogy kalandorok dominálnak a politikában, és lejárátják a parlament tekintélyét. Ez a vélemény Herczeg írásaiban majd Trianon után kap igencsak tragikus színezetet, az összeomlás egyik fő okaként, de publicisztikájában már ekkor is kiemelkedő helyet foglal el.

„A szuverén nemzeti állam nemzeti hadsereggel, jelvénnel, külső képvisellettől és udvartartással egyetemben a nemzet elévülhetetlen joga. A jogát pedig akkor gyakorolhatja a nemzet, ha ereje van hozzá. Nem akaraterőről beszélek, hanem fizikai erőről” – jelenti ki Horkayné nagyon is reálpolitikus módjára,

16 Gazdag László: Herczeg, a befutott író mint politikai publicista Tisza István oldalán. *Múltunk*, 57 (2012), 4, 197–200.

17 Uo. 200–207.

18 Herczeg Ferenc: Antipolitikus ligáról. In Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszédek*. Budapest, 1941, Singer és Wolfner, 173–177. (*Új Idők*, 1909, II. kötet, 398–399)

19 Uo.

20 Herczeg Ferenc: Gyakorlati és elméleti obstrukció. In Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszédek*, i. m. 189–190. (*Új Idők*, 1911, II. kötet, 304–305.)

21 Herczeg Ferenc: A morbus politicus-ról. In Herczeg Ferenc: *Ellesett párbeszédek*, i. m. 117–120. (*Új Idők*, 1903, II. kötet, 33–34.)

miután a hadseregreform kapcsán a magyar vezényleti nyelvvel kapcsolatban bekövetkezett a koalíció politikájának csődje. – „A szabadelvű párt létjogosultsága éppen abban rejlett, hogy arra, amit nem tudott megcsinálni, azt mondta, hogy nem akarja megcsinálni. Így valahogyan fenntartotta a szuverén törvényhozás fikcióját. Mert hogy a magyar törvényhozás szuverenitása fikció, arról talán maga is hallott már?”²² Ez a „szende” kis kérdés pedig igazán a dualizmus és benne a magyar parlamentarizmus elevenébe vág. Egyébként rámutat arra is, hogy Herczeg jól látta a Monarchián belüli valós reálpolitikát, látta, mekkora a magyar parlamentarizmus és szuverenitás mozgástere, s ez megkérdőjelezi az íróról kialakított elmarasztaló sztereotípiát, a „konzervatív illuzionizmust”. Egyben megmagyarázza azt is, hogy ezt a politikai realitást és az üres frázisok és az obstrukciós politika szintjén opponáló függetlenségi politikát miért ítélte el olyan mélyen az író, érezve a közjogi harcok és politizálás zsákutcáját. De az ő következtetése, mint ahogy politikai példaképéé, Tiszáé is az, hogy a fennálló politikai keret végső soron a magyarság érdekei szerint való. Sőt a kiegészítés rendszere, a Monarchia céljainak szolgálata eszköz gyanánt alkalmazható a magyarság megerősödése érdekében, és egyben garanciája is Nagy Magyarország pusztá létének.²³

Németh G. Béla úgy gondolja, hogy az „úri középosztályt” megjelenítő, azt szeretve bíráló, a közönségigényt kiszolgáló Herczeg műveinek a dualizmus elitjét „belülről néző vonása” magyarázza, miért vonták egyre közelebb magukhoz a kor közéleti politikai aktorai. Az író műveiben tükröződő történeti társadalmi szemlélettel magyarázza azt is, hogy Tisza Istvánban és Herczegben a kölcsönös rokonságtudat és az egyre szorosabb politikai együttműködés igénye különösen a *Pogányok* és a *Bizánc* megírása után erősödött meg.²⁴ Így nem véletlen, hogy az *Új Idők* szerkesztője és történelmi műveiben a pártoskodást, a széthúzást elítélő, a nemzeti egységet követelő és a magyarságot veszélyeztetve érző, hasonló politikai beállítottságú író neve ott szerepel majd a Tisza által szervezett kormánypárti orgánumban, az *Újság* főmunkatársainak sorában. Az 1903 végén megjelenő lap az egyre szélesedő sajtópolémiaokban, a Szabadelvű Párt és mindenekelőtt a Tisza István körül csoportosuló tagjainak politikai állásfoglalását, a 67-es politikát és a nemzeti liberális konszenzus konzervatívabb színezetű értelmezését a választójogi és a nemzetiségi kérdésekben volt hivatott képviselni, szemben a függetlenséggel és a polgári radikálisokkal. 1903. december 16-án jelent meg első száma. A címdalon az olvasót a *Rovás* fogadta, amely nyitányként meg is adta a hangot: „Az osztrák reakció és a magyar obstrukció egy húron pendül. Egyik a másikból meríti erejét és dühét.

22 Herczeg Ferenc: Horkayné a kaszinóban. *Új Idők*, 1905, I. kötet, 268.

23 Vö. Tőkéczi László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Szentendre, 2000, Kairosz, 96–99. Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 116–118.

24 Németh G. Béla: Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései. In *Herczeg Ferenc emlékezései*, i. m. 27–28.

Sziámi ikrek [...] Akik ellenben a dualismus védelmét komolyan veszik, azok nem kímélhetik egyiket sem [...] ez idő szerint nem lehet egyéb feladatuk, mint hogy egyesült erővel agyonüssék legalább az egyiket [...], a melyikhez hamarabb hozzáférnek.”²⁵ Egy pillanatra sem teszi kétségessé, hogy a Tisza vezette politikai irányvonalat képviseli. Herczeg a címdalán megjelenő elbeszéléseivel öregbítette a lap hírnevét, és gerjesztette az eladási számok felfutását azzal, hogy nevét és ekkori novellatermése javát adta a laphoz. Bár visszaemlékezéseiben megjegyzi, hogy ádáz politikai harcok közepébe került szerepvállalásával, mégis direkt politikai cikkeket alig találunk az itt megjelenő írásai között.²⁶

A politikai mögöttes feltérképezése után érdemes egy pillantást vetni arra is, milyen művek előzik meg és követik a *Bizáncot* az életműben. Herczeg ontja magából a sikerműveket. 1901-ben az *Új Idők* első huszonhat számában közli a *Pogányok* című regényt, mely az olvasót a magyar régmúltba, a Vata-féle pogánylázadások idejébe kalauzolja, és az íróra jellemző kötelező kelet-nyugati szembenállás megfestésében a magyarság választását a nyugati értékrend, a kereszténységbe való betagozódottság mellett fogalmazza meg. Ebben az évben indul a színpadon diadalútjára az *Ocskay brigadéros*, a kezdetben vihart kavaró, éles irodalmi, politikai polémiaikat kiváltó műben már megjelennek a Herczegre oly jellemző, a nemzet egységének aláásásával és a nemzet elveszejtésével fenyegető toposzok: az árulás, széthúzás, párttűtés. Mindamellet a Rákóczi-szabadságharcot megidézve sokakban a hazafias nemzeti érzéseket hívta elő, míg több függetlenségi politikus épp azt követelte, hogy vegyék le a játérendről.²⁷ 1903-ban jelenik meg a *Kéz kezét mos* a mindent átható korrupcióról és a protekcióról, majd 1907-ben a *Husztli Huszt* fogalmaz meg metsző társadalomkritikát. S míg 1904-ben a pártviszályoktól terhes politikai légkörben fogant drámájában a züllött, intrikus Bizáncba²⁸ helyezi át a cselekmény helyszínét, addig az 1912-ben keletkezett komor végkicsengésű kisnovellájának ábrándokat kergető, a széthúzást, árulást megtestesítő hősei *Mohács felé* lovagolnak. S hogy teljes legyen a tabló, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a magának nevet szerző publicista irodalmi sikerei megnyitották előtte a magyar századvég társadalmi érvényesülésének minden lehetőségét. 1894-től kisebb megszakításokkal országgyűlési képviselő, 1899-től az MTA levelező tagja, 1903-ban a Petőfi Társaság másodelnöke, majd az öreg Jókai halála után elnöke lesz. 1911-ben megválasztják az Akadémia rendes, majd 1914-ben tiszteleti tagjává.²⁹ Ez tehát

25 Az *Újság*, 1903 (1. évf. 1. sz.), december 16., 1.

26 Herczeg Ferenc emlékezései, i. m. 409.

27 Pintér Jenő i. m. 407.

28 „A tragédiában az egykorúak jelképes jövődölést láttak, úgy tűnt föl, mintha a szerző a bizánci birodalom bukásán keresztül a magyarság sorsát ábrázolná [...] A függetlenségi ellenzék élet-halál harcban állt a kormánypárttal, a magyarok egymást tépték, az ország ellenségei kárörvendően mosolyogtak. Kétségbeesés fogta el mindazok szívét, akik hinni akartak a haza jövőjében” – írja Pintér. Uo. 408.

29 Futó Jenő: *Herczeg Ferenc*. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 3–4.

az a rendkívül komplex politikai–irodalmi–társadalmi környezet és életút, amely a közvetlen háttérét s egyben magyarázatát adja a *Bizánc* belső mozgatórugóinak.

Sokan sokféleképp megfogalmazták, hogy miről szól a dráma. Fitz Jenő Herczeg Ferenc műveinek, illetve publicisztikájának bibliográfiáját 1943-ig feldolgozó munkája 40 ismertetést sorol fel a műről, s ebből már akkor is kimaradtak az irodalomtörténeti összefoglalásoknak a *Bizánccal* kapcsolatos tanulmányai.³⁰ Irodalomtörténetünk egymásnak ellentmondó értékelésekkel és különböző terjedelemben azóta is behatóan foglalkozik az író munkásságával, olyan értékeléseket megfogalmazva, amelyek az adott korszakban jelentősen befolyásolták Herczeg Ferenc megítélését, s tükrözték a kor tudományos közvéleményét. Így legalább megduplázhatjuk a drámánkkal kapcsolatos tanulmányok számát. 2014. évi operaváltozatának sikerei pedig, s az, hogy 2018-tól színen van ismét a darab, lehetővé teszi, hogy aktuális, mai ismertetésekkel, a kortárs élő játékra reflektáló munkákkal találkozzunk.

Tanulmányom elején Herczeg kortársának, a neves irodalomtörténésznek, Pintér Jenőnek a rövid rezüméjét használtam felütésként, amely tömören összegzi a dráma cselekményét, s megadja erkölcsi tanulságát. Nem kívánva versenyre kelni jeles irodalomtörténészeink műves megfogalmazású munkáival, Botos Máté 2019-ben megjelent, a fentiekben már citált tanulmányára támaszkodom. Botos kiválóan bemutatta a drámát, részletesen elemezve történeti hitelességét, eredeti szereposztását, szerkezetét. Remekül láttatja a kortársak számára is megdöbbentő üzenetét: „A dráma üzenete a korabeli magyar társadalom számára egyértelmű: az uralkodó hiába akar jót, a politikai elit azonban korrupt. Egy idegen zsoldos szükséges ahhoz, hogy ki lehessen mondani az elítélő véleményt a tömegek magatartásáról. Fontos gondolata az, hogy az a döntéshozó, akit a sokaság nem támogat, szükségszerűen elbukik, s így hiába övé az erkölcsi igazság, ellenállási kísérlete hasztalan.”³¹ Elemzi s bőséges idézetekkel mutatja be a darab által felvetett lényegi kérdéseket: a legitim vezető iránti hűséget, a korrupttá vált társadalmat, a hazaárulást, a nemzet gerinctelen lealacsonyodását, az elit alkalmatlanságát és felelősségét, a kormányzott nép valódi természetének félreismerését, az ellenség motivációinak nem értését, a belső ellenség, a kollaboránsok természetrajzát, a külső megszabadítóban bízó, saját vezetőit eláruló elit, illetve a nép minden alapot nélkülöző várakozásainak kritikáját.³² Záró következtetése: „A *Bizánc* című dráma a korabeli magyar társadalom súlyos kritikája. A darab egyik értelmezési lehetősége a megváltozó társadalom elfordulása azoktól az eszményektől, amelyekre a jó kormányzás épülhet. A másik, kevésbé elvont jóslata a birodalmi-hungarus

30 Fitz József: Könyvészet. In: *Herczeg Ferenc 80 év*. Szerk. Kornis Gyula. Budapest, 1943, Új Idők Irodalmi Intézet, 253–367.

31 Botos i. m. 106.

32 Uo. 107–117.

identitással már semmiféle közösséget nem érző nemzetiségi eszme, amint szétveti a birodalmat.³³ A jó uralkodót a környezete nem érdemli meg; a hivatalnokelit egy része nem érti meg a társadalom elvárásait, illetve azonosul a közgondolkodással az állam érdekei ellenében. A saját magát megmenteni nem képes hatalmi elit kollaboránssá, erkölcsi önfeladását követően azonban elkerülhetetlenül önmaga hóhérévá válik. Az erényes uralkodó (ide az ősbemutató idején természetesen érthető Tisza István vagy a későbbiekben akár IV. Károly)³⁴ magával rántja a bosszú népét. A nemzeti romlás legsúlyosabb mondata minden kétséget kizáróan az, amikor Giustiniani azt mondja katonáinak: »Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját.«³⁵

Herczeg – akinek politikai publicisztikáját és történelmi témák felé forduló írásművészetét áttekintve úgy érezzük, talán a „nemzeti egység írója” lehetne a legtalálóbb jelzője – e századeleji remekművében intő jelet és felhívást intéz korához, hogy rádöbbsen a nemzeti egység megvalósításának égető szükségességére. S láthatjuk, nem kímélte korának egyetlen társadalmi csoportját sem, kíméletlenül feltárta az égető problémákat, ugyanakkor azzal a szerencsés ötlettel, hogy a színdarab címét, cselekményét Konstantinápolyba helyezte, művének mondanivalóját egyetemes érvényűvé tágította. Ez teszi lehetővé, hogy ma is aktuális legyen, vagy akár megdöbbsen üzenete. De a dráma recepciótörténetében elmélyedve megállapíthatjuk, hogy ez csak a dráma keletkezése idejének – eléggé letaglózó – láttelepe s a következő bő évtized értelmezési kerete. A politikai szerepet is vállaló Herczeg a mű születésekor is a dualista Magyarországot alapvetően meghatározó törésvonalon állt: a 48–67-es frontvonalon, Tisza oldalán. De politikai publicista-„karrierje” majd csak ezután kezdődik el, s egyre markánsabbá válik egy másik, idővel súlyosabbá váló törésvonal, a polgári radikálisok és a konzervatív-liberális Tisza (Herczeg) antagonisztikus szembenállása.

Az 1911-ben induló *Magyar Figyelő* szerkesztőbizottságának elnöki tisztét maga Tisza István vállalta el, a szerkesztő pedig Herczeg Ferenc volt. Visszaemlékezéseiben az összeomlásban igazolva látta publicisztikai ellenfeleinek kártékonyosságát. Úgy emlékezik: az új politikai fórum „körülmenyekeztől diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált

33 Herczegnek még csak ezután kezdődött a politikai-publicisztikai működése, amelynek során német asszimilánsként a legkövetkezetesebb képviselője az egy politikai nemzetnek, sőt a Magyar Revíziós Liga elnökeként az integrális revízió elkötelezettje a Szent István-i állam-eszme jegyében. Ezért úgy gondolom, ekkor írt drámája nem a soknemzetiségű Magyarország centrifugális nemzetiségi törekvések okozta bukásának allegóriája.

34 Ezt a felvetést az író emlékezéseinek 3. kötete megkérdőjelezi. *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy.* Németh G. Béla előszavával. A szöveget gondozta: Győri János. Budapest, 1993, Szépirodalmi Könyvkiadó, 57–59.

35 Botos i. m. 118.

grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy kacérkodjanak egy általános felfordulás gondolatával”. Önéletírásában a „nemzetellenes ideológia” elleni küzdelem válik a *Magyar Figyelő* fő feladatává. Emlékezései megjelenésekor uralkodó erős forradalomellenes kritika hangján mondja: „a Magyar Figyelőt mi a készülő forradalom ellen alapítottuk”. Meg is nevezte a fő ellenséget: a *Huszdik Századot* és a körülötte csoportosuló polgári radikálisokat. Bennük nem „az újító vágyat” elítélve, hanem azt a „leplezetlen gyűlöletet és megvetés[-t], amely mindennek szolt, ami magyar volt”. Radikalizmusukat nem a társadalom reformvágyának megnyilvánulási formájaként értékeli, hanem külső behatásként. Megbotránkozva emlékezett vissza Seton-Watson és Masaryk ünneplésére a progresszív oldalon, a szláv és román nemzeti törekvések tüntető megértésére, miközben e csoportosulás a magyarság „minden életmegnyilvánulásában [...] otromba sovinizmust” látott.³⁶ Az induló lap első számának első cikke a szerző *Jelszavak* című írása, melyben kísérletet tesz a kialakult politikai helyzet elemzésére, és indokolja az új politikai fórum szükségességét. Magyarországon két egymással diametrálisan ellentétes társadalompolitikai eszméáramlatot konstatál. A szellemi-ideológiai szembenállást történeti párhuzamokba ágyazva világítja meg, Szent László és a kunok konfliktusa nyomán Európa és a Balkán ellentétét látja megismétlődni. Európában – elsősorban Nyugat-Európát értve ezen – a „fehér fajok világhatalmának princípiumát” üdvözölte, azt a siker, a hatalom és a jövő szinonimájaként mutatja be. Álláspontja szerint ezt az Európát a „vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, erkölcsi fegyelmezettség” jellemzi. Így, e logika alapján az európai Magyarországon a „nemzeti egyesítés princípiumát” érti, szemben a szellemi Balkán által megtestesített bomlással. Tovább mélyítve a képet, eljutunk az író kelet-nyugati szembenállást megfogalmazó világképéhez, amely történelmi regényeiben is megjelenik. A Nyugatot mint a „nemzetté tömörült egyéniségeket” méltatja, míg a Keletet „az egyéniségekre bomlott nemzetek” atomizált világaként írja le. A nyugati társadalmakban meglevő dekadenciát, bizonyos modern irányzatokat „rothadási” tünetként, „hervadásként” aposztrofálja. Az egyén kibúvását a polgári kötelezettségek alól „dezertálásként” fogja fel, visszazuhanásként a keleti anarchiába. Értékelésében a keleti népek megtévedettjei nyugatról a dekadenciát, a „kultúra műhelyéből a kulturálatlanságot” veszik át. „A nemzeti érzést, a vallásosságot és a tiszta erkölcsöt” ápoló Nyugat „beteges hulladékát”, a nemzetköziséget, a hitetlenséget, a pornográfiát tisztelik, mint európai „kincset”. A nemzeti önbecsülés hiányával és a külföld túlbecsülésével jellemzett, torzult, „zűrzavaros”, „tragikomikus” elemekként ábrázolja a „magyar Balkán” olyan jelenségeit, mint a „szocializmussal kacérkodó és játszó mágnás” vagy a „tudós tanár, aki mindent összeharácsol, amit az állam külső dísz és anyagi előnyök dolgában nyújthat, és aki hivatalos állásából lenézi és támadja az államot”. De végső konklúziójában

36 Herczeg Ferenc emlékezései, i. m. 456–458.

úgy véli: ez nem az egész magyar nép „betegsége”, hanem egy jól körülhatárolható csoporté.³⁷ Kíméletlen hangon támadta azokat a politikusokat, eszmeáramlatokat, akik/amelyek szerint veszélyeztették az általa mindenek fölé helyezett nemzeti egységet. Ilyen veszélyt látott az obstrukciós politikában, amit a magyarság és a magyar állam megrontójának tekintett. Különösen a polgári radikálisokat ítélte el, akikben a megerősítendő és magyarrá teendő középosztály, egy új felemelkedő Magyarország törzsének „belső rothasztóit” látta. Amint azt plasztikusan kifejti, ő a radikálisokhoz hasonlóan egy polgári Magyarországot képzel el, de utópisztikusan hangzik még számára a kifejezés: „magyar polgárság”, mivel úgy látja, „mostoha viszonyaink útjában állottak annak, hogy azzá fejlődjék, amivé fejlődnie kellett volna: a nemzet törzsévé, amely erős vállára veszi az államfenntartó régi nemesség terheit”. Ezért is jellemzi rendkívül negatívan a radikálisok tevékenységét, úgy láttatva, hogy az semmi mást nem szolgált, mint „a polgári erők szétforgácsolását”.³⁸ Publicisztikájának érvrendszerét a vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, „erkölcsi fegyelmezettség” jellemezte. Politikai axiómái a 67-es politika, az egy politikai nemzet és a magyar szupremácia felől megközelített nemzetiségi politika és ugyancsak a magyar szupremácia és az állam stabilitásának érdekében korlátozott választójog.³⁹

Az első világháború utáni összeomlás, a trianoni tragédia meghaladottá tette a 48–67-es szembenállást, nem így a polgári radikalizmussal való konfrontációt. Az idős író két világháború között jegyzett publicisztikájának központi eleme a revízió, illetve a revízió érdekében megvalósított nemzeti egység. A forradalmakat elítélő publicisztikájának főbb bűnbakjai: a polgári radikalizmus aknamunkája, s elsősorban Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Linder Béla tevékenysége.⁴⁰ Írásai egyre inkább összefonódtak az egykori radikálisokból verbuválódott emigránsok tevékenységének vehemens kritikájával is. Az általuk képviselt demokráciát Herczeg nem egy belső nemzeti megújulás jogos igényének látta, hanem „a jóhiszemű magyarság törbecsalásának”, „ellenséges robbantási kísérletnek”. Szemükre vetette, hogy meglehetősen megértően viseltettek a kisantant államok törekvéseivel, s mindenféle különösebb skrupulusok nélkül álltak be a kisantant propaganda Magyarország ellen irányuló tevékenységébe. Ahogy Herczeg fogalmazott: „polgári kenyérkeresetet csináltak a magyar nemzet rágalmozásából és gyanúsításából”.⁴¹ Örök mementóul és figyelmeztetésként állította a magyarság elé a Trianonhoz vezető útként bemutatott őszirózsás forradalmat és a Tanácsköztársaságot: „Az ősi átok [...] darabokra tépte Szent István országát, mert Károlyi Mihály és Kun Béla egy önmagával meghasonlott

37 Herczeg Ferenc: Jelszavak. *Magyar Figyelő*, 1911, I. kötet, 3–7.

38 Herczeg Ferenc: Magyar polgárság. *Magyar Figyelő*, 1913, II. kötet, 1–3.

39 Bővebben Gazdag László: *Herczeg Ferenc a politikai publicista*, i. m. 81–109.

40 Bővebben uo. 123–153.

41 Herczeg Ferenc: Fonnyadt őszirózsák. *Pesti Hírlap*, 1941 (63. évf., 227. sz.), október. 5., 1.

népet, egy nemzetet, mely egykor rettegett ősi kardjával együtt eldobta a büszkeséget is, szolgáltatott ki a győztes hatalmaknak.”⁴²

Az elismert író szépirodalmi sikerei és publicisztikai munkássága felerősítették egymás hatását. Irodalmi elismertsége hangsúlyosabbá tette politikai megnyilvánulásait, s ugyanaz fordítva is érvényesült. Nemzeti-konzervatív politikai alapvetése, revíziós szerepvállalása, markáns forradalomellenessége, a radikálisokkal folytatott évtizedes harca keresetté tette műveit, s új „prófétai” szint kölcsönzött egyes történelmi tárgyú műveinek, így a *Bizánc*nak is. Ez tehát az az újabb koordinátarendszer, amelyben a drámát immár a Horthy-korszak közönsége értelmezi. Akiknek immár Trianon után nagyon is valós, tragikus tapasztalata volt arról, hová vezetnek azok a társadalmi „antinómiák”, a belső ellenség aknamunkája – ezen ekkor már egyértelműen a polgári radikálisokat és a politikai baloldalt, a forradalmak fő korifeusait értve –, amelyek romba dönthetik (döntötték) az országot. Nem véletlen tehát, hogyan keretezi a kultúrpolitikus filozófus, Kornis Gyula katolikus pap⁴³ a műről szóló elemzését. Az 1918–1919-es eseményekkel párhuzamot vonva: a magyar proletártömeg és a „romlottlelkű” „intellektuel” réteg az ellenségért, a nemzetközi eszményekért lelkesedik, a magyar hadsereg szétzüllik, a haza fogalma kiüresedik, pusztá lakóhellyé silányul, miközben a hatalmat megragadó politikusok – fogalmaz Kornis – büszkéké antantbarátságukra, és a franciáktól várják a megoldást, akárcsak a dráma Bizánca a törököktől. Kornis a műben minden erkölcsileg lezüllött nemzet tragédiáját pillantja meg, történetpszichológiai jelentőségét abban látja, hogy Herczeg ki tudta tapintani azokat az általános lelki okokat és magatartásmintákat, amelyek egy nemzetet a múltban vagy a jelenben összeomlaszthatnak.⁴⁴ Ezért is értékeli nagyra Herczeg munkásságát, mert a századelőn – megérezve a közelgő viharfelhőket – felvette a harcot a „nemzetrontó radikális irányzattal”⁴⁵ Kornis a konzervatív értékrend szempontjait érvényesítve Herczeg életművének bemutatásakor, az író nemzeti érzületét domborította ki. A *Bizánc* bemutatásában tulajdonképpen együtt szerepel a nemzeti-keresztény oldal minden averziója a nemzetietlennek tartott radikalizmussal szemben, illetve a forradalmaknak a két világháború közti kanonizált meg- és elítélése.

Azonban azt, hogy a mű friss maradjon – ellentétben a szocialista korszak negatív Herczeg jellemzéseivel –, épp az teszi lehetővé (amint arra legújabbban Botos is rámutat), hogy az író áthallásos módon a korszak valamennyi

42 Herczeg Ferenc: Magyar gondok. In Herczeg Ferenc: *Gondok és gondolatok*. Budapest, 1942, Singer és Wolfner, 51.

43 Kornis Gyula (1885–1958) katolikus áldozópap, piarista szerzetes (1900–1939), filozófus, egyetemi tanár, kultúrpolitikus, Klebelsberg Kuno közoktatásért felelős államtitkára, az Országos Közoktatási Tanács ügyvezető alelnöke.

44 Kornis Gyula: Herczeg Ferenc. In Kornis Gyula (szerk.): *Herczeg Ferenc félszázados tagsága alkalmából írták a Petőfi Társaság tagjai*. Budapest, 1941, Singer és Wolfner, 48–49.

45 Uo. 8.

szereplőjének „bűnrészességét” megállapítja a tragédia bekövetkeztében, nem pedig csak egy társadalmi csoportot hibáztat – még ha a kortársakban a politikai szerepvállalása és Trianon sokkja a fenti értelmezési keretet domborította is ki. Éppúgy, mint az őszirózsás forradalmat és Tanácsköztársaságot bemutató kulcsregénye, az *Északi fény* is egy összetett képet rajzol meg a bukás, a háborús összeomlás okaiként, elítélve a fehérterrort is. Szatírája nem kíméli a zavaros idők egyetlen társadalmi csoportját ekkor sem. Maró malíciával emlékezik meg egy-egy finom utalás erejéig a gyáva, meghunyászkodó konzervatív erőkről, a nagyparasztág kapzsiságáról vagy a közös hadsereg bürokratikus rendszeréről, a köpönyegforgató, minden kurzusban számítását megtaláló moral insanity-ról. Bár az író életével politikai, közéleti tevékenységével már nem tudja új jelentéstartalommal árnyalni az eredeti dráma értelmezési mezejét, a történelemnek minden előrejelzés ellenére nem lett vége. Pedig a dráma keletkezése óta ez sokszor így tűnhetett. Az első világháborús összeomlás és Trianon fényében más jelentéstartalommal bővült, s a még irtózatosabb második világhégés alighanem újabb komor árnyalatokkal gazdagíthatta a mindenkori néző szemében a *Bizánc* üzenetét. Sajnos a kommunista kultúrpolitika miatt a darabot csak szórványosan mutatták be a szocializmus évtizedeiben,⁴⁶ hiszen ethosza nem találkozott a kommunista embertípus ismérveivel. Ezért is érdemes szembeülni ebből a korszakból egy kritikával azon kevés alkalmak apropóján, amikor játszották a darabot. Természetesen a mű főhősét a kiváló színészi teljesítmény ellenére is a „népét kiirtó császár nekünk mérhetetlenül idegen figurájaként” említik. Ellenben a kritikus felfedezi Herczeg tehetségét, amikor az arisztokráciát ábrázolja: „Mesteri az udvari emberek gyávaságának, léhaságának bemutatása. Itt csillognak leginkább Herczeg Ferenc drámaírói erényei: nem deklarál, hanem cselekménnyel ábrázol, és pedig sokszálú, gyorsan pergő, ütemesen fokozódó feszültségű cselekménnyel. Nyelve is itt a legtömörebb, a legerőteljesebb.” De bizony-bizony hamar kiderül, hol sántít a darab társadalomszemlélete: „A bizánci nép ábrázolása azonban már ellenkezést kelt a nézőben. Az író arisztokratikus és konzervatív szemlélete tükröződik ebben, s nem kis mértékben csökkenti a dráma művészi meggyőző erejét.”⁴⁷

Csak idő kérdése, hogyan és kik fedezik fel Herczeg Bizáncát jelenlegi aktualitása, a migrációs válság kellős közepén...

46 1948-ban Miskolcon, 1956-ban Győrben, 1981-ben Pécsen, 1987-ben Budapesten. P. Müller Péter: Herczeg Ferenc színházáról. In Gazdag László és P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”*, i. m. 162.

47 Kapusi Rózsa: Győri Kisfaludy Színház: *„Bizánc”*. *Szabad Ifjúság*, 1956 (7. évf., 227. sz.), szeptember 26., 4.

Egy „csacsi intellektuel” a szélsőségek századából

Gondolatok *Federico Sánchez önéletrajzát* olvasva

„Párizsban senki voltam, Budapesten pedig valaki!” – írta Jorge Semprún 1989-ről *Szívélyes üdvözlettel Federico Sánchez* című könyvének magyarra fordított töredékében.¹ Az állítás objektív igazságtartalmát itt nincs mód vizsgálni, 2021-ben azonban úgy tűnik, hazánkban sem igen tartják már nyilván a 20. századi francia (és/vagy spanyol) irodalom fontos figuráját, a szélsőségek korára kritikusan emlékező és emlékeztető értelmiségit, a náci koncentrációs tábor és spanyol kommunista pártvezetést „megjárt” író. Semprún két könyvének címében szerepel egykori mozgalmi álneve – a két mű további sajátossága, hogy egyiknek sincs magyar kiadása. Az alábbiakból feltehetően kitűnik, hogy 1989 előtt miért nem fordították le a *Federico Sánchez önéletrajzát*² – mégis rejtély, hogy ezt a hiányosságot az azóta eltelt évtizedek során sem sikerült pótolni.

Az *Autobiografía* persze elsősorban a spanyol olvasóközönségnek szól(t) – nem véletlen, hogy korábbi műveivel ellentétben Semprún e könyvét anyanyelvén írta –, mégis tanulságos olvasmány bármely más európai nép tagjai számára, különösen, ha azok történetében van valamiféle kapcsolódás a kommunizmus-hoz. A totalitárius ideológiával „bűnbe esett”, majd múltjával le- és elszámoló, a hiteles baloldaliságot kereső értelmiségi figurája a magyar olvasó előtt is ismerős – bizonyos szempontból „nostra res agitur”. A szerkesztői problémafelvetésben fejtegetett értelmiségi magatartás, a totális hatalomnak való behódolás 20. századi motivációiról éppúgy érvényes mondanivalót tartalmaz, mint a tévút felismeréséről, annak a szó eredeti jelentése szerinti értelmiségihez illő meghaladásáról, illetve megtagadva-vállalásáról is. Arról tehát, amit József Attila így írt le: „Elegendő harc, / hogy a múltat be kell vallani” – vagy Petri György szavaival: „Amiben hittem, / többé nem hiszek. / De hogy hittem volt, / arra naponta emlékeztetem magam. / És nem bocsájtok meg senkinek.”

SZILÁGYI GÁBOR (1983) tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala.

- 1 Semprún, Jorge: Szívélyes üdvözlettel Federico Sánchez (Részlet a hasonló című könyvből). *Magyar Lettre Internationale*, 20. szám (1996. tavasz), 11.
- 2 A könyvből néhány oldal megjelent 1986-ban szamizdatban. Lásd Semprún, Jorge: Federico Sánchez önéletrajzából. *Máshonnan Beszélő*, 5. szám, 18–20.

A könyv kompozíciója mindazok számára, akik *A nagy utazást* ismerik, nem lesz idegen. Az „én” – akiről már a 11. oldalon kiderül, hogy „te”, hiszen az 1976–1977-es Jorge Semprún nem tekinti önmagát az ábrázolt Federico Sánchezzel azonosnak, noha vállalja annak múltját, ezt a megoldást az elbeszélői attitűd kettőssége (visszatekintő és önvallató) miatt alkalmazza – emlékeztében megelevenedik a Spanyol Kommunista Párt Végrehajtó Bizottságának (így hívták akkor a Politikai Bizottságot) 1964. áprilisi ülése egy Prága melletti kastélyban. Ekkor a testület két tagja, Sánchez-Semprún és Fernando Claudín tagsági jogát felfüggesztették, amit nemsokára a pártból való kizárásuk követte. Innen indulnak útjukra az ismert semprúni módon az asszociációk, alapvetően az 1947 és 1976 közötti éveket átfogva, a szövegből gyakran kiszólva, az idősíkokat egymásba játszva, voltaképpen végigtekintve egész – politikai – életén, amelyen belül minden részlet mindennel összefügg.

Persze ha Semprún könyvének olvasója – amint ez jelen esetben előfordult – a kommunista mozgalommal foglalkozó történész, az írói kompozíción túl elsősorban arra koncentrál, amit a szerző múltjának e fejezetéről elmond. Hangneme nem a bűnbánaté, hanem a marxizmuson nevelkedett gondolkodóhoz illőn a kritikáé és önkritikáé. Hamar leszögezi: „Én nem felejttem el a múltamat” (21), ennek bizonyítására írta meg könyvét. Az idézett mondatból kitűnik, hogy véleménye szerint mások nagyvonalúbbak saját múltjuk bevallásával – és hamarosan kiderült, hogy mindenekelőtt kire gondolt: Santiago Carrillóra, az SKP 1960–1982 közötti főtitkárára. Ha lehet egy ilyen, a non-fiction műfajába tartozó könyvet illetően negatív hősről beszélni, Carrillo jó eséllyel pályázhatna e címre. Semprún „intellektuel” nézőpontjából ő az, aki végigcsinált minden elképzelhető politikai fordulatot, így végső soron egyetlen jelzőben foglalható össze tevékenysége: opportunist (274). A magyar olvasó feltehetően nem tud sokat Santiago Carrillóról. Ha alaposan jártas a nemzetközi kommunista mozgalom és az 1945 utáni magyar történelem témaköreiben, kétszer is találkozhatott a Kossuth Kiadó zárt terjesztésű, számozott, a pártállam vezetése számára készített sorozatában a nevével. Egyrészt *Az eurokommunizmus és az állam* című könyve, másrészt a Régis Debray-jel és Max Gallóval folytatott portréinterjú, a *Spanyolország holnapja* vált ily módon olvashatóvá a „kiválasztottak” számára. A magyarul hozzáférhető forrásokból tehát egy progresszív, Moszkvával is szembeszálló nyugati kommunista vezető képe rajzolódik ki. Paul Preston brit történész 2015-ös életrajzi kötete azonban már címében is beszédes: *Az utolsó sztálinista*.³ Carrillo életútja valóban tanulságos, a Semprún által hosszán idézett beszédek és cikkek kitűnően illusztrálják Szabó Miklós tézisé, amelyből azóta posztumusz könyvcím lett: a jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal. Ez az a magatartás, amelyet Semprún számon kér egykori elvbarátain, és amely miatt erős, nemritkán kíméletlen kritikát fogalmaz meg a kommunizmussal szemben.

3 Preston, Paul: *The Last Stalinist. The Life of Santiago Carrillo*. London, 2014, William Collins.

A kritika természetesen akkor hiteles, ha a bíráló önmagára is érti. Ezzel Semprún is tisztában volt, mégpedig régóta, hiszen legjobb művei az emlékezésre épülnek. Hosszan idézi, sőt elemzi addig mappák mélyén rejtőző írói zsengeit, La Pasionaria (van-e még hazánkban, akinek ez az „eposzi jelző” mond valamit? – Dolores Ibárruriról, a spanyol KP főtitkáráról, később elnökéről van szó) dicséretét zengő sztálinista költeménykísérleteit, egy mozgalmár színdarabot, amelyet végül nem mutattak be, mert az SKP fiók-Zsdanovjai szerint túl kevésbé domborította ki benne a párt vezető szerepét – akár a Déry Tibort pellengérré állító *Felelet*-vitából is ismerős lehet ez a vád. Arról, hogy miért lett „sztalinizált értelmiségi”, külön nem ír – de talán nem is szükséges. Visszapillantásában elég egyenes az út a Hegelt, majd Marxot és Lukács Györgyöt bújó egyetemistától a burgundiai maquis antifasiszta ellenállójához. Semprún felvázolja mindazon elemeket, amelyek meghatározták világlátását. Ezek: az illegálitás, vagyis önmaga kívül helyezése minden társadalmi normán, így megelvezve az önazonosságot; a politika mint életsors; és végül: a szabadság. És ez utóbbinál kell jól ügyelni: a kommunista mozgalom korábbi kiábrándultjaihoz (pl. Koestlerhez) képest Semprún mindenképpen újat mond, hiszen itt derül ki, hogy a sztálini kirakatperek, a Molotov–Ribbentrop-paktum után is volt akkora varázsa a kommunizmus eszméjének, hogy elköteleződjön mellette, benne látta ugyanis a szabadság megvalósításának útját (ahogy erről *A nagy utazásban* beszámol). Az 1945-öt követő években pedig Nyugat-Európában sem volt más arca a kommunistaságnak, mint a sztálinizmus. 1947-re így jött létre a sztalinizált értelmiségi Jorge Semprún.

A „kommunistának maradni” dilemmája az „önéletrajz” tulajdonképpeni fő kérdése. Mikor jelentek meg a kételyek a Federico Sánchezzá mutálódott Semprún világképében? Mikor kezdett eltávolodni a párttól? A szöveg tanúsága szerint e folyamat már 1952 végén elkezdődött, és 1964-ig tartott. Sem a Tito-ellenes Kominform-kampány, sem a Rajk-per nem ébresztett benne akkora kételyeket, hogy ne fogadja el a párt hivatalos magyarázatát. A Slánsky-perben (amely sokban a csehszlovák „Rajk-ügynek” tekinthető, az 1952-es sztálini vonalvezetésnek megfelelően jórészt anticionista koncepció szerint) kivégezett Josef Frank koncepcióis beismerő vallomása mégis elindított valamit – Frank ugyanis Semprún rabtársa volt Buchenwaldban, így saját tapasztalatból tudta, hogy nem lehetett Gestapo-ügynök. SKP-tól való elfordulása mégsem következett be ekkor, ugyanis nagyjából Sztálin halálával egy időben küldték először illegális pártfeladattal Madridba. Ekkortól pedig majdnem egy évtizeden át az ott végzett tevékenység állt élete középpontjában. Követte természetesen a világmozgalomban zajló történeteket (mindenekelőtt a szovjet párt XX. kongresszusát), és látta, mennyire féloldalasan fordult szembe az SKP saját sztálinista múltjával, a Franco-diktatúra elleni mozgalmi munka mégis elnyomta kételeyeit. Az ennek kapcsán írottak, az illegalitás hétköznapijainak megidézése segíthet az 1945 előtti magyar kommunisták életébe, világlátásába való betekintésben. Meggyőző a személyes szabadságról és az egymásra-utaltságról írottak

egybefonása: az illegális pártmunkás attól kezdve nem szabad, hogy kapcsolata lebukott. Akkortól szabadsága időleges mindaddig, mígnem kiderül, hogy a lefogott elvtársa nem „köpött” (72). Semprún érezhető szimpátiával és nagyrabecsüléssel ír mindazokról, akik valóban kockázatot vállaltak – velük állítja szembe az emigráció kényelmében irreális, vágyálmok meghatározta politikát kiötlő pártvezetést.

Marad a kérdés, hogy minden szembenállás ellenére miért maradt az SKP-ban, annak vezető testületeiben? Miért zárták amazok ki őt, és miért nem vállalta ő a szakítást? Maga is hitt abban, amit az „antitézis”, Carrillo így fogalmazott meg: „jobb annak, aki a pártban, a párttal együtt téved, mint annak, akinek a párton kívül, a párttal szemben van igaza” (384)? A válasz elmarad, noha ez adhatna kulcsot egy egész nemzedék politikai magatartásához, mégpedig a vasfüggöny mindkét oldalát vizsgálva. Két tényezőből mégis levonhatunk erre vonatkozóan következtetéseket. Semprún illegális elvbarátai iránti szolidaritásából adódhat, hogy el akarta kerülni a cserbenhagyás látszatát. Másrészt leírja könyvében, hogy *A háborúnak vége* című 1965-ös filmforgatókönyvének hőse, az éppen e szolidaritás miatt a pártmunkát kiábrándultan is folytató Diego Mora ekkoriban „előbbre tartott”, mint Semprún, akinek 1964-ben még lehettek olyan erős kötődései a kommunizmushoz, amelyek a vezető funkcionáriusok feletti kiábrándultságát ellensúlyozták.

A könyv címe szerint *Federico Sánchez önéletrajza*, a „címszereplő” azonban nem érthető meg az SKP nélkül. Mint kiderül, a könyv megírásának oka is az volt, hogy a *Spanyolország holnapja* interjúkötetben Carrillo olyan indokokkal magyarázta a két „intellektuel” pártból való kizárását, amelyekkel Semprún mélységesen nem értett egyet, az interjú e pontjait egyenesen hazugnak nevezi. Ábrázolásában egyébként Carrillo volt az, aki a kötetben – a kérdezőkkel szemben, akik „Semprún”-ról beszéltek – Federico Sánchezt emlegette, aki tehát ezt a rég elfeledett figurát újra életre keltette (aki aztán ezzel a kötetrel vágott vissza).

Carrillót is beleértve, a hivatásos pártfunkcionáriusokat – és persze rajtuk keresztül a pártot – Semprún mindenekelőtt hiteltelenségük, illetve hiteltelenné válásuk miatt bírálja. Nem másról van itt szó, mint a már idézett Szabó Miklós-féle tézisről, a párttal való együtt ingadozásról. Pártdokumentumokat és memoárokat idézve cáfolja az SKP függetlenségéről szóló frázisokat, és mutatja ki a szovjetektől való folyamatos függést, majd végigveszi a mindenkor ellenségnek beállított személyek, csoportok megbélyegzését, kirekesztését, kizárását. (Annyit maga is hozzátesz – ami különösen Európa keleti feléből nézve fontos –, hogy Sztálinnal ellentétben az SKP vezetőinek nem volt hatalmuk az „ellenség” fizikai megsemmisítésére.) A hitelességi válság mögött a sztálinizmus, a Komintern „tradícióinak” továbbélését, tehát a múlttal való szakítás hiányát véli felfedezni, alighanem helyesen, bár itt még nem hatol olyan mélyre, mint a néhány évvel későbbi *De szép vasárnap!*-ban, amelyben a marxizmus bizonyos vonásait – tehát nem csupán a gyakorlatot, hanem az eszmét is – bírálattá tárgyává teszi.

A pártról írott kritika több helyütt önálló esszé méretét ölti, a legfontosabból a *Máshonnan Beszélő* lapjain rövid részlet olvasható magyarul – e szöveg online is hozzáférhető.⁴ Felütése hatásos, behatóan idézi Fidel Castrót a kommunista párt mibenlétéről: „A Párt minden. Benne valósulnak meg a forradalmárok álmai; benne öltenek testet a Forradalom eszméi, elvei és ereje [...]; ő a mi tanítónk, nevelőnk, útmutatónk [...]; általa válunk valamennyien egyenként a legigazabb ügy spártai katonáivá [...]; ő a letéteményese az eszméknek, tapasztalatoknak [...]”. A hosszú idézés oka: „Először is, mert [...] ragyogóan foglalja össze a sztálini párteszményt, melyet a Komintern korában foglaltak törvénybe. Másodszor pedig azért, mert [...] Fidel Castro [...], aki éppenséggel nem ezen a párteszményen nevelkedett, de aki ezeket tökéletesen magáévá tette, miközben a kubai forradalom lemondott eredeti célkitűzéseiről [...] és [...] alapvetően a Szovjetunió és a kelet-európai országok társadalmi modelljét követi.” Majd hozzáteszi, amit Castro elhallgatott: „a szervezet csúcán szükség van egy legfőbb vezetőre”, „a párt az ő egója és szuperegója”, sőt „Ő maga a párt”. Innen fejti ki Semprún kritikáját, amelynek fő tézise ebből adódóan, hogy a kommunista pártok öncélú szervezetek lettek, egykori forradalmi programjukat elárulták, és természetük szerint kitermelik a személyi kultuszt és annak tárgyát, a legfőbb vezetőt. Ez pedig minden, a Franco-rezsim ellen harcoló illegális SKP-aktivistát illető elismerés mellett egyedül a szakítást engedi meg lehetséges konklúzióként. Nagyjából pontosan a könyv közepén, a negyedik fejezet végén leszögezi: „Ég veletek örökre, elvtársak” (216).

Figyelemre méltók a „Federico Sánchez” sorsán keresztül a kommunista párt és az értelmiség viszonyáról írott eszmefuttatások is. Már a könyv elején olvasható, hogy a pártban az „értelmiségi” szó lehet átok és dicséret egyszerre (18). Másutt is az derül ki, hogy a mindenkori politikai érdek „oldja fel” e dilemmát: amikor megjelent *A nagy utazás*, egy pártközi találkozón a mozgalmi nevén jelen levő „Sánchez” egészségére ürítették poharukat a résztvevők, nem törődve a konspiráció megsértésével (306) – hiszen jól jött, mint „dísz” az SKP-nek. Másfelől Sánchez-Semprún 1964. áprilisi, kizárás előtti felszólalását Carrillo azzal torkolta le, hogy ez csupán „kispolgári intellektuel mazochizmus” (160).

A párt hitelességi válságát Semprún a kizárás párton belüli visszhangjának bemutatásával is jól érzékelteti. A legfelső SKP-vezetésen belüli öncsalás megérző dokumentuma Irene Falcón írásban benyújtott hozzászólása. Falcón Dolores Ibárruri közeli munkatársa, korábban Komintern-káder, a Slánsky-perben kivégzett Bedřich Geminder élettársa volt. Az 1964. áprilisi VB-ülésen a szomszéd szobában tartózkodott, ugyanis a hangfelvétel zavartalanságának biztosítása volt a feladata. Semprún-Sánchez felszólalása után – amelyben hosszan beszélt Josef Frankról és a Slánsky-perről – szünetet rendeltek el, ekkor vették észre, hogy Irene Falcón zokog, egyértelműen a feltépett sebek miatt.

4 Lásd https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Beszelo_Mashonnan_1986_05/?pg=19&layout=s&query=semprun (A letöltés ideje 2020. december 22.)

Néhány nap múlva mégis ezt írta: „ha az ember elkezd kételkedni, szkeptikussá válik, az a kommunistaság végének kezdete” (167). Ez a magatartás sem csupán Európa nyugati felének kommunistáira volt jellemző.

Szintén tanulságos az alsóbb szintű pártkáderek reakcióinak taglalása. Természetes, hogy ők csupán a pártközpont tájékoztatójából értesültek az eseményekről, Semprún és Claudín álláspontját nem ismerhették meg. Mégis néhány kivételtől eltekintve egyöntetűen Carrillókkal szolidarizáltak. A visszatekintő és bíráló Semprún Lenin egy kevésbé ismert, de figyelemre méltó tételére hivatkozik: „Ha valaki mindent az első szóra elhisz, az reménytelen idióta, akit senki sem vesz komolyan. Ha nincsenek dokumentumok, feltétlenül szükség van mindkét fél vagy több fél tanúinak kihallgatására, sőt »kínvallatására«, mégpedig tanúk előtt.”⁵ Felvetődik a kérdés, miért történhetett meg évtizedeken keresztül, hogy a kommunista párttagok mindegyike „reménytelen idióta” módjára viselkedett (és itt most nem azokról van szó, akiket erőszakkal térítettek „jobb belátásra”)?

A párt hitelességi válságához hozzájárul az is, ahogy a múltjához viszonyul. Ennek kapcsán fontos megjegyezni az alábbi mondatokat: „ismét elcsodálkozol, hogyan működik a kommunistáknál az emlékezet. Vagyis a nem emlékezet. Ismét elcsodálkozol rajta, milyen szelektív a kommunisták emlékezete. Erre emlékeznek, azt pedig elfelejtik. Amazt pedig száműzik emlékezetükből. A kommunista emlékezet valójában nem emlékezet, mert nem tárolja a múltat, hanem cenzúrázza. A kommunista funkcionáriusok emlékezete pragmatikusan, a pillanatnyi politikai érdekeknek és céloknak megfelelően működik. Nem történeti, nem szemtanúi emlékezet, hanem ideologikus” (283–284). Magyarországon éppen a pártállami múlt során keletkezett források, illetve arra való visszaemlékezések vizsgálatakor sem elhanyagolandó e megfontolás.

Hol tartott mindezekhez képest az 1976–1977-es évek Semprúnja? A pártról írott kritika stílusa, a bírálat súlypontjai és logikája akár arra is engedhet következtetni, hogy valamiféle „érted haragszom” nézőpontjából szólalt meg – tehát nem tagadott meg minden közösséget a kommunizmussal, hanem annak programját, a forradalmat valamilyen módon támogathatónak is tartotta. Ennek ellentmond az „Ég veletek örökre, elvtársak” kategorikussága, amit aláhúz, hogy e mondatot az utolsó fejezetben megismétli. A *nagy utazás* Gérard-ja, az elkötelezett forradalmár a múlté, ahogy *A háborúnak vége* Diego Morája is. Semprún a baloldal diktatúrát igénylő szélsőséges szárnyától eltávolodott, ez biztos – a valóság megváltoztatásának marxi igényéről azonban érezhetően nem mondott le, az ezzel ellentétes magatartást ekkor is kapitulánsnak tartotta.

A könyv utolsó oldalai (389–391) mindenesetre adnak némi fogódzót. Semprún itt egy 1971-es (vagy 1970-es, ő maga sem biztos benne) élményére asszociált, ekkor a belgrádi reptéren véletlenül újra összefutott Ibárrurival, aki

5 Lenin, Vlagyimir Iljics: A pártválság. In *Lenin Összes Művei*, 42. kötet. 1920. november–1921. március. Bp., 1974, Kossuth, 228.

Federicónak szólította. A spanyol pártdelegációt vezető politikusnő és kísérete Moszkvába távozott, az őket kísérő idős jugoszláv funkcionárius azonban beszédbe elegyedett Semprúnnal. A szöveg tanúsága szerint Vlajo Vlahović néven mutatkozott be – ez feltehetően elírás, és Veljko Vlahovićről, a titói rendszer egyik vezető ideológusáról volt szó –, aki részt vett a spanyol polgárháborúban, majd az SKP 1948-at követő, Ibárruri által (is) vezényelt Tito-ellenes kampánya során az egyik leghevesebben mocskolt jugoszláv politikus volt. Most pedig azzal búcsúzott újdonsült ismerősétől: „ha látod (az 1964-ben Semprúnnal együtt kizárt – Sz. G.) Fernando Claudínt, add át üdvözlömetem, és öleld át a nevében”. Ez amellet szól, hogy Semprún könyve írásakor bízott az autonóm gondolkodásukat megőrzött kommunistákban – ám az asszociációs lánc tovább is megy, vissza 1964-be, amikor Pasionaria fejükre olvasta, hogy „csacsi intellektuelek”, ez pedig inkább arról tanúskodik, hogy nagyobbban érezte a párt-funkcionáriusok hatalmát a gondolkodni képes kommunisták hatóerejénél.

Vitán felül áll, hogy Semprún *A nagy utazás* esztétikai színvonalát egyik későbbi művében sem tudta elérni, az *Autobiografía* sem kivétel ez alól. A könyv mégis figyelemre méltó és megőrzendő dokumentuma a kommunizmussal „bűnbe eső” és a hiteles baloldaliságot kereső európai értelmiség útkeresésének. Végző válaszokat nem tartalmaz, „ítélet nincs”, ahogy Déry írta emlékező könyve címében, de mindenképp továbbgondolásra ösztönöz. Remélhetőleg lesz magyar kiadó, amely megismerteti vele – és esetleg a „folytatásának” tekinthető *Szívélyes üdvözléssel Federico Sánchezzel* is – a hazai olvasóközönséget.

(Semprún, Jorge: *Federico Sánchez. Eine Autobiographie*. Frankfurt/Main–Berlin–Wien, 1978, Ullstein.)

Fantomok nyomában

Paár Ádám: *A populisták (h)ősei. Az észak-amerikai populista mozgalom (1891–1908) rövid története, valamint eszmei rokon mozgalmi Magyarországon*
Szombathely, 2020, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 316

A populizmus fogalma és a mögötte rejlő politikai mozgalmak, eszmeáramlatok fél évszázada foglalkoztatják a nyugati társadalom- és történettudomány képviselőit. Szemügyre véve a kérdés nemzetközi szakirodalmát, némi túlzással azt állíthatjuk, a populizmuskutatás szinte önálló diszciplínát alkot, és számtalan politikatudós, történész és szociológus érdeklődését mozgatja meg. Ugyanakkor kifejezetten kétarcú tudományos irányzattal van dolgunk. Menynyiségi értelemben a populizmuskutatás rendkívül termékenynek mutatkozik, ám a fogalom természetéből adódó bizonytalanság okán sok esetben sajátos parttalanság jellemzi. Ez két dologban nyilvánul meg. Egyfelől a kutatók szorítkozhatnak a populizmus fogalmának definiálására, ebben az esetben azonban a történetileg létező populizmusok vizsgálata háttérbe szorul, ami nem kedvez a leíró pontosságnak. A másik lehetőség, hogy a definíciós kényszert figyelmen kívül hagyva a létező vagy létezett populizmusokra összpontosítunk. Ez a módszer természetesen azt a veszélyt hordozza, hogy a vizsgált jelenségek populista karaktere bizonytalanná, kérdésessé válik. Így fordulhat elő, hogy Juan Peróntól Hugo Chávezig és Jörg Haidertől José Bovéig a legkülönbözőbb történeti-politikai szereplők érdemelték ki a populista jelzőt. Ez az ellentmondásosság olyan, mintha Mariust és Sullát egyaránt valamilyen sajátos, rájuk jellemző „populizmus” keretében igyekeznénk értelmezni. A helyzetet súlyosbítja, hogy a populizmus fogalma az utóbbi évtizedben világpolitikai jelentőségre tett szert, ami ugyan növeli a tudományos és közéleti érdeklődést, de nehezíti a tisztánlátást.

A populizmus kutatásának alapvető problémája, hogy nagyon ritkán jelenik meg öndefinícióként, leggyakrabban a „demagógia” dehonesztáló értelmében használják bizonyos múltbeli és kortárs jelenségek megnevezésére. Új könyvében a történész–politológus Paár Ádám, a Méltányosság Politikaelemző Központ munkatársa úgy döntött, a „populizmus kísértetét” a fogalom eredeti megjelenésénél vizsgálja. A 19. század utolsó évtizedében ugyanis az Egyesült

HUNYADKÜRTI SOMA (1994) PhD-hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Modernkori Magyarország Doktori Program.

Államokban alapított Néppárt (*People's Party*) tagjai voltak a történelemben szinte az egyetlenek, akik nem hivatalos megnevezésként önmagukra alkalmazták – mégpedig pozitív értelemben – a populista jelzőt. Az amerikai Néppártot vagy Populista Pártot 1891-ben hozták létre farmerek, kisiparosok, kis-kereskedők és vidéki értelmiségiek az USA közép-nyugati államaiban. Céljaik közé tartoztak az amerikai pártrendszer és politikai élet plurálisabbá tétele és demokratizálása közvetlenebb képviseleti módszerek – például az elnökjelölti előválasztás, a népszavazás vagy a szenátorok közvetlen megválasztása – révén, a nyolcórás munkaidő bevezetése, a farmereknek kedvező hitelezési- és adórendszer, a női választójog, illetve általánosabb értelemben a farmeréletforma védelme a „rablóbárók”, vagyis a vasútmágnások, marhatenyésztő nagybirtokosok és a kereskedelmi-pénzforgalmi nagytőke elleni harcban.

Paár Ádám könyve két fő részre tagolódik. Az elsőben az amerikai populisták történetét követi nyomon, jelentős figyelmet szentelve a mozgalom szociális háttérének, politikai mentalitásának és szimbólumrendszerének, mindezeket elhelyezve az Egyesült Államok polgárháború (1861–1865) utáni politikai és társadalmi fejlődésének folyamatában. A másodikban pedig a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első felének magyar esztörténetében keres az amerikai agrárpopulistákkal rokonítható politikai gondolkodókat, mozgalmakat és eszmeáramlatokat vizsgál. A két elem szervesen kapcsolódik egymáshoz, ám az első rész tekinthető önálló kismonográfiának is. Hazánkban az utóbbi évtizedekben többen foglalkoztak már az amerikai Néppárt és populista mozgalom történetével és jelentőségével. Borbándi Gyula, Bozóki András, Gyurác Ferenc, Papp István és Bartha Ákos írásai után azonban ez az első monografikus igényű tudományos munka az amerikai populistákról.

Az Egyesült Államok populista mozgalma nem ismeretlen a nemzetközi – főleg amerikai – történetírás előtt. A hidegháború első évtizedeiben sokan, például Richard Hofstadter, a totalitarizmus-paradigma hatása alatt protofasiszta (esetleg protokommunista) jelenségnek tekintették az amerikai agrárpopulistákat. A feltételezést valószínűleg Seymour Martin Lipset politikaszociológiai és választástörténeti kutatásai is erősítették. Lipset ugyanis a két háború közti – még szabadon lezajlott – németországi választásokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetiszocialista szavazóbázis jelentős részét az a főleg vidéki, „önálló egzisztenciákból” álló kispolgári réteg alkotta, amely néhány évtizeddel korábban még a liberális és centrista pártokat támogatta. Lipset úgy látta, a deklasszáladási pánik, illetve a különböző szociális, etnikai és felekezeti konfliktusoktól, villongásoktól való félelem, a nagytőkével és a szakszervezetekkel szemben egyaránt gyanakvó egykori szabadelvű kispolgárságot a hitlerizmus irányában radikalizálta, ezt nevezte ő a „középrétegek szélsőségeségének” (*extremism of the middle*).¹ A szociális háttér és a politikai konfliktusok

1 Ld. Lipset, Seymour Martin: Social Stratification and „Right-Wing Extremism”. *The British Journal of Sociology* (10. évf., 4. sz.), 1959. dec., 346–382.

összefüggése bizonyos modernizációs problémákkal lehetővé tennék, hogy Lipset érdekes és provokatív megfigyelését az amerikai populistákra alkalmazzuk. Ám Paár – elismerve, hogy az amerikai agrárpopulizmus mögött modernizációs válságjelenségek állnak – ezt az olvasatot meggyőzően cáfolja, amennyiben Lawrence Goodwyn és Charles Postel nyomán az amerikai farmermozgalmat reformer és radikális-demokratikus politikai jelenségnek tekinti. Állítása szerint a populizmus az Egyesült Államokban azt a történeti funkciót látta el, amelyet az egykorú szociáldemokrácia Európában, nevezetesen azt, hogy elősegítette a választási-választójogi reformot, a társadalombiztosítási és népjóléti rendszer kiépülését és a politikai élet demokratizálódását.

Ugyanakkor nem tagadható, hogy a populista mozgalomnak voltak olyan kulturális sajátosságai, amelyeket egyértelműen konzervatívnak tekinthetünk. Ide tartozik a nativizmus, vagyis az Egyesült Államokban élő nem fehér, nem angolszász és nem protestáns népességgel szembeni ellenszenv, lényegében bevándorlóellenesség. A kisközösségi-felekezeti beágyazottság és az amerikai farmeréletforma értékének hangsúlyozása a városi kozmopolitizmus-sal és Európa-másolással szemben, kiegészítve a hagyományos határvidéki (*frontier*) romantika bizonyos elemeivel szintén konzervatív vonásnak tekinthető. A populista mozgalommal kapcsolatos viták másik eleme éppen a konzervatív és reformer jellemzők aránya és fontossága körül zajlott és zajlik. Ez első látásra ellentmondásnak tűnik, ugyanakkor az amerikai esztétörténetben nem teljesen kibékíthetetlen ez az ellentét. Az Egyesült Államok farmermozgalmainak hátterében ugyanis alapvető ihletként a jeffersoni farmerdemokrácia gondolata áll. Már Dumas Malone is felvetette főművében, hatalmas, hatkötetes Jefferson-biográfiájában,² hogy az USA harmadik elnöke legalább annyira volt arisztoteliánus agrárkonzervatív, mint rousseaui agrárromantikus. Arisztotelész ugyanis úgy gondolta, hogy a konszolidáltan demokratikus államélet alapja a kisbirtokos földművelő- és pásztornépesség dominanciája, hiszen ezek a csoportok – minthogy idejük nagy részében saját földjük művelésével és családjuk kormányzásával vannak elfoglalva – kevésbé befolyásolhatók a városi népszónokok demagógiája által (*Politika* 1328b). Az agrárpopulizmus konzervatív karakterének látszólag ellentmondhatnak a női emancipációs követelések, ám Rousseau és Tocqueville olvasói jól tudják, hogy a nők politikai és szociális egyenlősége nem mond feltétlenül ellent a hagyományos, tehát elkülönült nemi szerepek bizonyos mértékű fenntartásának.³

A „reform általi megőrzés” az az eleme az amerikai agrárpopulizmusnak, amely első ízben kapcsolódott a magyar történelemhez, s így Paár Ádám könyvének második feléhez is. A magyar politikai gondolkodás személyes tapaszt-

2 Malone, Dumas: *Jefferson and His Time, I–VI*. University of Virginia Press, 1948–1981. Különösen az utolsó kötetet: *The Sage of Monticello*.

3 Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter – Frémer Jusstina – Kiss Zsuzsa et al. Bp., 1993, Európa, 833.

talatok révén első ízben a 19. század utolsó harmadában fedezte fel az Egyesült Államokat. Fiatal arisztokraták, mint Széchényi Imre és Andrássy Géza ugyanis az 1880-as években amerikai tanulmányútra mentek, ahol az agrárpolitika telepítési gyakorlata (*homestead*-rendszer) mellett annak szociális vonatkozásaira is felfigyeltek. Ahogy Paár könyvéből is kitűnik, az agrárius konzervatizmus nem egyszerűen a nagybirtok anyagi érdekvédelmét jelentette, hanem egyben modern konzervatív reformpolitikát is, amelyet ráadásul nemzetközi kitekintés is jellemzett – ez utóbbit nevezte Szabó Miklós újkonzervatív internacionalizmusnak. A 19. század második felében konzervatív államférfiak, például Disraeli miniszterelnök és Bismarck kancellár is vezettek be szociális és jóléti reformokat, amelyekkel a társadalmi stabilitás fenntartását célozták. Hozzájuk hasonlóan a magyar agráriusok vezéralakja, Károlyi Sándor a gazdaszövetkezeti és faluközösségi mezőgazdaságban egyrészt középosztályteremtő lehetőséget látott, másrészt a társadalom – hosszú távon elkerülhetetlennek ítélt – demokratizálódásának ellenőrzött mederben tartását, a radikalizmusoktól való távolság megőrzését, illetve a kisbirtokos rétegek proletarizálódásának⁴ megakadályozását, lassítását. Ez a reform általi életformavédelem adja az alapját az amerikai farmermozgalom érzelmi töltetének, amely a populistá mozgalom konzervatív jellegét erősíti, legalábbis ebben a tekintetben.

A kötetnek azon részében (Jászi Oszkár „liberális szocializmusáról”, illetve a népi írókról szóló alfejezetek), amelyben Paár az amerikai populizmus lehetséges magyarországi eszmekonaival foglalkozik a két háború közötti időszakban, érzésem szerint néhány ponton talán kifogásolható szerzői döntéseket hoz. Jászi esetében nem tartom szerencsésnek, hogy a szerző határozott szándéka szerint az 1919 utáni munkásságra összpontosít. Jászi kétségtelenül az emigráns korszakában vázolta fel összefoglaló igényűnek szánt, és már csak jóval a halála után megjelent *A kommunizmus kilitáztatalsága és a szocializmus reformációja* című megjelent fontos elméleti művét.⁵ Paár ugyan összefogottan és elfogultságtól mentesen rekonstruálja az emigráns Jászi politikai gondolkodását, de meggyőződésem szerint Jászi politikai fénykora a 20. század első két évtizedére tehető. Ekkor foglalkozott ugyanis közvetlenül, aktívan és eredeti módon a régi Magyarország politikai és társadalmi reformjának lehetőségével. Így Paár Ádám részéről hatékonyabb lett volna, ha Jászinak a magyar parasztságot is érintő reformelképzelései forrásának az első világháború előtt kifejtett munkásságot tekinti, amelyet még nem érintett a bolsevik kommunizmus és a Tanács-

4 Vagyis hogy a kisbirtokosok ne süllyedjenek mezőgazdasági bérmunkássá, vagy ne váljanak városi szegénnyé.

5 Jászi történeti jellegű tévedése természetesen ott érhető tetten, hogy a különböző 19. századi utópikus és kispolgári szocializmusváltozatokkal (Proudhon, George, Owen) állítja szembe az októberi forradalmat és következményeit. Holott eszmétörténeti értelemben a leninizmus a német-osztrák reformista szociáldemokrácia eltorzulásával jött létre, ahogy erre már a legkorábbi baloldali (tehát nem liberális és nem harmadikutas) bolsevizmuskritika is rámutatott Szabó Ervintől Rosa Luxemburgot át Karl Korschig.

köztársaság politikai tapasztalata. Ugyanide tartozik a szociáldemokrácia kérdése is. Ahogy már említettem, Paár az amerikai populizmust az európai szociáldemokrácia megfelelőjének vagy helyettesítőjének tekinti az Újvilágban. Ez kétségtelenül érdekes állítás, ugyanakkor a könyvben nem találkozunk sem felvetett szempontokkal, sem kifejtett elemzéssel ehhez az összehasonlításához. Ha az amerikai populizmusban alapvetően az agrárnépesség és a társadalmi-politikai modernizáció – bizonyos esetekben termékeny – konfliktusának jelenségét látjuk, miként Paár Ádám teszi, akkor ugyanerről a problémáról eszünkbe juthat a korszak egyik leghíresebb ilyen irányú könyve, Karl Kautsky klasszikus munkája az agrárkérdésről (*Die Agrarfrage*). Annál is inkább, mivel ez a könyv mind Leninre.⁶ mind az öt olvasó Erdei Ferencre s így a magyar népi mozgalomra is hatást gyakorolt. Kétségtelen, hogy Paár említést tesz a magyar századforduló agrárszocializmusáról, mint az amerikai populizmussal potenciálisan rokon történeti jelenségről, ám elsősorban különbséget állapít meg. Ez pedig abban áll, hogy a földművelő társadalom modernizációs problémájának két eltérő szakaszával állunk szemben: az Egyesült Államokban már polgárosodott farmernépesség konfliktusát látjuk a szintén modern pénzarisztokráciával, Magyarország esetében a 20. század első felében a még polgárosodás előtt álló szegényparaszti – sok esetben munkanélküli – agrárproletariátust, szemben a világi és egyházi nagybirtokrendszerrel, illetve a hivatalnoki és katonai elitekkel.⁷

Ugyanez a modernizációs fáziskülönbség az oka – ezt Paár is említi – a magyar népi mozgalom és az amerikai populisták közötti lényegi különbségnek. A népiek ugyanis elsősorban a magyar szegényparasztság jellegzetesen kelet-európai helyzetének és problémájának szószólói voltak, s erről az alapállásról fogalmazták meg az egész társadalomra kiterjedő reformelképzeléseiket. Paár Ádám azon kérdésére, hogy ezzel együtt is beszélhetünk-e ugyanazon értelemben észak-amerikai és kelet-közép-európai kontextusban (történeti) populizmusról, a lehetséges válaszok egyike az, hogy igen, ám nem egészen azon politikai mozgalmak kapcsán, amelyekben Paár keresi a hasonlóságot. A két világháború között ugyanis léteztek Magyarországon az amerikai populistákéhoz hasonló politikaszociológiai háttérű jelenségek. A kispolgári demokratizmus, (kis)vállalkozói radikalizmus, szubszidiarista elkötelezettség, erőteljes felekezeti és lokálpatrióta jelleg – én az amerikai példa nyomán ezeket tekintem a korszak körülményei között „populizmusnak”⁸ – legjobb magyar példáit

6 Lenin politikai problémája a valamilyen mértékben premodern, posztfeudális – tehát már nem jobbágyi, de még nem polgárosodott – állapotban levő kelet-európai agrárnépesség eljelentmondásos viszonya a szocializmushoz.

7 Akkori nevén az „úri középosztállyal”.

8 Vitán felül áll, hogy az amerikai populisták – különösen a mozgalom előzményei és kísérő-jelenségei okán – képviseltek bizonyos munkásérdekeket, ám a Néppárt ezekkel együtt sem tekinthető dominánsan munkás- vagyis proletárpártnak.

a két háború közti kiscgazdák⁹ és Rassay radikális (liberális) demokratái adják, budapesti környezetben pedig Vázsonyi Vilmos pártja.¹⁰ Ezek egyaránt oligarchia- és plutokráciaellenes demokratikus politikát képviseltek az „önálló egyszisztenciák” (birtokos gazdák, kisiparosok, kiskereskedők, ügyvédek) érdekeinek nevében, kiegészülve az egyházi értelmiség (elsősorban protestáns és izraelita lelképásztorok, világi vezetők) kulturális jegyeivel.

Kétségtelen, hogy a népi mozgalomban is megjelent a nyugati-északi szövetkezeti farmereszmény, mindenekelőtt Kovács Imre gondolkodásában, illetve Kodolányi és Boldizsár skandináviai útínaplói révén. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy a népiek többségéhez nem az agrármodernizáció és paraszti polgárosodás nyugati mintái álltak a legközelebb, hanem valami más. Éppen ez a népieken belül is különbözőképpen felfogott „valami más” az a probléma, ami a népi mozgalom kutatásának alapját képezi. Vagyis a kérdés nem a népiek legnagyobb közös osztójára, nevezetesen a választójogi és földreformra, a társadalombiztosítás kiterjesztésére és a társadalmi mobilitás elősegítésére vonatkozik. Ez ugyanis még nem a „harmadik út” lenne, hanem egyszerűen az „első út” népi megfogalmazása. A valódi kérdés az, hogy az általános reformprogram túlmenően mi tekinthető a népi mozgalom – és ezen belül is az egyes népi gondolkodók – sajátosságának.

Megítélésem szerint ugyanígy különbség érhető tetten a populizmus és a népesség művészi megjelenéseiben. Paár Ádám könyve végén három, általa populistának tartott regényt elemez, harmadikként Jack London *A Vaspata* című 1907-es alkotását. Ez jellegzetes kispolgári disztópia, vagyis olyan negatív jövőkép, amelyben a kispolgári rétegek félelmei öltönek testet. Az egykoron „aki tisztességesen dolgozik, az boldogul” polgári jelszavának élő farmerek és kisvállalkozók szabadságát elsöpri a plutokraták totalitárius zsarnoksága, proletarizálva és jogfosztva a farmergazdák és kisiparosok szabad társadalmát. A népi gondolat művészi megnyilvánulása nem az ilyen hanyatlás riasztó lehetőségét, hanem a jobbágyi állapot meghosszabbodását panasolja el. Adynál a zsellérek „siratják a semmit, a másét”, amíg „a gróf tán épp agarász” (*A grófi szérűn*), a fiatal Illyésnél pedig „nyolcvan év robot után sem lel a cseléd hazára” (*Három öreg, III*).

A fent vázolt problémák meggyőződéseim szerint két okra vezethetők vissza. Az egyik a könyv két felének műfaji aszimmetriája. Míg az elsőben Paár politika- és társadalomtörténeti fókusz alkalmaz, addig a másodikban alapvetően összehasonlító eszmetörténet-írásra tesz kísérletet. Így viszont Paár figyelmét elkerülik a 20. század első felének azok az általam felsorolt magyarországi politikai törekvései, amelyek talán közelebb állnának az amerikai farmermozgalom szociológiai és mentalitásbeli jellemzőihez. A másik, szintén módszertani ok,

9 Ld. Vida István: *Fejezetek a Független Kiscgazdapárt történetéből*. Bp., 2001, MTA, 3–104.

10 L. Nagy Zsuzsa: A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919–1944). In *Történelmi Szemle*, 1979 (19. évf.), 335–360.

hogy a szerző – szerintem egyébként szerencsés módon – történeti leírásában szándékosan figyelmen kívül hagyja az elmúlt évtizedek terjedelmes populizmusirodalmát. Összehasonlító célzattal azonban érdemes lehet alapul venni Margaret Canovan tipológiáját,¹¹ amely az agrárpopulizmus gyűjtőfogalmán belül három különböző kategóriát állapít meg: a gazdaradikalizmust, a parasztmozgalmat és az értelmiségi agrárszocializmust. Számomra úgy tűnik, az amerikai populisták helye – a kisgazdákkal együtt – az első, míg az orosz narodnyikokhoz hasonlóan a magyar népieké a harmadikban van.

Paár Ádám könyve mindenekelőtt jó könyv. Illeszkedik az utóbbi évtized azon könyveinek sorába – elég ha Ablonczy Balázs vagy Hatos Pál köteteire gondolunk –, amelyek bár teljes értékű tudományos munkák, ezzel együtt azonban ismeretterjesztő és tudománynépszerűsítő alkotásokként is felfoghatjuk őket. Ebben Paár Ádámnak segítségére van a kötet vonzó fizikai kiállítása, világos és gördülékeny nyelvezete, befogadható stílusa és a szerző azon képessége, hogy az anyag gazdagsága folytán egymástól térben és időben távol álló jelenségeket és kérdéseket könnyed és elegáns, ám informatív módon tárgyaljon. Elmondható, hogy Paár könyve eléri saját kimondott-kimondatlan célját, amely a magyar tudományos és azon kívüli olvasóközönség szemében rehabilitálni szeretné a populizmus közéletileg terhelt fogalmát, bemutatva a történetileg létező „jó populizmus” gyökereit és jellemvonásait. A kötet hasonlóan színvonalas, a 19. és 20. századi magyar eszmetörténettel foglalkozó második fele pedig gondolkodásra és bizonyos pontokon vitára is készíti az olvasót. Ez pedig a jó és hiánypótló könyvek egyik legfontosabb jellemvonása.

11 A kérdést kielégítően összefoglalja Bartha Ákos: Tojáštánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. In *Múltunk*, 2014, 4. sz., 58–104.